АЗӘРБАЈҸАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
ШӘРГШҮНАСЛЫГ ИНСТИТУТУ
"ИРШАД" ИСЛАМ АРАШДЫРМАЛАРЫ МӘРКӘЗИ

ТӘРЛАН ГУЛИЈЕВ

ӘРУЗ ВӘ ГАФИЈӘШҮНАСЛЫГ ТАРИХИ
(VIII–XVI әсрләр)

Һөрмәтли алим вә ҝөзәл
инсан Рәһим мүәллимә
Тәрландан
һөрмәтлә 2 декабр
1998

БАКЫ–1998

Азәрбајҹан Республикасы Елмләр Академијасы Шәргшүнаслыг институту Елми Шурасынын гәрары илә чап олунур

8(01)
Г82

Елми редакторлары:

филолокија елмләри доктору, профессор
Васим Мәммәдәлијев
фәлсәфә елмләри доктору, профессор
Рафиг Әлијев

Рәʼјчи:

филолокија елмләри доктору
Ҹәннәт Нағыјева

237331

Б Д У-нун
Елми
китабханасы

070

© "Әбилов, Зејналов вә оғуллары"

© "Иршад" мәркәзи

Мүәллимим, көркәмли әрузшүнас Әкрәм Чәфәрин әзиз хатирәсинә итһаф едирәм

ӨН СӨЗ

Бу күн Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында классик Шәрг поетикасынын нәзәри әсасларынын, онун мејдана кәлмә сәбәбләринин, инкишаф мејлләринин өјрәнилмәсинә мараг олдугча бөјүкдүр. Сөзсүз ки, классик Азәрбајчан әдәбијјатынын бу нәзәри-естетик әсаслар үзәриндә јаранмасы вә дүнја әдәбијјатшүнаслығында бу саһәјә олан мејл[1] әдәбијјатшүнаслығымыза да өз тә'сирини көстәрмиш вә бу проблем бугүнкү шәргшүнаслыг елмимизин гаршысында дуран, өз һәллини көзләјән ән мүһүм елми истигамәтләрдән биринә чеврилмишдир. Бу да ајдындыр ки, бу чүр чидди проблемләр дә мәһз муасир дүнја әдәбијјатшүнаслыг елминин тәләбләри сәвијјәсиндән арашдырылмалы, өјрәнилмәлидир. Бу мә'нада Азәрбајчан шәргшүнаслығынын өзүнәмәхсус наилијјәтләри, ән'әнәләри вардыр. Тәкчә XX әсрин көркәмли поетик вә әрузшүнасларындан бири олан Әкрәм Чәфәрин вә онун "Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу" адлы фундаментал тәдгигатынын адыны чәкмәк кифајәтдир ки, әдәбијјатшүнаслығымызын сон онилликләрдә әлдә етдији наилијјәтләр көз өнүнә кәлсин (37). Һәгигәтән дә, Әкрәм Чәфәр муасир елмин тәләбләри сәвијјәсиндән арашдырдығы ады чәкилән әсәри илә дүнја шәргшүнаслыг елминдә Шәрг поетикасынын голларындан бири-әруз барәдә олан бошлуғу долдурмуш, Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында исә бу саһәнин өјрәнилмәсинин елми әсасларыны гојмушдур. Лакин бу да ајдындыр ки, Әкрәм Чәфәрин бу әсәри нә гәдәр уғурлу олса да, јалныз бир проблеми әһатә етмиш, бир мөвзунун нәзәри мәсәләләринин һәлли илә кифајәтләнмишдир. Әрузун исә бир естетик, фәлсәфи, поетик категорија кими өјрәниләси, хүсусилә Азәрбајчан әдәбијјаты вә әдәбијјатшүнаслығы илә бағлы проблемләри һәлә чохдур.[2] Бу мә'нада бу китаб белә проблемләрдән биринә-әруз вә гафијәшүнаслыг

тарихинин өјрәнилмәсинә һәср едилиб. Сөзсүз ки, кичик һәчмли бу әсәрдә әруз вә гафијәшүнаслыг тарихинин бүтүн проблемләрини, инчәликләрини әһатә етмәк имкан харичиндәдир. Лакин бунунла белә биз бу мөвзунун бүтүн әсас нөгтәләринә тохунмаға, онлары һәлл етмәјә чалышмыш, проблемин мејдана чыхма сәбәбләри, инкишаф истигамәтләри, нәзәри әсаслары, әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә мүһүм рол ојнамыш ән көркәмли шәхсијјәтләр вә онларын мүлаһизәләри һаггында охучуда ајдын, елми вә һәртәрәфли тәсәввүр јаратмаг истәмишик. Лакин јә'гин бу мөвзу үмумијјәтлә бүтөв шәкилдә илк дәфә ишләндијиндән вә мәнбәләрин әлдә едилмәси бахымындан јаранан чәтинликләр нәтичәсиндә гүсурлардан да хали дејилдир. Бу мә'нада өз тәнгиди фикирләрини бизә сөјләјән мүтәхәссисләрә габагчадан тәшәккүрүмүзү билдиририк.

Китаб тәкчә шәргшүнаслар дејил, кениш мә'нада филологлар үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

КИРИШ

"Инсанларын ше'ри Хәлил
доғулана гәдәр дә дүзкүн иди".
VIII әср намә'лум әрәб шаири

Әруз вә гафијәнин Шәрг ше'ринин ајрылмаз поетик тәркиб һиссәләри олмасы онларын нәзәри әсасларынын әсрләр боју өјрәнилмәсинә сәбәб олмушдур.[3] VIII әсрдән е'тибарән Шәргин вә ејни заманда әрәб хилафәтинин ишғалы алтында олан Гәрб өлкәләринин мүхтәлиф милләтләринә мәхсус алимләр дәстәси әруз вә гафијәнин нәзәри әсаслары илә мәшғул олмуш, әруз вә гафијәнин әрәб, фарс, түркдилли халгларын поезијасында мејдана чыхан хүсусијјәтләрини араштырараг, бу барәдә бир-бириндән гијмәтли әсәрләр јазмышлар. Бу әсәрләр о гәдәр чидди вә елми характер дашымышдыр ки, нәтичәдә Шәрг филоложи елми-нәзәри фикринин хүсуси бир саһәси-орта әсрләр Шәрг алимләринин өз тә'бирләринчә десәк әруз вә гафијә елмләри мејдана кәлмишдир. Бу мә'нада орта әсрләрин Шәрг шаирләри әруза һәмишә бир сәнәт, Шәрг алимләри исә елми-нәзәри әсаслара малик чидди бир елм саһәси кими бахмышлар. Нәзәри шәкилдә системә салындығы замандан е'тибарән Шәрг филолокијасынын бир голуна чеврилән әруз вә гафијә елмләри һәлә орта әсрләр Шәрг мүәллифләринин өзләри тәрәфиндән гызғын тәдгигат објекти олмуш вә онлар Хәлил ибн Әһмәдин јаратдығы бу нәзәри системләрин маһијјәтини анламаға чалышмагла јанашы, сонрадан бу нәзәри тә'лимләри инкишаф да етдирмишләр.

Әрузун бир вәзн вә елм кими нәзәри маһијјәти тәгрибән XVII-XVIII әсрләрдән е'тибарән Ф.Гваданоли, С.Клерикус, У.Чоунс, А.Силвестр де Саси, Г.В.Фрејтаг, Г.Евалд, Ј.Г.Венрихс, А.Коссен де Персевал, В.Алвардт, Т.Нјөлдеке, И.Голдзиһер, С.Гујар, Г.Вејл, Г.Јакоб, М.Һартман, Г.Һелшер кими Авропа алимләринин дә диггәтини чәлб етмиш, онлар әрәб ше'ринин, хүсусилә дә арузвәзнли әрәб ше'ринин тәшәккүл вә инкишаф тарихи һагтында өз фикирләрини сөјләмәклә јанашы, үмумијјәтлә әруз вәзнинин вә елминин бир нәзәри систем кими маһијјәтини дә бу әсаслар үзәриндә анламаг

истәмишләр. XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә В.Р.Розен, Д.Г.Кинзбург вә Ф.Е.Корш кими көркәмли рус шәргшүнаслары да бу мүбаһисәләрә гошулмуш, әрәб ше'ринин тәбиәти, әруз вәзнинин вә елминин маһијјәти һаггында өз мүлаһизәләрини билдирмишләр. XX әсрин 20-30-чу илләриндән сонра да бу сәпкили тәдгигатлар истәр Гәрби Авропада, истәрсә дә Русијада давам етдирилмиш вә һал-һазырда да давам етмәкдәдир. Бизчә, орта әсрләр Шәрг алимләриндән фәргли олараг Авропа вә рус алимләринин тәдгигатларынын бу истигамәтдә апарылмасынын әсас сәбәби онларын әрәб ше'ринин вә бу ше'рин вәзни һаггында олан тә'лиминин маһијјәтини дәриндән анламаг истәјидир ки, онлар әрәб дилини вә әрәб ше'рини бир шәргли кими дујмадыглары вә онлара Авропа ше'ринин ме'јарларындан јанашдыглары үчүн һәмишә чәтинлик чәкмиш, тәдгиг етдикләри проблем барәдә мүхтәлиф вә бә'зән бир-биринә зидд консепсијалар ирәли сүрмүшләр.[4]

XIX әсрин орталарындан е'тибарән бу күнә кими истәр Гәрб вә истәрсә дә Шәрг өлкәләриндә әруз вә гафијәнин нәзәри әсаслары, әрәб ше'ринин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри даһа чидди шәкилдә мүхтәлиф истигамәтләрдән арашдырылса да, әрузун вә гафијәнин нәзәри әсаслары һаггында олан орта әсрләр Шәрг мүәллифләринин әсәрләри, башга сөзлә десәк әруз вә гафијәшүнаслыг тарихи индијә гәдәр лазыми сәвијјәдә өјрәнилмәмиш галыр. Доғрудур, сон онилликләрдә әрузун вә гафијәнин нәзәри әсаслары һаггында, һәмчинин әрәб вә фарс әруз вә гафијәшүнаслыг тарихи барәсиндә ајры-ајры әсәрләр мејдана кәлсә дә, үмумијјәтлә әруз вә гафијәшүнаслыг тарихи бүтөв вә кениш шәкилдә һәлә дә арашдырылмамышдыр.[5] Бу бахымдан орта әсрләр Шәрг филолокијасынын бир голу олан әруз вә гафијәшүнаслыг тарихинин тәшәккүл вә инкишаф јолларыны өјрәнмәк олдугча бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу, илк нөвбәдә бу нәзәри системләрин маһијјәтини даһа дәриндән анламаға имкан вермәклә јанашы, һәмчинин Шәрг елминин һәлә VIII әсрдә вәзн вә гафијәнин нәзәри әсаслары һаггында елми-әдәби вә фәлсәфи-естетик бахымдан нечә мүкәммәл вә һәртәрәфли системә малик олдуғуну да нүмајиш етдирир.

VIII әсрдән-әрузун вә гафијәнин нәзәри әсасларынын јарадычысы олан Хәлил ибн Әһмәдин бу нәзәри системләри јаратдығы вахтдан е'тибарән әрузун вә гафијәнин нәзәри әсаслары һаггында ирили-хырдалы јүзләрлә, бәлкә дә минләрлә әсәр јазылмышдыр. Онлардан бөјүк бир гисми әсрләрин гаранлығында итиб-батараг дөврүмүзә гәдәр кәлиб

чатмамышдыр. Лакин бизә кәлиб чатан әсәрләр сырасында орта әсрләр көркәмли Шәрг алимләринин гәләмләринә мәхсус әсәрләр дә вардыр. Бунлардан Ибн Әбд Рәббиһин "Әл-Игд әл-фәрид" (11), Ибн Рәшигин "Әл-Умдә фи мәһасин әш-ши'р вә әдәбиһ вә нәгдиһ" (12), Саһиб бин Әббадын "Әл-Игна фи әл-әруз вә тәхрич әл-гәвафи" (23), Катиб Хәрәзминин " Мәфатәһ әл-үлум" (25), Хәтиб Тәбризинин "Әл-Кафи фи әл-әруз вә әл-гәвафи" (26), Зәмәхшәринин "Әл-Гистас әл-мүстәгим фи елм әл-әруз" (9), Шәмсәддин Мәһәммәд бин Гејс әр-Разинин "Әл-Мө'чәм фи мә'ајир әш'ар әл-Әчәм" (27;27а), Нәсирәддин Тусинин "Ми'јар әл-әш'ар" (16;18;19), Сирачәддин Сәккакинин "Мифтаһ әл-үлум" (24), Әбил Чејш Әндәлусинин "Әруз әл-Әндәлуси" (8), Вәһид Тәбризинин "Рисалеји-чәм'и мүхтәсәр" (6), Әбдүррәһман Чаминин "Рисалеји-әруз", "Рисалеји-гафијә" (1), Әлишир Нәваинин "Мизан әл-өвзан" (3;28), Зәһирәддин Мәһәммәд Бабурун "Мүхтәсәр" (4;5) әсәрләринин вә башгаларынын адларыны чәкмәк олар ки, бу әсәрләр әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә әһәмијјәтли јер тутмагла бәрабәр әруз вә гафијә тарихинин инкишафында да мүһүм рол ојнамышлар.

Бу әсәрләрдән бизә кәлиб илк чатаны һәләлик X әсрә аид Ибн Әбд Рәббиһин "Әл-Игд әл-фәрид" әсәридир. Бу әсәрләрин-әруз вә гафијәнин нәзәри әсаслары һагтында јазылан әсәрләрин һамысынын ән характерик хүсусијјәти онларын мәһз дилчилик нөгтеји-нәзәриндән вә Хәлилин гојдуғу принсипләр үзрә ән'әнә шәклиндә јазылмасындадыр ки, бу да илк бахышда онларын чансыхычы, гуру вә гејри-орижинал тә'сир бағышламаларына сәбәб олур. Бу, һәгигәтән илк бахышда беләдир. Сырф дилчилик вә сәрт ән'әнәләр үзәриндә јаранан әсәрләр башга тә'сир дә бағышлаја билмәз. Лакин бу әсәрләри диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә онларын һәр биринин өзүнәмәхсус чәһәти олдуғу мүәјјәнләшир ки, бу да нәтичә е'тибарилә онларын әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә өзүнәмәхсус јер тутмаларына сәбәб олур. Бу әсәрләрдә ән'әнәви хүсусијјәтләр о гәдәр кәскин характер алыр ки, бә'зән нәзәри мәсәләләрин ән'әнәви изаһындан әлавә поезија нүмунәләриндән кәтирилән иллүстратив материаллар да бир әсәрдән дикәринә ејнилә көчүрүлүр. Хүсусилә, Хәлил ибн Әһмәдин бу вә ја дикәр бәһрин, гәлибин изаһы үчүн нүмунә вердији ше'р парчалары әрәб әрузундан бәһс едән һәр бир әсәрдә ејни илә тәкрарланыр.

Лакин ејни заманда бу әсәрләр мүхтәлиф мәгсәдләрлә, мүхтәлиф шәкилдә, мүхтәлиф савада, ихтисаса, дүнјакөрүшә малик алимләр тәрәфиндән јазылдығы вә һәр бир әсәр өз

дөврүнүн вә өзүнәгәдәрки заманын нәзәри вә бәдии тәчрүбә вә нәтичәләрини үмумиләшдирдиjи, ән әсасы исә өзләриндә аз да олса, jени елми кеjфиjjәтләр дашыдыглары үчүн өзүнәмәхсус чәһәтләрлә меjдана чыхыблар ки, бунларын да үзәриндән сүкутла кечмәк олмаз.[6]

Мә'лумдур ки, әрузун вә гафиjәнин илк дәфә әрәб ше'риндә меjдана чыхан хүсусиjjәтләри алимләр тәрәфиндән үмумиләшдирилмиш, нәзәри шәклә салынмышдыр. Бу мә'нада VIII-XIII әсрләр даһа чох әрәб әруз вә гафиjәсинин нәзәри әсасларынын өjрәнилдиjи дөврдүр. Сонралар әруз вәзни вә әрәб ше'ринин гафиjә хүсусиjjәтләри фарсдилли поезиjада да ишләндиjи үчүн тәгрибән XI әсрдән е'тибарән фарслар әруз вә гафиjәнин фарсдилли поезиjада меjдана чыхан ганунаујғунлугларыны нәзәри шәкилдә системләшдирмишләр. XV-XVI әсрләрдә исә бу иши түркдилли халгларын нүмаjәндәләри көрмүш, лакин анчаг әрузун бир вәзн кими түркдилли поезиjада меjдана чыхан өзүнәмәхсуслугларыны өjрәнмишләр. Елм аләми һәләлик гафиjәнин түркдилли ше'рдә меjдана чыхан хүсусиjjәтләри һагтында орта әсрләрә мәхсус һеч бир әсәр танымыр.

Бу мә'нада биз дә әруз вә гафиjәшүнаслыг тарихинин бу инкишаф ганунаујғунлугларыны изләмиш, әввәл әрәб, сонра фарс, даһа сонра исә үмумтүрк әруз вә гафиjәшүнаслыг тарихини арашдырмышыг.

ӘРӘБ ӘРУЗ ЕЛМИ

"Мәшһур әрәб филологу Әсмәи әрузу Хәлил ибн Әһмәддән өјрәнмәк истәсә дә өјрәнә билмәмиш, тәһсилини јарымчыг гојуб кетмишдир".

Орта әср мәнбәләриндән

VII әсрдә Әрәбистан јарымадасында ислам дининин мејдана кәлмәси сонралар бүтүн Јахын Шәрг халгларынын тарихиндә мүһүм рол ојнадығы кими, әрәбләрин өзләринин дә һәјатларында дөнүш нөгтәси олду. VII әсрдән сонра әрәб елми, әдәбијјаты, мәдәнијјәти јени бир инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојду. Белә ки, VII әсрдән сонра јаранан елм, мәдәнијјәт абидәләри Чаһилијјәт[7] дөврүндә јазылмыш әсәрләрдән өз инкишаф вүс'әти илә сечилдији кими, ејни заманда өз идеја-мәзмун хүсусијјәтләринә көрә дә фәргләнирди. Хүсусилә ислам дининин әсас абидәси олан, классик әрәб дилиндә јазылмыш Гур'анын истәр мүхтәлиф гәбиләләрә мәнсуб әрәб ләһчәләриндә данышан әрәбләрин өзләринин, истәрсә дә, ислам динини гәбул етмиш башга халгларын дүзкүн охуја билмәси әрәб дилинин әсасларынын елми шәкилдә өјрәнилмәси вачиблијини мејдана чыхарырды. Бунунла әлагәдар олараг һәлә исламијјәтин илк дөврләриндән бөјүк бир алимләр дәстәси әрәб дилинин гајда-ганунларыны елми шәкилдә өјрәнмәјә башлајыр вә бу дилин һамы үчүн әсас ола биләчәк ганунларыны јаратмаға чалышырдылар. Әрәб дилчилик елминин илк көркәмли нүмајәндәләриндән сајылан Ибн Әбу Исһаг әл-Һадрами, Әбу Әмр бин әл-Әла, Иса бин Өмәр әл-Сәгәфи, Јунис бин Һәбиб, Хәлил ибн Әһмәд, Әбул Хәттаб әл-Әхфәш әл-Әкбәр, Сибәвејһи, Әл-Әхфәш әл-Әвсәт, Әли бин Һәмзә әл-Кисаи, Јәһја бин Зијад әл-Фәрра вә башгалары әрәб дилинин ганунлары һаггында көзәл әсәрләр јазмыш, бу дилин нәзәри әсасларыны өјрәнмәјә чалышмышлар. Һәмчинин өз дөврләринин тәкчә дилчиләри дејил, кениш мә'нада филологлары олан бу алимләр бә'зән јери кәлдикчә өз әсәрләриндә истәр исламдан әввәл

Чаһилијјәт дөврүнүн, истәрсә дә өз дөврләринин шаирләринин јарадычылыгларына мүрачиәт едир, өз нәзәри фикирләрини онларын јарадычылыглары әсасында изаһ етмәјә чалышырдылар. Бә'зи дилчиләр исә һәтта даһа ирәли кедәрәк, бә'зән дил гајдаларыны поздугларына көрә шаирләри тәнгид дә едирдиләр. Мәсәлән, илк әрәб дилчиләриндән олан Иса бин Өмәр әл-Сәгәфи (710-770) Чаһилијјәт дөврүнүн илк бөјүк шаири Набиғәни ше'рләриндә гафијә хатиринә һал әламәтләрини поздуғу үчүн мәзәммәт етмишдир.[8] (44,*21*) Беләликлә, илк әрәб дилчиләри өз әсәрләриндә дил фактларына даһа кениш шәкилдә әсасланмаг үчүн әрәб дилинин әсас абидәси олан Гур'анла јанашы Чаһилијјәт дөврүнүн вә өз дөврләринин шаирләринин јарадычылығына, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринә сөјкәнмәјә чалышыр, хүсусилә Чаһилијјәт дөврүнүн поезијасыны топламаға ајрыча ма'раг көстәрирдиләр. Мәсәлән, јенә дә илк әрәб дилчиләриндән олан Әбу Убејдә Мә'мәр бин әл-Мусәнна әл-Тејми (728-825) әрәбләрин гәдим тарихи, аталар сөзләри, надир ишләнән ифадәләри, әдәбијјатына даир зәнкин материал топламыш (44,*35*), Јунис бин Һәбиб (710-798) мәшһур әрәб шаирләринин әксәријјәтинин ше'рләрини әзбәрдән билмиш, ондан "Чаһилијјәт дөврү шаирләриндән һансынын даһа бөјүк сәнәткар олдуғуну соруштугда о, образлы шәкилдә: "Имрулгејс ат белинә миндији, Набиғә горхдуғу, Зүһејр севдији, Әл-Ә'ша исә шәнләндији заман ән көзәл шаирдир" демиш, "о дөврүн мәшһур әрәб шаири Мәрван бин Әбу Нәфсә бир чох ше'рини әввәлчә Јунис бин Һәбибә охумуш, о бәјәндикдән сонра башгаларына көстәрмишдир" (44,*22—23*). Бу хүсусијјәт демәк олар ки, бүтүн илк әрәб дилчиләри үчүн сәчијјәви олмушдур.[9]

Исламијјәтин илк әсрләриндә елмлә јанашы поезија да хүсуси бир вүс'әтлә инкишаф едир, поезијанын чәмијјәтдәки ролунун кетдикчә артмасы илә әлагәдар олараг исламијјәт дөврүнүн илк бөјүк шаирләри мејдана чыхырды ки, онлар да тәкчә идеја-мәзмун бахымындан дејил, һәмчинин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә көрә дә Чаһилијјәт дөврү шаирләриндән фәргләнирдиләр. Беләликлә, шаирләрин дилдән нә шәкилдә истифадә етдикләрини, онларын һансы үслуби кејфијјәтләрлә бир-бириндән фәргләндикләрини өјрәнмәји гаршыларына мәгсәд гојан алимләр истәр-истәмәз сәнәткарлыг мәсәләләринә дә тохунур вә бу барәдә һәтта ајрыча әсәрләр јазмаға чалышырдылар. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, әсәрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән данышаркән гаршыларына шаирләрин мәһз дил фактларындан нә шәкилдә истифадә етдикләрини өјрәнмәк мәгсәдини гојан бу алимләр илк нөв-

бәдә дилчи олмуш вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини дә, һәтта вәзн вә гафијә мәсәләләрини дә бу нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг етмишләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, сәнәткарлыг, вәзн вә гафијә мәсәләләринә јанашмагда илк әрәб дилчиләринин әсәрләриндә өзүнү көстәрән бу мөвге узун мүддәт јеканә ме'јар олмушдур.

Беләликлә, артыг исламијјәтин илк әсрләриндә дилчиликлә јанашы филолокија елминин бир голу олан, әсәрләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән бәһс едән поетика-әруз, гафијә, бәди', бәјан, нәгдүш-ше'р вә саирә елмләр дә инкишаф етмәјә башлајыр. Вә бүтүн Шәрг поетикасы тарихиндә дә бәди' елминин јарадычысы әкәр Ибн әл-Мө'тәзз[10], бәјан елминин јарадычысы әл-Чаһиз[11], әдәби-бәдии тәнгидин баниси Гүдәма ибн Чәфәр[12] һесаб олунурса[13], әруз вә гафијә елмләринин нәзәри әсасларыны јарадан мәшһур әрәб алими Хәлил ибн Әһмәд (718-790) сајылыр.

"Хәлил дүнја не'мәтләриндә көзү олмајан, јохсул һәјат тәрзи кечирән, аза гане олан, тәрки-дүнја бир адам олмушдур. Шакирди Надр бин Шумејјил демишдир: "Хәлил Бәсрәнин касыб комаларындан бириндә јашајыр. Онун бир гәпији белә олмадығы һалда достлары ондан өјрәндикләри елмлә дөвләт газанырлар."(44,*24*) "Надир исте'дада малик олан Хәлил дөврүнүн биликләринә көзәл јијәләнмишдир. Бә'зи мүтәхәссисләр белә һесаб едирләр ки, Хәлил сирјани дилини билдији үчүн исламы гәбул етмиш, башга халгларын мәдәнијјәти илә танышлыг имканы әлдә етмиш, Аристотелин мәнтигинә, Јунанларын мусиги нәзәријјәсинә вә һиндлиләрин фонетик тә'лиминә бәләд олмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, И.Вејсс Хәлилин фонетист, грамматик олмагла јанашы, илк әрәб мусиги нәзәријјәчиси олдуғуну да гејд едир" (44,*24*).Бу фикри ејни заманда мүасир әрәб алимләриндән Һәнна әл-Фәхури дә сөјләмишдир (*57,225*). "О, филолокија, мәнтиг, ријазијјат вә мусиги илә јанашы һәдис елмини дә јахшы билмиш, мәшһур гарелардән бири олмушдур. Надр бин Шумејјилин дедијинә көрә Хәлил Ибн Овндан сонра өз дөврүнүн ән көзәл сүннә (һәдис) биличиси иди.

Хәлил һәјатын мә'насыны биликләрә јијәләнмәкдә, елмлә мәшғул олмагда көрмүшдүр. Бөјүк алим бу барәдә белә дејир: "Әкәр бу тајфа, јә'ни елм әһли Аллаһын севиб-сечдији адамлар олмаса, демәли Аллаһын досту јохдур."" (44,*24*)

Хәлил узун мүддәт бәдәви әрәбләрин арасында јашамыш, онлардан гәдим поезијаны вә әрәб дилинин инчәликләрини өјрәнмиш, топламышдыр.

"Хәлил мәшһур јазычы Ибнул Мүгәффә илә көрүшүб достлашмыш, онун әсәрләри, пәһләвичәдән әрәб дилинә етдији тәрчүмәләрлә, хүсусилә "Кәлилә вә Димнә" илә танышолмушдур. Онларын бир-бири һагтындакы тәәссүраты да гәрибәдир. Хәлилдән Ибнул Мүгәффә барәсиндә соруштдугда: "Онун елми ағлындан чохдур," Ибнул Мүгәффә исә Хәлил барәсиндә:" Онун ағлы елминдән чохдур" демишди.

Хәлил әрәб филолоқијасы тарихиндә ән көркәмли грамматик, әрәб лексикографијасынын вә ше'р нәзәријјәсинин баниси кими мәшһурдур". (44,*24*) Белә ки, әрәб дилчилијиндә бир сыра ганунлар онун адыјла, гәләмилә бағлыдыр.[14]

"Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә Хәлил ибн Әһмәд әруз елминин бинасыны һичри 150-чи (миладу 767) илдә гојмушдур." (37,*40*)

Әрәб дилинин, әрәб ше'ринин, мусигисинин инчәликләрини дәриндән билмәси Хәлилә әрузу системләшдирәркән көмәк етмиш вә о, бу ишин өһдәсиндән бачарыгла кәлмишдир. Хәлилин әрузу системләшдирмәси илә бағлы бир нечә рәвајәт вардыр.[15] Көрүнүр әрәб ше'ринин вәзнини системләшдирмәк Хәлили һәмишә дүшүндүрмүш, нараһат етмишдир. Надр бин Шумејјил јазыр: "Бир дәфә поезија биличиләри грамматикадан данышараг Хәлилин јанындан кечәркән о: "Бунлара өз әсләри (нәзәријјәләри) лазымдыр" демиш вә әрузу јаратмышдыр" (54,*197*).

Әрәб дилинин, ше'ринин вә мусигисинин инчәликләрини дәриндән билән Хәлил ибн Әһмәд бунлардан чыхыш едәрәк әрәб ше'ринин вә ејни заманда әрәб дилинин ритмик ваһидләрини кәшф едәрәк онлары сәбәб, вәтәд, фасилә адландырмышдыр. Белә ки, онун сәбәб, вәтәд вә фасилә адландырдығы бу рүкнләр әрәб дилинин ән кичик ритмик нитг ваһидләрини әһатә едир. Башга сөзлә десәк, әрәб дилиндә елә кичик ритмик нитг парчасы јохдур ки, бу рүкнләрдән кәнарда галсын.[16]

Әрәб дилини фонетика вә ритм бахымындан тәдгиг едән Хәлил ибн Әһмәд әрәб дилиндә адәтән бир һәрәкәли һәрфдән сонра бир һәрәкәсиз, ики һәрәкәли һәрфдән сонра бир һәрәкәсиз вә үч һәрәкәли һәрфдән сонра бир һәрәкәсиз һәрфин кәлдијини мүшаһидә едир. Вә һәрәкәли һәрфдән сонра һәрәкәсиз һәрф кәлдији заман нитгин бир гәдәр динчәлдијини вә дајандығыны көрүр. Вә мәһз бу фонетик бирләшмәләрин әрәб дилиндә ритм јарадан васитә олдуғуну анлајыр.[17] Беләликлә, бир һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсини сәбәб, ики һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсини вәтәд, үч һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз

һәрфин бирләшмәсини исә фасилә адландырыр. Даһа сонра әрәб дилинин нитг ахынында вәтәдләрин даһа тез-тез ишләндијини дујан Хәлил вәтәди бу фонетик бирләшмәләр ичәрисиндә даһа күчлү сајыр.(54,*201*)

Әрәб дилинин вә ејни заманда ше'ринин ән кичик ритмик һиссәләрини кәшф едән Хәлил ибн Әһмәд елә бу анда икинчи кәшфини едир. Әрәб дилиндә әрәб дилинин бүтүн лүғәт фондуну өзүндә әһатә едә билән гәлибләри-бабларь, арузда исә сәбәб, вәтәд вә фасиләләр васитәсилә арузун әсли тәф'иләләрини јарадыр.[18] Хәлилин бу рүкнләр вә онларын мүхтәлиф комбинасијалары васитәсилә јаратдығы вә әрәб дилинин бүтүн әсас ритмини өзүндә әкс етдирән сәккиз әсли тәф'илә бунлардыр: фә'Улүн- јанашы вәтәд (фә'У), јүнкүл сәбәб (лүн); фА'илүн-јүнкүл сәбәб(фА), јанашы вәтәд ('илүн); мәфА'Илүн-јанашы вәтәд (мәфА), ики јүнкүл сәбәб ('И,лүн); фА'илАтүн-јүнкүл сәбәб (фА), јанашы вәтәд('илА), јүнкүл сәбәб(түн); мүстәф'илүн-ики јүнкүл сәбәб (мүс,тәф), јанашы вәтәд('илүн); мүфА'әләтүн - јанашы вәтәд(мүфА), кичик фасилә('әләтүн); мүтәфА'илүн - кичик фасилә(мүтәфА), јанашы вәтәд('илүн); мәф'УлАтү - ики јүнкүл сәбәб(мәф,'У), аралы вәтәд(лАтү).

Әрәб дилиндә адәтән ән бөјүк кәлмәнин һәчминин једди һәрфдән ибарәт олдуғуну дујан Хәлил ибн Әһмәд дә арузун әсас тәф'иләләриндә олан һәрфләрин сајыны минимум беш, максимум исә једди гәбул едир. Чүнки әрәб арузунда тәф'илә әрәб дилинин ритмик тәләбинә ујғун олараг анчаг ән ашағысы бир сәбәб вә бир вәтәдин, ән чоху исә ики сәбәб вә бир вәтәдин, јахуд бир кичик фасилә вә бир вәтәдин бирләшмәсиндән ибарәт ола биләр.[19] Хәлил арузда анчаг сәбәб вә јахуд да анчаг вәтәдин тәкрарындан әмәлә кәлән тәф'иләләрин ритм бахымындан хоша кәлмәјән вә дилдә ишләнмәјән тәф'иләләр олдуғуну дујур. Буна көрә дә Хәлил тәф'иләнин һәчмини мүәјјәнләшдирәркән минимум беш, максимум једди һәрфлә кифајәтләнмишдир. Беләликлә, артыг әрәб дилинин ритми әсли тәф'иләләр васитәсилә нәзәри шәкилдә өз әксини тапыр. Хәлилин гаршысында бир бөјүк проблем галыр. Әрәб ше'ринин мисра һәчмини мүәјјән етмәк. Вә елә бу андача Хәлилин бүтөвлүкдә әрәб елминдә вә әрәб поезијасы тарихиндә етдији дикәр бир нәһәнк ишин маһијјәти ачылыр; Хәлил ибн Әһмәд әрәб ше'ринин реформатору кими чыхыш едир. (54,*203*)

Мә'лумдур ки, әрәб ше'ри узун бир тәкамүл јолу кечмишдир. Тәдгигатчылар әрәб ше'ринин инкишафында үч мәрһәләнин олдуғуну гејд едирләр. Бунлардан биринчиси

синтактик параллелизмә вә бу параллелизмдән доған ритмә, гафијәјә әсасланан сәч' дөвру, икинчиси сәч'ин бүтүн әсас кејфијјәтләрини өзүндә әкс етдирән вә ејни заманда артыг даһа чох әрәб дилинин ритмик гурулушуна, јә'ни сәбәб вә вәтәдләрә сөјкәнән рәчәз поезијасы вә үчүнчүсү рәчәз дөврүнүн сәбәб вә вәтәд ритмини даһа габарыг вә гәт'и шәкилдә өзүндә әкс етдирән вә ејни заманда мисраларын мүәјјән һәчминә әсасланан вә үмумијјәтлә, бүтөвлүкдә сәрһәдләри, гурулушу, структуру мүәјјән олунан әрузвәзнли ше'р дөврү кими характеризә олунур[20] (55). Бу мә'нада јенә дә тәдгигатчыларын гејд етдикләри кими әрәб поезијасы артыг V-VI әсрләрдән е'тибарән әрузвәзнли поезијанын илкин шәртләрини өзүндә әкс етдирмәјә башлајыр. Вә VIII әсрә гәдәр, јә'ни Хәлилин јашадыгы дөврә гәдәр бу поезијанын инкишафында бөјүк дәјишикликләр нәзәрә чарпмаса да, һәр һалда сонунчу мәрһәлә јериндә дә сајмыр, мүәјјән бир инкишаф јолу кечир. Вә елә бу анда Хәлил бүтүн дүһасы илә әрәб дилиндән вә әрәб поезијасы тарихиндән чыхыш едәрәк өз дөврүнүн вә үмумијјәтлә, әрәб ше'ринин кәләчәк бәдии инкишафыны габаглајараг әрәб ше'ринин вәзнинин нәзәри әсасларыны јарадыр. Бу исә ејни заманда әрәб ше'ринә истәр-истәмәз мүәјјән бир гурулушун, структурун, мүәјјән мисра һәчминин, форма хүсусијјәтләринин верилмәсилә шәртләнир ки, шүбһәсиз ки, бу да Хәлилин хидмәтләриндән бири сајылмалыдыр. Беләликлә, Хәлил ибн Әһмәд әрәб ше'ринин вәзнинин јарадычысы олмагла бәрабәр, ејни заманда, әрәб ше'ринин реформатору кими дә чыхыш едир, әрузвәзнли әрәб ше'ринин форма хүсусијјәтләринин гәтиләшмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Хәлилин дөврүнүн бәдии тәфәккүрүнү нәзәри шәкилдә габагламасынын нәтичәси иди ки, о, бә'зән мүасирләри тәрәфиндән гәбул едилмир вә јахуд да, башга сөзлә десәк, ахыра гәдәр баша дүшүлмүрдү.

Беләликлә, әрәб дилинин вә ше'ринин ритмик һиссәләри-рүкнләри әсасында сәккиз вәзндә әрузун әсли тәф'иләләрини јарадан Хәлил ибн Әһмәд даһа сонра бу сәккиз әсли тәф'илә васитәсилә әрәб әрузунун он беш бәһринин нәзәри шәкилдә идеал өлчүләрини јарадыр. Һәмин бәһрләр ашағыдакылардыр: тәвил, мәдид, бәсит, вафир, камил, һәзәч, рәчәз, рәмәл, сәри, мүнсәриһ, хәфиф, мүзаре, мүгтәзәб, мүчтәс, мүтәгариб. Бу бәһрләрдән тәвил, бәсит кими бәһрләр һәлә Чаһилијјәт дөврүндә мөвчуд олмушдурса да, бә'зиләрини исә (мүзаре, мүгтәзәб, мүчтәс, мүтәгариб вә с.) илк дәфә о тәртиб етмишдир. (37,40) Хәлил ибн Әһмәд бу он беш бәһри өз ритмик рүкн гурулушларынын јахынлығына көрә беш даирә әтрафында

груплашдырыр. Хәлилин груплашдырдығы беш даирә вә һәмин даирәләрә дахил етдији бәһрләр ашағыдакылардыр: 1) Мухтәлифә даирәси. Бу даирәјә Хәлилә көрә тәвил, мәдид, бәсит бәһрләри дахилдир. 2) Мө'тәлифә даирәси. Бу даирәјә вафир, камил бәһрләри дахилдир. 3) Мүчтәлибә даирәси. Бу даирәјә һәзәч, рәчәз, рәмәл бәһрләри дахилдир. 4) Муштәһибә даирәси. Бу даирәјә сәри', хәфиф, мунсәриһ, мүзаре, мүгтәзәб, мүчтәс бәһрләри дахилдир. 5) Мүттәфигә даирәси. Хәлилә көрә бу даирәјә јалныз мүтәгариб бәһри дахилдир.

Хәлил ибн Әһмәдин јаратдығы даирәләр вә бәһрләр әрәб дилинин вә әрәб ше'ринин бүтүн ритмик имкан вә потенсиалыны өзүндә экс етдирир. Өз заманәсинин алим вә шаирләринин Хәлили баша дүшмәмәләринин бир сәбәби дә бурадан ирәли кәлирди. Чүнки онлар Хәлилин бәһрләри сырасында практики олараг поезијада ишләтдикләри бәһрләрлә јанашы, поезијада ишләтмәдикләри, бәһрләрин дә нәзәри шәкилдә гәлибләрини көрүрдүләр. Хәлил исә әрәб дилинин ганунлары әсасында нәзәри шәкилдә јаранан бу гәлибләрин, бәһрләрин әрәб поезијасында ишләнмә еһтималы олмасыны сөјләјирди. Амма бунунла белә Хәлил өз нәзәри тә'лиминин әсири олараг галмамышдыр. Мәсәлән, о, сонунчу даирәси олан мүттәфигә даирәсинә јалныз бир бәһри-мүтәгариб бәһрини дахил едир. Һалбуки, бу даирә әсасында мүтәдарик бәһрини дә јаратмаг оларды. Лакин Хәлил бу бәһри нәзәри шәкилдә јаратмағын мүмкүнлүјүнү көрсә дә, онун әрәб поезијасында хоша кәлмәјән бир шеј олачағыны габагчадан билдирмишдир. Һәгигәтән дә, белә олмуш, Хәлилин шакирдинин шакирди, јә'ни Сибәвејһинин шакирди Әхфәш мүтәдарик бәһрини јарадараг мүттәфигә даирәсинә дахил етсә дә, бу бәһр әрәб поезијасында бир о гәдәр дә кениш јајылмамышдыр.

Ејни фикри Хәлилин дөрдүнчү даирәси, јә'ни муштәбиһә даирәсинә дә аид етмәк олар. Бу даирәјә әсасән нәзәри шәкилдә даһа үч бәһр јаратмаг мүмкүндүр. Лакин Хәлил бунларын да әрәб әрузунда ишләк бәһрләр олмајачағыны нәзәрә аларaг онлары јаратмамышдыр. Амма сонралар фарс әрузчулары Хәлилин дөрдүнчү даирәси әсасында һәмин бәһрләри јарадараг онлары чәдид, гәриб, мүшакил[21] адландырмыш вә өз поезијаларында ишләтмишләр.[22]

Даирәләр васитәсилә әрәб бәһрләринин идеал гәлибләрини јарадан Хәлил әрәб дилинин тәбии интонасијасындан доған хүсусијјәтләрә вә шаирләрин зөвгләринә көрә онларын һәмишә бу идеал нөвләрдә јазмајачагларыны нәзәрә алдығы

үчүн бу идеал вәзнләрин мүхтәлиф нөвләрини дә јаратмыш вә онлары зиһафлар васитәсилә елми шәкилдә әсасландырмаға чалышмышдыр. Беләликлә, Хәлил әрәб ше'ринин вәзни һаггында нәзәри шәкилдә мүкәммәл бир систем јаратмышдыр ки, бу системин васитәсилә дә вәзнин дүз олуб-олмадығыны һәр заман јохламаг олар.[23]

Бә'зи алимләр Хәлилин әрузун нәзәри шәкилдә системләшдирмәсини јунан дилини билмәси илә, бурадан да күја онун өз тә'лимини јарадаркән јунан ше'ринин тә'сири алтына дүшмәси, бә'зиләри исә бу тә'лимин көкләрини каһ гәдим һинд, гәдим Иран ше'ринин тә'сириндә ахтарырлар ки, әслиндә бу фәрзијјәләрин һеч бир елми әсасы јохдур (37,*30–40*). Артыг елмдә сүбут олунмуш фактдыр ки, Хәлил бәлкә дә бу ше'р системләринин нәзәри әсасларыны мүкәммәл билсә дә, өз тә'лиминдә һеч бир тә'сирә ујмамыш вә әрәб ше'ринин, дилинин ганунлары әсасында әрәб ше'ринин вәзни һаггында тамамилә камил, орижинал бир нәзәријјә јарада билмишдир.

Хәлилин өз дөврүндә вә ондан бир гәдәр сонра јашајыб-јаратмыш шаирләрин Хәлилин тә'лиминә мүнасибәтләри һеч дә бирмә'налы олмамыш, белә ки, онларын бә'зиләри һәтта бу нәзәријјәјә гаршы өз е'тиразларыны билдирмиш, ону гәбул етмәмишләр. "Бу нәзәријјәнин тәртиб олунмасы әрәбләр үчүн о гәдәр көзләнилмәз вә чәсарәтли олмушдур ки, онларда һәтта белә бир суал доғурмушду: һеч нәдән бир шеј јарадан Аллаһын сәлаһијјәтини Хәлил ибн Әһмәд позмамышдыр ки?" (40,*249*). Мәсәлән, сонралар Ибн Кәсир Дәмәшги (вәфаты 1372) Хәлилин дөврүндә дилдә-ағызда долашан белә бир ше'ри мисал кәтирир ки, "инсанларын ше'ри Хәлил доғулана гәдәр дә дүзкүн иди" (55,*264*). Јухарыда гејд етдијимиз кими, Хәлилин һамыја илк бахышда садә көрүнән бу нәзәријјәни јаратмасы әслиндә о гәдәр чәсарәтли бир һадисә олмушдур ки, бә'зи шаирләр һәтта бу ганун, чәрчивә әсасында јазыб-јаратмаг истәмәмишләр. Мәсәлән, бир дәфә Бәшшар ибн Бурда (вәфаты 785) бир гәсидәсиндә әрузун нормаларындан кәнара чыхдығыны сөјләдикдә, о, "мән әрузу габагламышам", Әбул Әтаһијәјә (вәфаты 825) исә һәмин гүсуру хатырлатдыгда о, "мән әруздан јүксәјәм" чавабыны вермишдир. (55,*264*)

Тәкчә шаирләр дејил, ејни заманда алимләр дә бә'зән Хәлилин бу нәзәријјәсини анламагда чәтинлик чәкмиш,[24] бә'зиләри исә бу нәзәријјәнин әлејһинә чыхараг ону тамамилә инкар едә билмәсәләр дә, бә'зи мүддәаларына гаршы өз е'тиразларыны билдирмишләр. Белә ки, мәнбәләрин вер-

дији мә'лумата әсасән илк дәфә Хәлилин әлејһинә чыхан, һәтта Хәлилин јаратмаг истәмәдији бир бәһри-мүтәдарик бәһрини јарадан Әхфәш бин Мәс'әдә олмушдур.[25] Әхфәш Хәлилин гејд етмәдији башга бир бәһри ичад етмиш, ону мүтәдарик адландырараг әрәб бәһрләринин сајыны 16-ја чатдырмышдыр. Хәлилин бу бәһр һагтындакы фикирләри дә марағлыдыр. "Ондан сорушмушлар ки, фә'Улүнүн сәбәбини нијә вәтәдин габағына кечирмәдин, фА'илүн етмәдин вә бундан әлавә башга бир бәһр јаратмадын? Хәлил бу суала белә чаваб вермишдир ки, ибтида (башланғыч) интиһадан (сондан) даһа күчлү олмалыдыр. Бу бәһрин әсли тәф'иләси бир вәтәдлә (фә'У) бир сәбәбдән (лүн-дән) артыг олмадығы үчүн ибтиданы зәиф етмәк вә мүтәгарибин әксинә бир башга бәһр чыхартмаг, тәк бир сәбәби тәк бир вәтәддән габаға салмаг хоша кәлмәјән бир шеј олар" (37,*318*). Һәгигәтән, әрәб дилинин вә ше'ринин әсасында сонралар Хәлилин дедији сөзләр дүз чыхмыш, бу бәһр әрәб ше'риндә ишләнсә дә, о гәдәр дә кениш јајылмамышдыр.[26]

Хәтиб Тәбризи дә "Әл-Кафи фи әл-әруз вә әл-гәвафи" әсәриндә Хәлил илә Әхфәшин бир нечә мәсәлә барәсиндә мүбаһисә етдијини јазыр.[27]

Әхфәшдән сонра Хәлилин әлејһинә чыхан, онун јаратдығы нәзәријјәдә бә'зи ислаһатлар апармаг истәјән даһа бир сыра алимләрин-Чәрми[28], Ибн Гутејбә[29], Зәччач[30], Наши'и[31], Чөвһәри[32] вә башгаларынын адларыны чәкмәк олар ки, бунлардан да сонунчусу, әслән түрк олан Чөвһәри өз ислаһатларында даһа ирәли кедәрәк Хәлилин јаратдығы әсли тәф'иләләр сырасындан мәф'УлАтү әсли тәф'иләсини атмагла јанашы, ејни заманда әрәб әрузунун бәһрләринин сајыны 16-дан 12-јә ендирмишдир[33] (29,*37*). Амма ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу нәзәријјәләрин һеч бири чидди гәбул олунмамыш, елмдә өз ардычылларыны тапмамышдыр. Лакин X-XI әсрләрдән е'тибарән Хәлилин әрәб ше'ри вә вәзни һагтында пејғәмбәрчәсинә дедији фикирләр поезијада вә елмдә тәсдиг олундуғу үчүн Хәлилин нәзәријјәси артыг һеч кимдә шүбһә доғурмур вә һамы тәрәфиндән демәк олар ки, јекдилликлә гәбул едилирди.

Беләликлә, Хәлил ибн Әһмәддән сонра јүзләрлә алимин-Мазини[34], Сичистани[35], Ибн Кејсан[36], Ибн әс-Сәррач[37], Ибн Әбд Рәббиһ[38], Зәччачи[39], Саһиб бин Әббад[40], Ибн Чинни[41], Хәварәзми[42], Әбул Ә'ла Мәәрри[43], Ибн Рәшиг[44], Хәтиб Тәбризи[45], Зәмәхшәри[46], Сәккаки[47], Хәзрәчи[48], Әндәлүси[49], Ибн Һачиб[50], Нәсирәддин Туси[51] вә онларла башгаларынын-адлары бурада чәкилән вә чәкилмәјән алимләри хатырлатмаг олар

...китабханасы

ки, бу алимләр дә мәһз Хәлил ибн Әһмәдин ән'әләрини давам етдирмиш, Хәлилдән сонракы поезијанын инкишафы илә әлагәдар олараг бә'зән она чох чүз'и әлавәләр етсәләр дә, әсасән бу нәзәријјәни гәбул вә инкишаф етдирмиш, ондан кәнара чыхмамышлар[52]. Хәлил ибн Әһмәдин даһијанә шәкилдә јаратдығы нәзәри тә'лим бүтүн әсрләр боју јашамыш вә онун ады әруздан данышан әсәрләрдә һөрмәтлә чәкилмишдир.

Үмумијјәтлә, VIII-XIII әсрләр әруз елминин јарандығы дөвр олмагла бәрабәр, хүсусилә мәһз әрәб әруз елминин даһа чох тәдгиг олундуғу дөврдүр ки, бу дөврүн дә ән гызғын чағы IX-XI әсрләрә тәсадүф едир[53]. Белә ки IX-XI әсрләрдә әрәб әрузунун хүсусијјәтләри һаггында бир-бириндән гијмәтли әсәрләр јазылараг әруз вәзнинин әрәб ше'риндә мејдана чыхан хүсусијјәтләри хүсуси бир ардычыллыгла арашдырылыр. Әрәб әрузунун нәзәри әсаслары һаггында Хәлил ибн Әһмәд вә ондан сонра јашамыш алимләр тәрәфиндән әсас елми-нәзәри фикирләр дејилдији үчүн тәгрибән XI-XIII әсрләрдән сонра әрәб әрузунун хүсусијјәтләри барәсиндә демәк олар ки, һеч бир чидди фикир дејилмәмишдир. Доғрудур, әрәб әрузу һаггында XI әсрдән сонра да әсәрләр јазылса да, онларын һеч бири елми дәјәринә көрә әввәлкиләрдән фәргләнмәмишдир. Бу мә'нада XIII әсрдә Нәсирәддин Туси тәрәфиндән гәләмә алынмыш "Ми'јар әләш'ар" әсәринин әрәб әрузундан бәһс едән һиссәсини XIII әсрә гәдәр әрәб әрузунун нәзәри әсаслары барәдә јазылан әсәрләрин јекуну кими гијмәтләндирмәк олар.

Үмумијјәтлә, әруз вә гафијәнин нәзәри әсасларынын тәдгигиндә орта әср Шәрг мүәллифләринин әсәрләриндә ики истигамәт өзүнү көстәрир. Биринчи истигамәт вә биринчи истигамәтин нүмајәндәләри башда Хәлил ибн Әһмәд олмагла әруз вә гафијә мәсәләләринә дилчилик нөгтеји-нәзәриндән јанашыр вә бу проблемләри филоложи бахымдан тәһлил едирдиләр. Икинчи истигамәт исә вәзн вә гафијә мәсәләләринә фәлсәфи-естетик нөгтеји-нәзәрдән јанашараг әруз вә гафијәнин фәлсәфи маһијјәтини ачмаға чалышырды. Бу истигамәтин нүмајәндәләринин фикринчә вәзн вә гафијә тәкчә дил факты олмајыб, ејни заманда естетик бир категоријадыр. Икинчи истигамәт вәзн вә гафијәјә дилчилик нөгтеји-нәзәриндән јанашан истигамәтдән бир гәдәр кеч, ики-үч әср сонра мејдана чыхса да, һәр һалда орта әсрләр Фараби, Ибн Сина, Нәсирәддин Туси кими алимләрин әсәрләриндә чидди јер тутмушдур. Бу ики истигамәт бир нечә әср јанашы инкишаф етсә дә бир-биринә мане олмамыш, әксинә Шәрг

филоложи елми-нәзәри фикринин зәнкинләшмәсинә хидмәт етмишләр (34,*34—36*).

Орта әсрләр Шәрг филоложи-елми-нәзәри фикриндә биринчи истигамәтин нүфуз даирәси даһа кениш олмушдур. Сонралар әруз вә гафијә һаггында елми әсәр јазан алимләр бә'зән ихтисас е'тибарилә дилчи олмасалар да, һәр һалда икинчи истигамәтин нәзәри әсасларына да мејл көстәрмәмиш, өз әсәрләрини садәчә олараг Хәлилин ән'әнәси үзәриндә јаратмышлар.

Әруз вә гафијәшүнаслығын инкишафында икинчи истигамәтин хүсусијјәтләринә кәлдикдә исә ону демәк лазымдыр ки, өз әсасыны Аристотелдән алан фәлсәфи-естетик фикир чәрәјаны Фараби, Ибн Сина, Нәсирәддин Тусидән сонра демәк олар ки, инкишаф етмәмишдир (48,*8*). Лакин Нәсирәддин Туси јарадычылығында бу ики истигамәтин говушдуғуну көрүрүк. Нәсирәддин Туси орта әсрләр филоложи фикриндә демәк олар ки, илк алимдир ки, "Ми'јар әл-әш'ар" әсәриндә әруз вә гафијәјә олан һәр ики мүнасибәти бирләшдирмиш вә һәр ики истигамәтдә өзүнә гәдәр мөвчуд олан фикирләрә јекун вурмушдур.[54]

Гејд етдијимиз кими Хәлилин әрәб ше'ринин вәзни һаггында јаратдығы нәзәри тә'лим илк дөврләрдә бир гәдәр гејри-ади, анлашылмаз вә ејни заманда гејри-адилији, мүрәккәблији гәдәр дә садә тә'сир бағышласа да, артыг елә илк дөврләрдә онун маһијјәти, әрәб ше'ринин вәзнини дәгиг шәкилдә әкс етдирмәси һамы тәрәфиндән јекдилликлә гәбул едилирди. Ихтисасча әсас е'тибарилә дилчи, үмумијјәтлә кениш мә'нада филолог олан бу алимләр Хәлилин әсәри илә таныш олдугда бир дилчи кими Хәлилин һансы дил фактлары үзрә бу нәтичәләрә кәлдијини вә онун аналитик тәфәккүрлә јанашараг етдији кәшфин маһијјәтини бир гәдәр мүрәккәб олдуғу үчүн чәтин олса да, амма һәр-һалда көзәл анлајырдылар. Бура гәдәр Хәлил илә онлар арасында һеч бир фикир ајрылығы јох иди. Лакин сонралар Хәлилин ән'әнәсини давам етдириб, әруз һаггында јазан алимләрин әсәрләриндә мејдана чыхан бә'зи мүлаһизәләр, әслиндә исә фикир мүбадиләләри әрузун бир систем кими маһијјәтиндә дејил, онун нәзәри гурулушунун бә'зи хырдалыгларында нәзәрә чарпырды. Амма ону да гејд етмәк лазымдыр ки, әрузшүнаслыг тарихини өјрәндикчә бә'зи мүбаһисәли мәсәләләрин һәллиндә дә адәтән Хәлилин даһа чох һаглы олдуғу ашкарланыр. Мәсәлән, биз әрәб ше'ринин ритм јарадан васитәләриндән-сәбәб, вәтәд, фасиләдән данышаркән Хәлилин бир һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсинә сәбәб,

ики һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсинә вәтәд вә үч һәрәкәли, бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсинә фасилә дедијини көрдүк. Лакин әслиндә әрузда Хәлилин өзүнүн дә јаратдығы кими сәбәб ики нөв, вәтәд ики нөв, фасилә дә ики нөвдүр. Хәлилин әруз һаггында јаздығы әсәр әлимизә кәлиб чатмаса да, әруз һаггында Хәлилдән сонра јазылмыш әсәрләрдән вә Хәлилин јаратдығы нәзәри системин мәнтигиндән чыхыш едәрәк Хәлилин сәбәб, вәтәд вә фасиләләри мәһз ики нөв шәклиндә јаратдығыны демәк олар.[55] Бу мә'нада Хәлил бир һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсинә јүнкүл сәбәб, ики һәрәкәли һәрфин бирләшмәсинә ағыр сәбәб, ики һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсинә јанашы вәтәд, бир һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз вә јенә дә бир һәрәкәли һәрфин бирләшмәсинә аралы вәтәд, үч һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсинә кичик фасилә, дөрд һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсинә исә бөјүк фасилә демишдир.[56]

Хәлил ибн Әһмәдин јаратдығы бу рүкнләр әрәб әрузчулары тәрәфиндән әсасән гәбул олунса да, бә'зиләри онларын кәмијјәти һаггында мүхтәлиф фикирдә олмушлар. Мәсәлән, Әхфәш, Ибн Әбд Рәббиһ вә Әс-Сәррача көрә рүкнләрин сајы дөрд, Зәмәхшәри вә Сәккакијә көрә беш, Ибн Рәшиг, Саһиб бин Әббад, Хәвәрәзми, Хәтиб Тәбризи, Нәсирәддин Тусијә көрә исә алтыдыр. Хәлилин јаратдығы нәзәри системә гаршы өз е'тиразыны билдирән һәлә Әхфәш илк дәфә олараг фасиләләрин сәбәб вә вәтәдләрдән ибарәт олдуғуну сөјләдији үчүн онлары рүкнләрин тәркибиндә артыг сајмышдыр. Һәгигәтән дә, фасиләләрин тәркибинә нәзәр салдыгда кичик фасиләнин ағыр сәбәблә бир јүнкүл сәбәбин бирләшмәсиндән, бөјүк фасиләнин исә бир ағыр сәбәблә бир јанашы вәтәдин бирләшмәсиндән ибарәт олдуғуну көрәрик. Шәмс Гејс Разинин[57] јаздығына көрә Әхфәш бу барәдә фикрини белә сөјләмишдир: "Фасиләләри рүкнләрдән сајмаг олмаз, әрузун рүкнләри сәбәб вә вәтәддән ибарәтдир. Әрузун әсли тәф'иләләринин тәркиб һиссәләриндән бири олан фасиләнин бири ики сәбәбдән, бири исә бир сәбәб вә бир вәтәдин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Онун фикринә әсасән (Әхфәшә көрә-Т.Г.) әрузчулара көрә сәбәб ики нөвдүр: хәфиф вә сәгил. Вә сәбәби-сәгилә фасиләнин тәркибиндән башга бир јердә тәсадүф олунмур. Бунун үчүн дә фасиләни рүкнләрин сырасына дахил етмәк лазым дејилдир. Чүнки әкәр дахил етсәк онда сәбәби сәбәби-хәфиф вә сәбәби-сәгил дејә ики јерә бөлмәјин әһәмијјәти олмазды" (27,*34–36*).

Рүкнләрин сајыны мүхтәлиф шәкилдә гәбул едән алимләрин һәр биринин өзүнәмәхсус мәнтиги вардыр. Бу мә'нада гејд етдијимиз кими рүкнләрин јалныз сәбәб вә вәтәдләрдән ибарәт олдуғуну күман едән алимләрә көрә фасиләләр сәбәб вә вәтәдләрдән тәшкил едилдији үчүн фасиләләрин рүкнләрин сырасында јери јохдур. Рүкнләрин беш олдуғуну гәбул едән алимләр исә бөјүк фасиләни әрузун рүкнләринә аид етмәсәләр дә, кичик фасиләни рүкнләрин тәркибиндә сахламағы лазым билирләр. Чүнки бөјүк фасиләјә әрузун әсли тәф'иләләри сырасында нүмунә олмадығы һалда[58], кичик фасиләјә мисал вардыр. Рүкнләрин алты олдуғуну гәбул едән алимләр исә тәкчә әрузун тәф'иләләрини дејил, үмумијјәтлә кениш миг'јасда дил материалларыны әсас көтүрдүкләринә көрә рүкнләрин сајыны алты етмишләр. Амма ону да гејд етмәк лазымдыр ки, рүкнләрин дөрд вә беш олдугларыны сөјләјән алимләрин әксәријјәти демәк олар ки, илк нөвбәдә рүкнләрин алты олдуғуну гәбул етмиш, јалныз сонрадан фасиләләр һаггында өз мүнасибәтләрини билдирмишләр. Амма бә'зән Зәмәхшәри кими елә мүәллифләр дә олмушдур ки, илк бахышда бөјүк фасиләни гәбул етмәсә дә, сонра рүкнләр һаггында вердији чәдвәлә ону да дахил етмишдир. Үмумијјәтлә исә Зәмәхшәри вә Сәккакидән сонракы алимләр Хәтиб Тәбризи, Нәсирәддин Туси вә Шәмс Гејс' Рази дә дахил олмагла гәти олараг әрәб әрузунун алты рүкнүнүн олдуғуну сөјләмишләр. Хәлил кими онларын да фикринчә әрәб дилиндә дөрд һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсиндән ибарәт олан сөзә раст кәлиндији үчүн рүкнләрин сырасында бөјүк фасиләјә дә еһтијач вардыр.[59]

Шәмс Гејс Разинин дә әрәб рүкнләри һаггында олан фикирләри мараглыдыр. Онун фикринә көрә әввәлчә јүнкүл сәбәб, јанашы вәтәд, кичик фасилә тәртиб олунмуш, сонрадан рүкнләрин тәркибиндә бөјүк фасиләјә дә еһтијач дујулдуғу үчүн бөјүк фасилә јарадылмышдыр. Бундан сонра фасиләләр ики олдуғуна көрә јанашы вәтәдә дә бир вәтәд әлавә едилмиш, онлар да ики олмуш, даһа сонра јүнкүл сәбәбә дә ағыр сәбәб әлавә едилмишдир. Беләликлә, фасиләләр дә ики, вәтәдләр дә ики, сәбәбләр дә ики олмушдур. Лакин Шәмс Гејс Разинин гејдинә көрә ағыр сәбәби фасиләнин тәркибиндә олдуғуна вә һәм дә фасиләләр вә вәтәдләр ики олдуғу үчүн сәбәбләрин дә ики олмасына көрә јаратмышлар. Бурада Шәмс Гејс Разинин фикирләри Әхфәшин фикирләри илә үст-үстә дүшүр. Демәли, ағыр сәбәбә фасиләнин тәркибиндән башга бир јердә тәсадүф олунмур. Дејиләнләри үмумиләшдириб беләнәтичәјә кәлмәк олар ки, рүкнләрин тәркибиндә

фасиләләр дејил, бәлкә дә ағыр сәбәб артыгдыр. Лакин әксәр әрузчулар бу мәсәләни башга, садә шәкилдә һәлл етмәк истәмиш, фасиләләрин тәркибини сәбәбләрлә изаһ етмәк мүмкүн олдуғуна көрә, сәбәбләри рүкнләрин тәркибиндә сахлајараг, онун әвәзиндә фасиләләри чыхармышлар. Беләликлә, онлар әрузун нәзәри садәлијинә наил олмаға чалышсалар да, амма һәр һалда әрәб ше'ринин ритмини нәзәри шәкилдә дәгиг әкс етдирмәмиш, мүәјјән шәртилијә јол вермишләр. Бу мә'нада, әкәр формал бахымдан онларын фикирләриндә мүәјјән һәгигәт варса да, маһијјәт е'тибарилә онларла разылашмаг гәтијјән мүмкүн дејил. Чүнки дилдә артыг олан бөјүк фасилә дејил, ағыр сәбәбдир.

Хәлил ибн Әһмәд, о чүмләдән әрәб әрузчулары гејд етдијимиз кими бу рүкнләр-јә'ни сәбәб, вәтәд, фасиләләр васитәсилә әрәб ше'ринин бүтүн әсас ритмини өзүндә әкс етдирән сәккиз вәзндә он әсли тәф'илә јаратмыш вә онлары бәһрләрин әсасына тәтбиг етмишләр. Әрәб әрузчуларынын сәккиз вәзндә јаратдыглары он әсли тәф'илә ашағыдакылардыр:

фә'Улүн, фА'илүн, мәфА'Илүн, фА'илАтүн, фА'и-лА-түн, мүстәф'илүн, мүс-тәф'и-лүн, мүфА'әләтүн, мүтәфА'илүн, мәф'УлАтү.

фә'Улүн: јанашы вәтәд (фә'У)-јүнкүл сәбәб (лүн)

фА'илүн: јүнкүл сәбәб (фА)-јанашы вәтәд ('илүн)

мәфА'Илүн: јанашы вәтәд (мәфА)-ики јүнкүл сәбәб ('И; лүн)

фА'илАтүн: јүнкүл сәбәб (фА)-јанашы вәтәд ('илА)-јүнкүл сәбәб (түн)

мүстәф'илүн: ики јүнкүл сәбәб (мүс; тәф) - јанашы вәтәд ('илүн)

фА'и-лА-түн: аралы вәтәд (фА'и)-ики јүнкүл сәбәб (лА: түн)

мүс-тәф'и-лүн: јүнкүл сәбәб (мүс)-аралы вәтәд (тәф'и)-јүнкүл сәбәб (лүн)

мүфА'әләтүн: јанашы вәтәд (мүфА)-кичик фасилә ('әләтүн), јахуд јанашы вәтәд (мүфА)-ағыр сәбәб ('әлә)-јүнкүл сәбәб (түн)

мүтәфА'илүн: кичик фасилә (мүтәфА)-јанашы вәтәд ('илүн), јахуд ағыр сәбәб (мүтә)-јүнкүл сәбәб (фА)-јанашы вәтәд ('илүн)

мәф'УлАтү: ики јүнкүл сәбәб (мәф;'У)-аралы вәтәд(лАтү)

Мараглыдыр ки, сонралар Хәлил ибн Әһмәдин системинин әлејһинә чыхан Чөвһәри әсли тәф'иләләр сырасындан мәф'УлАтү тәф'иләсини атмышдыр (12,*135*). Һәгигәтән дә, Чөвһәринин дедији кими мәф'УлАтү әсли тәф'иләсинин практикада тәсадүф олунан демәк олар ки, һеч бир реал нөвүн тәркибиндә ишләнмәдијини гәбул етсәк, автоматик олараг лАтү аралы вәтәдинә дә мүнасибәтимиз ајдынлашар вә арузун рүкнләри сырасында онун сүн'и олдуғуну көрәрик. Вә бөјүк фасиләјә әрузун рүкнләри сырасында ара-сыра тәсадүф едилдијини, аралы вәтәдә јалныз мәф'УлАтү әсли тәф'иләсиндә раст кәлиндијини, ағыр сәбәбә исә үмумијјәтлә, әрузун рүкнләри сырасында еһтијач олмадығыны нәзәрә алсаг, Хәлилин әрәб ше'ринин ритминдә әсасән үч рүкнә-јә'ни јүнкүл сәбәбә, јанашы вәтәдә вә кичик фасиләјә әсасланаркән нә гәдәр һаглы олдуғу бир даһа мә'лум олур. Лакин гејд етдијимиз кими бөјүк фасиләјә әрәб дилиндә ара-сыра тәсадүф едилдији үчүн Хәлил бу зәрурәти дујмуш вә бөјүк фасиләни төрәмә тәф'илә шәклиндә дә олса јаратмышдыр.

Аралы вәтәдә кәлдикдә исә бурада мәсәлә бир гәдәр башга шәкилдәдир. Белә ки, Хәлил ибн Әһмәд дөрдүнчү даирәнин нәзәри гурулушуну јарадаркән мәф'УлАтү әсли тәф'иләсинә вә бунун тәркибиндә исә аралы вәтәдә еһтијач дујмушдур. Бу ганунаујғунлуг гисмән әрәб ше'ринин тәбиәтиндән доғмаса да, нәзәри системинин мәнтигинин күчү илә Хәлил бир нөв мәф'УлАтү әсли тәф'иләсини јаратмаға мәчбур олмуш вә бунунла да бир гәдәр авантјураја јуварланса да, амма нәзәри системинин тамлығына чалышмышдыр (49,*90*; 56,*131—137*). Хәлилин дөрдүнчү даирәсинә диггәтлә нәзәр салдыгда аралы вәтәдин тәкчә мәф'УлАтү әсли тәф'иләсинин тәркибиндә дејил, хәфиф вә мүчтәс бәһрләриндә мүстәф'и-лүн, мүзаре бәһриндә исә фА'и-лА-түн әсли тәф'иләләринин тәркибиндә дә ишләндијини көрүрүк. Бу мә'нада, демәк олар ки, аралы вәтәд әслиндә әрәб дилинин тәбиәтиндән јох, Хәлилин нәзәри системинин мәнтигиндән доғмушдур. Буна көрә дә реаллыға ујғун олараг әсли тәф'иләләрин тәркибиндә бир о гәдәр нәзәрә чарпмыр.

Мә'лум олдуғу кими Хәлил бу рүкнләр васитәсилә сәккиз вәзндә сәккиз әсли тәф'илә јаратмышдыр. Вәзнчә ејни олдуғуну көрдүјү үчүн о, мүстәф'илүн вә мүс-тәф'и-лүн, ејни заманда фА'илАтүн вә фА'и-лА-түн әсли тәф'иләләрини ајрыајрылыгда хүсусиләшдирмәмиш, тәркибиндә аралы вәтәд олан анчаг мәф'УлАтү әсли тәф'иләсини әсли тәф'иләләр сырасына салмагла кифајәтләнмишдир. Амма бунунла белә дөрдүнчү даирәјә әсасән Хәлилин лАтү аралы вәтәдиндән әлавә

фА'и вә тәф'и аралы вәтәдләрини дә көрдүјүнү гәтијјәтлә сөјләмәк олар. Лакин нәдәнсә Шәмс Гејс Рази сәккиз әсли тәф'иләнин он вәзндә олдуғуну ондан әввәл һәтта Сәккакинин гејд етмәсинә бахмајараг мүс-тәф'и-лүн вә фА'и-лАтүн әсли тәф'иләләрини онун тәрәфиндән илк дәфә олараг әрузшүнаслыг тарихинә дахил едилдијини јазыр. Башга сөзлә десәк, һәгигәтән дә, әрузшүнаслыг тарихиндә сәккиз вәзндә он әсли тәф'илә илк дәфә олараг Сәккаки вә Шәмс Гејс Рази тәрәфиндән әруз һаггында јазылан әсәрләрә дахил едилсәләр дә, Хәлилин бунлары көрмәдијини сөјләмәк олмаз.

Беләликлә, көрдүјүмүз кими әрәб алимләри әрәб дилинин вә ше'ринин ритм јарадан васитәләри вә әсли тәф'иләләри һаггында нә гәдәр мүхтәлиф фикирдә олсалар да вә бу нөгтәдә Хәлили нә гәдәр тәфтиш етмәјә чалышсалар да, сон мәгамда онун фикирләрини гәбул етмиш, Хәлиллә разылашмышлар.

Хәлилин нәзәри системинин мәнтиги маһијјәтиндән вә ејни заманда әруз һаггында јазылан бә'зи орта әср мәнбәләриндән Хәлилин нәзәри системинин икинчи һалгасыны даирәләрин тәшкил етдији ајдын көрүнүр. Даирәләрә истәр Хәлилин дөврүндә вә ондан сонра, истәрсә дә мүасир дөврдә әрузшүнас алимләрин мүнасибәти бирмә'налы олмамыш, алимләр даирәләрин маһијјәтинин нәдән ибарәт олдуғуну, Хәлилин онлары нәдән өтрү јаратдығыны ахыра гәдәр дәрк едә билмәмишләр. Мәсәлән, Чаһизин мүәллими Нәззам Хәлилин даирәләри һаггында демишдир: "Өзүндән башга һеч кимә лазым олмајан даирәләри ону алудә етмишдир" (54,*240*). Анчаг сон тәдгигатлара көрә, Хәлилин даирәләри јаратмагда ики мәгсәд күддүјүну күман етмәк олар. Биринчиси, Хәлил даирәләрлә әрәб ше'ринин инкишафынын үчүнчү мәрһәләси олан әрузвәзнли ше'р системинин сәбәб-вәтәд әсаслы ритминин поезијада тәсдиг олунмасыны даһа да гәт'иләшдирмиш, икинчиси исә бу даирәләр васитәсилә һәлә әрәб поезијасында өз әксини тапмајан, лакин әрәб дилинин вә ше'ринин ганунларына әсасән нә вахтса јарана биләчәк әрәб ше'ринин бә'зи бәһрләринин нәзәри әсасларыны әввәлчәдән јаратмыш, әрузвәзнли әрәб ше'ринин бүтүн потенсиал гүввәсини көстәрмишдир. Бу мөвгеләрдән јанашдыгда даирәләрин маһијјәти ачылыр.

Мүасир алимләрдән көркәмли әрузшүнас Әкрәм Чәфәр исә даирәләрин маһијјәти һаггында олан фикирләри доғру олараг беләумумиләшдирир: "Даирәләри бәһрләр арасында тәркиб вә гурулушча бәнзәјиш вә јахынлығы мүәјјән етмәк

вә бунун да әсасында онлары, јә'ни бәһрләри груплара ајырмаг үчүн дүшүнүб јаратмышлар."[60] (37,*344*)

Әрузшүнаслыг тарихиндә Хәлилин биринчи[61], икинчи[62] вә үчүнчү[63] даирәләри демәк олар ки, һеч бир мүбаһисәләрә сәбәб олмамыш, һамы тәрәфиндән јекдилликлә гәбул едилмишдир. Чүнки Хәлил бу даирәләрә әсасән поезијада ишләнән бәһрләри дахил етмишдир. Мә'лумдур ки, тәвил, бәсит, һәзәч, рәчәз, рәмәл кими бәһрләр һәлә Хәлилә гәдәр дә әрәб поезијасында ишләнән бәһрләр олмушлар. Садәчә олараг Хәлил, поезијада ишләнән бу бәһрләри бир гәдәр дә нормативләшдирмиш, белә демәк мүмкүнсә, онлара мисра һәчми вермиш, онларын поезијада гәт'и шәкилдә тәсдиг олунмасына вә форма хүсусијјәтләри газанмасына көмәк етмишдир. Камил, вафир, мәдид кими бәһрләр исә әрәб дилинин вә әрәб ше'ринин тәбии имканларындан доғдуғу үчүн Хәлилин гисмән дә олса, бу бәһрләрә тә'сир көстәрмәси, онлары үмумиләшдирмәси, нәзәри формаја салмасы әрузчуларда һеч бир е'тираз доғурмамышдыр. Бу мә'нада, биринчи үч даирә һеч бир мүбаһисәјә сәбәб олмур. Лакин биринчи үч даирәнин мүбаһисә доғурмамаларынын даһа чидди елми сәбәби вардыр. Бу мә'нада, Хәлил даһа чох бу елми сәбәби тапдығы вә биринчи үч даирәни јарадаркән онлары әрәб дилинин вә ше'ринин бу тәмәли үзәриндә гурдуғу үчүн онлар һеч кимә гејри-тәбии көрсәнмир вә мүбаһисә доғурмур. Белә ки, әрәб дилинин вә әрәб ше'ринин ритмик васитәләри олан сәбәб, вәтәд вә фасиләләри јарадан Хәлил даһа сонра ше'рдә вәтәдләрин ролуну, онлары даһа күчлү ритм јарадан васитә олдуғуну дујур, вәтәдләрин мисрада ән азы бир, ән чоху үч, нормал һалда исә ики сәбәбдән сонра тәкрарланмасынын даһа мүнасиб олдуғуну кәшф едир (54,*204–205*). Вә бу гануну вәтәдләрарасы сәбәбләринин сајынын һәлә гәтиләшмәдији, лакин бу истигамәтдә инкишаф едән әрәб ше'ринә тәтбиг едәрәк онлары гәт'иләшдирир. Бу мә'нада, биз Хәлилин биринчи үч даирәсинә бахсаг орада вәтәдләрарасы сәбәбләрин ики олдуғуну көрәрик[64]. Мәһз буна көрә дә Хәлилин дөврүндә мөвчуд олан бәдии тәчрүбәнин ритм гурулушу илә Хәлилин биринчи үч даирәсинин нәзәри гурулушу үст-үстә дүшдүјү үчүн бу даирәләр һеч кимдә е'тираз доғурмамыш вә мәсәлә уғурла һәлл едилмишдир.

Әрузшүнаслыг тарихиндә мүбаһисәјә ән чох демәк олар ки, Хәлилин дөрдүнчү даирәси сәбәб олмушдур[65]. Мә'лум олдуғу кими бу даирәјә алты бәһр-сәри, мүнсәриһ, хәфиф, мүзаре, мүгтәзәб, мүчтәс бәһрләри дахилдир. Әруз һагтында јазылан орта әср мәнбәләринә вә үмумијјәтлә, әрәб поези-

јасына көрә, мүзаре вә мүгтәзәб бәһрләри Хәлил тәрәфиндән нәзәри шәкилдә јарадылса да, үмумијјәтлә, әрәб ше'ри үчүн характерик олмамышдыр[66]. Мүчтәс бәһринә кәлдикдә исә бу да әрәб ше'риндә өз әксини чох чүз'и шәкилдә тапмышдыр. Демәли, Хәлилин дөрдүнчү даирәсинә дахил олан әсас бәһрләр сәри, мүнсәриһ, хәфиф бәһрләридир ки, Хәлил дә демәк олар ки, бу даирәни мәһз бу бәһрләрә көрә јаратмышдыр (54,*207—208*). Лакин әслиндә бу бәһрләрин дә әрәб поезијасында ишләнмә тезлији чох ашағыдыр.

Хәлилин әввәлки үч даирәсинә бахсаг орада әксини тапан һәр бир бәһрин идеал гәлибинин поезијада бу вә ја дикәр шәкилдә ајрылыгда ишләндијини көрәрик. Лакин Хәлилин дөрдүнчү даирәјә дахил етдији бәһрләрин һеч биринин (хәфиф бәһриндән башга) демәк олар ки, идеал гәлиби поезијада сәрбәст шәкилдә ишләнмир. Бә'зи һалларда тәркибиндә мәфУлАтү әсли тәф'иләси ишләнән бәһрләрдән поезијада мүнсәриһ бәһринин идеал гәлиби өз әксини тапыр ки, Хәлил дә мәфУлАтү әсли тәф'иләсини вә ејни заманда бу даирәни јарадаркән мәһз бу бәһрин поезијада ишләнән тәчрүбәсинә әсасланмыш вә она әсас чыхыш нөгтәси кими сөјкәнмишдир[67].

Вәтәдләрарасы сәбәбләрин кәмијјәтиндән данышаркән гејд етмишдик ки, Хәлил онларын сајынын бә'зән үчә чатдығыны да мүшаһидә етмишдир. Доғрудур белә ше'рләр тәчрүбәдә аз олса да, амма һәр һалда Хәлилдән әввәлки вә Хәлилин дөврүндәки поезијада мөвчуд олдуғу үчүн о, белә фактлара көз јума билмәзди. Әкс һалда Хәлилин системи там олмаз вә о, бүтүн бәдии тәчрүбәни әһатә етмәдијинә көрә тәнгидләрә мә'руз галарды. Хәлил исә өз зәкасынын вә аналитик тәфәккүрүнүн дәринлијилә бу чәтин проблеми уғурла һәлл етмишдир. Белә ки, о, тәркибиндә аралы вәтәд, әслиндә исә үч сәбәб олан мәфУлАтү[68] әсли тәф'иләсини јарадараг бу даирәнин әсасына тәтбиг етмиш, беләликлә бир тәрәфдән поезијада аз да олса, һәр һалда нәзәрә чарпан бәдии тәчрүбәни нәзәри шәкилдә үмумиләшдирмиш, әрәб поезијасында ара-сыра, надир һалларда ишләнән, амма ејни заманда ритм бахымындан дикәр әсас бәһрләрин дә тәркибинә дахил ола билмәјән мүнсәриһ, сәри, хәфиф, мүчтәс, мүзаре, мүгтәзәб кими бәһрләрин гәлибләрини, нөвләрини нәзәри шәкилдә јарадараг, онлара әкәр белә демәк мүмкүнсә, зорла да олса, бәһр статусу вермиш, дикәр тәрәфдән әрәб ше'ринин гаршысында нәзәри шәкилдә дә олса јени имканлар ачмышдыр. Санки Хәлил бу даирәни ритм бахымындан биринчи, икинчи, үчүнчү даирәләрә дахил ола

билмәјән, лакин әрәб ше'риндә фәалијјәт көстәрән јердә галан бәһрләри әсасландырмаг үчүн јаратмышдыр (54,*206*). Мәһз дөрдүнчү даирәнин вә ора дахил олан бәһрләрин, нәһајәт мәф'УлАтү әсли тәф'иләсинин зорла јарадылдығынын дујулмасынын нәтичәси иди ки, арузшүнаслардан Чөвһәринин бу даирәјә мүнасибәти бирмә'налы олмамыш, о, демәк олар ки, бу даирәни Хәлилин даирәләри, бәһрләри исә Хәлилин бәһрләри сырасындан чыхарыб атмышдыр. Белә ки, Чөвһәри сәринин поезијада идеал шәкилдә өз әксини тапмадығыны, мүнсәриһин, хәфифин әрәб ше'риндә чох аз шәкилдә ишләндијини дујмуш, ејни заманда сәринин вә мүнсәриһин, рәчәзин, хәфифин исә рәмәлин төрәмәси олдуғуну иддиа етдији үчүн онлары ајрыча бәһр сајмамышдыр. Мүгтәзәб, мүчтәс, мүзаре бәһрләринә кәлдикдә исә онун фикринчә адларындан да көрүндүјү кими (мүзаре-охшар, бәнзәјән; мүгтәзәб, мүчтәс-кәсилмиш) мүчтәс хәфифдән, мүгтәзәб мүнсәриһдән, мүзаре исә һәзәчдән төрәндији үчүн Чөвһәри бу даирәјә хүсуси әһәмијјәт вермәмиш вә бу онун бу даирәни даирәләр сырасындан чыхарыб атмасына сәбәб олмушдур[69] (54,*207–214*; 56,*131–134*). Беләликлә, бүтүн бу дејиләнләрдән сонра Чөвһәринин мәф'УлАтү әсли тәф'иләсинә олан мүнасибәтинин мәзмуну да ајдынлашыр. Лакин Хәлил бу даирәни јаратмагла даһа кениш дүшүнмүшдүр. Белә ки, о, бу даирәни јаратмагла әслиндә әрәб ше'риндә мөвчуд олан, лакин ритм бахымындан јарадылмыш әввәлки даирәләрин һеч биринә дахил едилмәјән гәлибләри нәсә бир әсасландырмаг, онларын ритм бахымындан һансы група сөјкәндикләрини көстәрмәк, нәзәри шәкилдә олса да, онлары груп һалына салмаг, онларын нәзәри шәкилдә ритмик әсасларыны јаратмаг вә нәһајәт, онларын нәзәри бахымдан бүтүн потенсиал имканларыны нүмајиш етдирмәк истәмишдир. Буна көрә дә о, гисмән сүн'и, гисмән дә һәгигәтә ујғун шәкилдә олса да, аралы вәтәди, мәф'УлАтү әсли тәф'иләсини, дөрдүнчү даирәни вә нәһајәт дөрдүнчү даирәјә дахил олан бәһрләри јарадараг өз фикирләрини елми шәкилдә әсасландырмышдыр. Беләликлә, Чөвһәринин фикирләриндә мүәјјән һәгигәт олса да, амма һәр һалда Хәлил Чөвһәријә нисбәтән даһа доғру һәрәкәт етмиш вә даһа елми јолла кетмишдир.

Хәлилин бешинчи даирәси олан мүттәфигә даирәси дә арузшүнаслыг тарихиндә мүбаһисәјә сәбәб олмушдур. Белә ки, мә'лум олдуғу кими Хәлил бу даирәни јалныз фә'Улүн әсли тәф'иләси әсасында гурмушдур. Лакин гејд етдијимиз кими Әхфәш бу әсли тәф'иләдә сәбәблә вәтәдин јерини

дәјишмиш, фА'илүн әсли тәф'иләсини алараг бу даирәдән јени бир бәһр- мүтәдарик бәһрини чыхармышдыр. Хәлилин Әхфәшин бу ичадына олан мүнасибәти дә мә'лумдур. Хәлил елми јолла Әхфәшә чаваб верәрәк демишдир ки, вәтәдин јалныз бир сәбәбдән сонра тәкрарланмасы әрәб дили үчүн бир о гәдәр дә характерик дејилдир. Дөрдүнчү даирәјә дахил олан бә'зи бәһрләр кими мүтәгариб бәһри дә гисмән әрәб дилинин тәбиәтиндән доғса да, гисмән дә Хәлилин нәзәри системинин мәнтиги нәтичәси иди (54,*207*). Буна көрә дә әкәр белә демәк мүмкүнсә, бу ујдурулмуш бәһрдән дә (54,*240*) јенидән әрәб дилинин вә ше'ринин ганунларынын әксинә олараг ујдурулмуш бир бәһр јаратмаг Хәлилин чидди е'тиразына сәбәб олмуш вә буна көрә дә о, бу бәһри гәбул етмәмишдир[70]. Бешинчи даирә илә дә Хәлил даирәләрә јекун вурур. Беләликлә дә, о, даирәләр васитәсилә әрәб ше'риндә мөвчуд олан бәһрләри ритмик бахымдан системләшдирәрәк онлары груп һалына салыр.

Хәлилин нәзәри системинин даирәләрдән сонракы һалгасыны зиһафлар бәһси тутур. Тәдгигатчылар Хәлилин әрузун бәһрләрини, гәлибләрини үч сәвијјәдә јаратдығыны сөјләјирләр. Бу, һәгигәтән дә, беләдир. Онлар ашағыдакылардыр: Биринчи сәвијјә: Даирәләрин әсасыны тәшкил едән идеал гәлибләр. Икинчи сәвијјә: Бәһрләри тәшкил едән әсас нөвләр. Үчүнчү сәвијјә: Зиһафлы гәлибләр, вариантлар (54,*199*). Биринчи сәвијјәдән, јә'ни даирәләр үзрә идеал гәлибләрдән данышаркән һәгигәтән дә бу идеал гәлибләрин әксәријјәтинин практикада ишләнмәдијини дедик. Һәм дә бу да мә'лум олду ки, Хәлил садәчә олараг онлары јаратмагла әрәб ше'ринин мүмкүн олан ритмик һүдудларыны, групларыны көстәрмәк истәмишдир. Лакин икинчи вә үчүнчү сәвијјәләрдә исә вәзијјәт артыг башга шәкилдәдир. Белә ки, Хәлилин јаратдығы икинчи сәвијјәнин әсасыны тәшкил едән гәлибләр артыг поезијада ишләнән гәлибләрдир. Хәлил икинчи сәвијјәни системләшдирәркән әрәб ше'ринин мүәјјән өзүнәмәхсус чәһәтләри олдуғуну ашкар етмишдир ки, бу да нәтичә е'тибари илә зиһаф анлајышынын мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур. Белә ки, о, биринчи мисранын сонуна јахын нитг просесиндә мүәјјән тәнәффүсә јахынлашан заман ниттин, интонасијанын гисмән галхыб вә јахуд да ендијинин, икинчи мисранын, јахуд да бејтин сонуна јахынлашан заман исә ниттин, интонасијанын гәт'и шәкилдә ја галхдығынын, ја да ендијинин шаһиди олмушдур (54,*215*). Бу һадисә һеч шүбһәсиз әрәб дилинин әрәб ше'ринин ритм, интонасија хүсусијјәтләри илә бағлыдыр ки, бу да өзүнү мисраларын һәч-

миндә, башга сөзлә десәк мисраларын сон тәф'иләләринин вәзнчә бир-биринә уjғун кәлмәмәсиндә бирузә верир. Вә бурадан да зиһаф анлаjышы меjдана чыхыр. Зиһаф әслиндә терминоложи мә'нада дәjишмә, әсләдән узаг дүшмә демәкдир[71]. Һәгигәтән дә, Хәлилин јаратдығы икинчи сәвијјәнин гәлибләрини тәшкил едән гәлибләрин сон тәф'иләләринә бахсаг, онларын сон тәф'иләләринин идеал гәлибләрин сон тәф'иләләриндән, jә'ни әсләриндән узаг дүшдүкләрини көрәрик. Башга сөзлә десәк, идеал гәлибләрин сонлуглары практикада ишләнән заман әрәб дилинин гејд етдијимиз ганунуна әсасән дәjишир. Вә бу дәjишмәләр мүтләг шәкилдә баш вердијинә вә мүхтәлиф характер дашыдыгларына көрә зиһафлар, зиһафлы гәлибләр әрәб ше'ринин ајрылмаз тәркиб һиссәсинә вә бунларын елми әсасларындан бәһс едән зиһафлар бәһси исә әруз елминин нәзәри һиссәләриндән биринә чеврилмишдир[72]. Хәлилин бәһрләринин, гәлибләринин үчүнчү сәвијјәсиндә - зиһафлы гәлибләр, вариантларда бу һал, jә'ни әсләдән узагдүшмәләр тәкчә сонунчу тәф'иләләрдә дејил, дикәр тәф'иләләрдә дә меjдана чыхдығы үчүн Хәлил бир нөв зиһафлары јаратмаға мәчбур олмуш, ше'рдә тәбии шәкилдә баш верән бу дәjишмәләри елми бахымдан әсасландырмаға чалышмышдыр.

Илк бахышда даирәләр вә зиһафлар бәһси әрузда бәлкә дә артыг көрүнүр. Чүнки бунларсыз да конкрет оларак гәлибләри јаратмаг вә әрәб әрузунда үмумијјәтлә бәһрләр бахымындан һеч бир тәснифат апармадан әрәб ше'риндә филан гәдәр өлчүнүн, нөвүн ишләндијини сөjләмәк оларды. Лакин бу заман гарышыглыг әмәлә кәләр, ритмик груплар арасында мүәјјән анлашылмамазлыглар меjдана чыхар, фәргләр арадан итәрди. Хәлил исә бу дәjишилмәләри - зиһафлары нәзәри бахымдан елми шәклә салмагла әрузун нәзәри әсасларыны бир гәдәр ҝәлизләшдирсә дә, амма һәр һалда әсас мәгсәдинә-зиһафа уғрамыш бејтләрин, гәлибләрин әслиндә һансы даирәјә, ритмә, идеал гәлибә аид олдуғуну көстәрмәк истәјинә наил олмуш вә мәгсәдинә чатмышдыр. Чүнки зиһафлар васитәси илә һәр бир кәс зиһафа уғрамыш, әслиндән узаг дүшмүш, танынмаз олмуш гәлибин әслиндә һансы даирәјә, һансы ритмик група аид олдуғуну асанлыгла тә'јин едә биләр. Беләликлә, Хәлил конкрет олараг ше'рин вәзнини тә'јин етмәкдә илк бахышда бәлкә дә лазым олмајан, әлавә нәзәри проблемләр јаратса да, амма бунунла да әрәб ше'ринин әсасларыны, вәзнини, әрузу елми шәклә салмышдыр ки, Хәлилдән сонра да бу елмин әруз елми-"елмул әруз" адланмасы һеч дә тәсадүфи дејилдир[73].

Әрәб әрузшүнасларына көрә әрәб әрузунда, әрәб ше'риндә олан зиһафларын сајы 34-36 арасында кәзишир. Лакин демәк олар ки, Хәлилә вә әксәр әрузчулара көрә әрәб әрузунда олан зиһафларын сајы әсасән 34-дүр. Мәсәлән, һәлә Ибн Әбд Рәббиһдә зиһафлар бөлмәсиндә 31 зиһаф көрсәк дә сонралар о, вафир бәһриндән данышаркән ә'гәс, әчәмм, хәфиф бәһриндән данышаркән исә тәш'ис зиһафларынын да адыны чәкир. Саһиб бин Әббадда да 34 зиһаф вар. Хәварәзми исә зиһафлар бөлмәсиндә 32 зиһафын адыны чәксә дә, сонралар бәһрләрдән мәдид бәһриндән данышаркән бәтр зиһафыны, сәри бәһриндән данышаркән исә салм зиһафыны гејд едир. Хәтиб Тәбризидә дә 34 зиһаф вардыр. "Гәдим филологлардан "Әрузүл-Әндәлуси" адлы мәшһур әсәрин мүәллифи Әбу Абдулла Мәһәммәд Әндәлуси, јахуд Әбил-Чәјш Әнсаринин (вәфаты 1229) әрузунда 34 зиһаф көрүрүк... Әлламеји-Сәккаки ады илә шөһрәтләнмиш Сирачәддин Сәккакинин (1160-1229) "Мифтаһүл-үлум" (Елмләрин ачары) адлы мәшһур әсәринин әруз бәһсиндә изаһ един 32 зиһаф вардыр. Әндәлүсинин әрузунда олдуғу кими, бунда хәрб вә тәсбиғ јохдур. Лакин сонра тәгти мәддәсиндә әхрәб, даһа сонра мүсбәғ дә көстәрилмишдир. Демәли, Сәккакинин әрузунда да 34 зиһаф вардыр. Күрд әрәб алими мәшһур Ибн Һачибин дә (1174-1248) "Елмул-әруз" адлы әсәриндә 35 зиһаф көстәрилир. Әндәлүси вә Сәккакидәки 34 зиһафдан әлавә Ибн Һачибдә бир дә тәхли' зиһафына раст кәлирик" (37,74-75). Зәмәхшәридә дә зиһафларын сајы 35-дир. Зәмәхшәридә 35 зиһафдан әлавә бир дә мәкбул зиһафы вардыр. Нәсирәддин Тусидә исә јенидән 34 зиһаф көрүрүк. Беләликлә, јухарыда дејиләнләри јекунлашдырсаг, әрәб әрузчуларына көрә әрәб әрузунда мөвчуд олан әсас 34 зиһаф ашағыдакылардыр: хәбн[74], измар[75], вәгс[76], тәјј[77], гәбз[78], 'әсб[79], 'әгл[80], кәфф[81], һәзф[82], гәтф[83], гәср[84], гәт'[85], бәтр, әһәз[86], салм, вәгф[87], кәшф[88], хәбл[89], чәзл[90], нәгс[91], шәкл[92], изал[93], исбағ[94], тәрфил[95], сәлм, сәрм, 'әзб, гәсм, хәрм, хәрб[96], шәтәр[97], 'әгс, чәмм, тәш'ис. Бу 34 зиһафын маһијјәти һагтында әрәб әрузчуларынын фикри әсасән ејни олса да, һәр һалда бә'зи зиһафлары изаһ етмәк бахымындан онларын фикри бир-бириндән бир гәдәр фәргләнир. Лакин нәтичә-зиһафлар васитәсилә әсли тәф'иләләрдән алынан төрәмә тәф'иләләр һагтында онларын мүлаһизәләри демәк олар ки, ејнидир. Әрузшүнаслыг тарихиндә мүбаһисә доғуран белә зиһафлардан бир нечәсинин үзәриндә әтрафлы дајанаг.

Марагты зиһафлардан бири тәш'исдир. Мүасир әрузшүнаслардан Әкрәм Чәфәр мәнбәләрдә тәш'ис зиһафы һаг-

гында олан фикирләри belә үмумиләшдирир: "Тәш'ис фА'илАтүн әсли тәф'иләсинин вәтәдиндән бир һәрәкәли һәрфин атылмасыдыр, бунун вәтәди " 'илА"дыр, әкәр лам атыларса, Хәлилин јолу илә едилмиш олур, фА'Атүн галыр, мәф'Улүн едилир; әкәр ајн атыларса, бу, Әхфәшин јолу илә едилмиш олур, фАлАтүн галыр, мәф'Улүн тәф'иләсинә кечирилир, мүшә'әс адланыр" (37,93). Амма әксәр әрузчулар Хәварәзми, Хәтиб Тәбризи вә башгалары тәш'ис зиһафындан данышаркән Хәлилин вә Әхфәшин адыны чәкмәдән садәчә олараг фА'илАтүн әсли тәф'иләсиндән һәр ики јолла алынан мәф'Улүн тәф'иләсинә мүшә'әс демишләр. Лакин Зәччач фА'илАтүн әсли тәф'иләсиндән тәш'ис зиһафы васитәсилә мәф'Улүн тәф'иләсини аларкән башга бир јолла һәрәкәт етмиш, әввәл фА'илАтүн әсли тәф'иләсини хәбн едәрәк, јә'ни фә'илАтүн шәклинә салараг сонра кәсрәли ајны һәрәкәсиз едиб фә'лАтүн едир, даһа сонра ону өз вәзниндә олан мәф'Улүн тәф'иләси илә әвәз едир. Зәмәхшәри исә һәр үч алимин фикирләрини өз әсәриндә әкс етдирир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Хәлил вә Әхфәшин адыны чәкмәдән әввәлки әрузчулар кими тәш'ис зиһафы һаггында онларын фикирләрини өз әсәриндә әкс етдирән Шәмс Гејс Рази вә адыны чәкмәдији башга мүәллифләрин, ејни заманда Хәлилин фикирләринә истинад едән Нәсирәддин Туси дә Зәччачын мөвгејинә даһа чох үстүнлүк вермишләр[98]. Чүнки Зәччачын јолу даһа елми вә мәнтигидир.

Тәш'ис зиһафынын ишләнмә јери һаггында да әрәб әрузчулары арасында бир гәдәр фикир мүхтәлифлији вардыр. Белә ки, әрәб әрузчуларына көрә тәш'ис зиһафы анчаг хәфиф вә мүҹтәс бәһрләриндә ишләнилир. Лакин Ибн Әбд Рәббиһ вә Зәмәхшәри онун хәфиф бәһриндә, Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Туси исә хәфиф вә мүҹтәс бәһрләриндә ишләндијини көстәрмишләр. Лакин сонунчу мүәллифләр тәш'исин хәфифлә јанашы мүҹтәс бәһриндә тәсадүф едилдијини гејд етсәләр дә, онун мүҹтәс бәһриндә надир һалда ишләндијини дә сөјләмишләр.

Әрәб әрузчулары арасында гәсм, сәрм, ә'гәс, әҹәмм зиһафлары барәсиндә дә мүәјјән фикир мүхтәлифлији вардыр. Бу фикир мүхтәлифлији маһијјәт е'тибарилә бир о гәдәр дә ҹидди характер дашымаса да, һәр һалда онлар һаггында данышмаг лазымдыр. Белә ки, әксәр әрузчулар мәфА'Илүн әсли тәф'иләсинин вәтәдинин илк һәрәкәли һәрфинин атылмасына хәрм, фә'Улүн әсли тәф'иләсинин вәтәдинин илк һәрәкәли һәрфинин атылмасына сәлм, мүфА'әләтүн әсли тәф'иләсинин вәтәдинин илк һәрәкәли һәрфинин атылмасына исә 'әзб

демишләр. Көрүндүјү кими һәр үч әсли тәф'иләнин вәтәдиндән илк һәрәкәли һәрф атылыр. Јә'ни һәр үч тәф'иләдә маһијјәтчә ејни иш көрүлүр. Лакин бу һадисә үч әсли тәф'иләјә аид олдуғу үчүн һәр тәф'иләдә өзүнәмәхсус адла адландырылыр. Амма бу һадисәнин үмуми бир ады да вардыр: хәрммәхрум. Вә әрузчулар гәсм зиһафы васитәсилә мүфА'әләтүн әсли тәф'иләсиндән мәфЎлүн төрәмә тәф'иләсини аларкән 'әзб зиһафы илә јанашы 'әсб зиһафындан, сәрм зиһафы васитәсилә фәЎлүн әсли тәф'иләсиндән фә'лү төрәмә тәф'иләсини аларкән сәлм зиһафы илә јанашы гәбз зиһафындан, ә'гәс зиһафы васитәсилә мүфА'әләтүн әсли тәф'иләсиндән мәфЎлү төрәмә тәф'иләсини аларкән 'әзб зиһафы илә јанашы гәбз зиһафындан, әчәмм зиһафы васитәсилә јенә дә бу әсли тәф'иләдән фА'илүн төрәмә тәф'иләсини аларкән 'әзб зиһафы илә јанашы 'әгл зиһафындан истифадә етмишләр. Лакин бә'зи әрузчулар, јә'ни Зәмәхшәри вә Хәвәрәзми бә'зән хырда инчәликләрә көз јумараг, үмумијјәтлә јанашы вәтәдин илк һәрәкәли һәрфинин атылмасынын хәрм олдуғуну рәһбәр тутуб гәсм, сәлм, ә'гәс, әчәмм зиһафларынын тәркибиндә 'әзб вә сәлм зиһафынын дејил, онларын әвәзиндә хәрмин ишләндијини гејд етмишләр. Маһијјәт е'тибарилә онларын фикри дә сәһв дејил. Лакин әрузчулар гејд етдијимиз кими мүфА'әләтүн әсли тәф'иләсинин вәтәдиндән илк һәрәкәли һәрфин атылмасына 'әзб, фәЎлүн әсли тәф'иләсинин вәтәдинин илк һәрәкәли һәрфинин атылмасына сәлм вә анчаг мәфА'Илүн әсли тәф'иләсинин вәтәдинин илк һәрәкәли һәрфинин атылмасына хәрм дедикләри үчүн бизчә елми дәгиглијә вә конкретлијә риајәт етмәк даһа јахшы оларды. Зәмәхшәри вә Хәвәрәзминин јолу исә бир гәдәр үмумилијә, долашыглыға кәтириб чыхарыр[99].

Хәвәрәзминин зиһафлар сырасында гејд етмәдији зиһафлардан бири дә салм зиһафыдыр. Хәтиб Тәбризи, Нәсирәддин Тусијә көрә салм зиһафы әсли тәф'иләнин тәркибиндән аралы вәтәдин атылмасына дејилир. Хәвәрәзмидә исә биз әһәз зиһафына раст кәлирик. Хәвәрәзмидә әһәз зиһафы үмумијјәтлә әсли тәф'иләнин тәркибиндән вәтәдин атылмасыдыр. Әһәз зиһафы Ибн Әбд Рәббиһ, Нәсирәддин Туси вә Хәтиб Тәбризидә исә јанашы вәтәдин атылмасына дејилир. Илк бахышда Хәвәрәзминин әһәз зиһафынын әсли тәф'иләнин тәркибиндән һансы вәтәди атмасы ајдын олмаса да, сонрадан Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусидә олдуғу кими бу зиһафы камил бәһринин зиһафлары сырасында көрдүјүмүз үчүн онун мүтәфА'илүн әсли тәф'иләсинин тәркибиндә олан јанашы вәтәди, сәри бәһринин зиһафлары сырасында

көрдүјүмүз салм зиһафынын исә јенә дә Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусидә олдуғу кими мәфЎлАтү әсли тәф'иләсинин тәркибиндән аралы вәтәди атдығыны дејә биләрик. Беләликлә, илк бахышда кујa Хәварәзмидә олмајан салм зиһафынын Хәварәзминин зиһафлары сырасында олдуғуну вә онун мәзмун е'тибарилә дикәр эрузчуларын әсәрләриндә олан ејни адлы зиһафла маһијјәтчә үст-үстә дүшдүјүнү сөјләмәк олар.

Хәварәзмидә зиһафлар сырасында көрмәдијимиз зиһафлардан бири дә бәтрдир. Лакин сонралар бәһрләр бәһсиндә бәтр зиһафына мәдид вә мүтәгариб бәһрләринин тәркибиндә раст кәлирик. Бәтр истәр Хәварәзмидә, истәрсә дә Ибн Әбд Рәббиһ, Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусидә фА'илАтүн вә фәЎлүн әсли тәф'иләләриндән фә'лүн вә фә' төрәмә тәф'иләләринин алынмасына дејилир. Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусидә бәтр зиһафы мүрәккәб зиһафдыр вә һәзф вә гәт' зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәтдир. Лакин Хәтиб Тәбризинин вердији мә'лумата көрә исә фәЎлүн әсли тәф'иләсиндән алынан фә' төрәмә тәф'иләсинә бәтр, әбтәр дејилсә дә, бә'зи әрузчулар буну мәһзуф-мәгту', бә'зиләри исә асләм адландырмағы даһа үстүн тутмушлар. Бу мә'нада, биз бу зиһафа асләм дејәнләрин фикирләринә мүнасибәтимизи билдирәрәк гејд етмәк истәјирик ки, көрдүјүмүз кими әрәб әрузчулары мәфЎлАтү әсли тәф'иләсинин тәркибиндән аралы вәтәдин атылмасына салм, мүтәфА'илүн әсли тәф'иләсиндән јанашы вәтәдин атылмасына исә әһәз демишләр. Хәтиб Тәбризинин дә бир гејдиндән ајдын олдуғу кими фәЎлүн әсли тәф'иләсинин тәркибиндән дә јанашы вәтәдин атылмасына салм демәк мүмкүндүр. Хәтиб Тәбризи әрәб әрузчуларынын бу фикрини нүмунә кәтирсә дә, ону гәбул етмәмишдир. Ејни заманда бизчә буну белә сөјләмәк елми бахымдан гејри-дәгиг оларды. Чүнки әсли тәф'иләнин тәркибиндән јалныз аралы вәтәдин атылмасы салмды. Бурада исә фәЎлүн-үн тәркибиндән ән азы јанашы вәтәд атылачаг. Јанашы вәтәдин атылмасы исә әһәздир. Бу мә'нада фА'илАтүн вә фәЎлүн әсли тәф'иләләринин тәркибиндән дә јанашы вәтәдин атылмасы әһәз ола биләр. Бизчә, бәтр зиһафы әрәб әрузчуларынын сүн'и шәкилдә јаратдыглары зиһафлардан биридир. Көрдүјүмүз кими бәтр зиһафынын вәзифәсини әһәз зиһафы јеринә јетирә биләр. Буна көрә дә ајрыча бир бәтр зиһафы јаратмаг вә ону һәзф вә гәт' зиһафларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб зиһаф адландырмаг әрәб әрузуну гәлизләшдирмәкдән башга бир шеј дејилдир. Бизим етдијимиз бу чидди е'тираза гаршы әрәб

әрузчулары јалныз бир мәсәләни сөјләмәклә өзләринә гисмән бәраәт газандыра биләрләр. Белә ки, сөјләдијимиз кими әһәз зиһафы анчаг әсли тәф'иләнин сонунда кәлән јанашы вәтәди, салм зиһафы исә јенә дә анчаг әсли тәф'иләнин сонунда кәлән аралы вәтәди атырса, бәтр зиһафы исә әсли тәф'иләнин әввәлиндә вә ортасында ишләнән вәтәдә аид олан зиһафдыр[100].

Әрәб әрузунда олан мараглы зиһафлардан бири дә тәхли' зиһафыдыр. Әкрәм Чәфәрин вердији мә'лумата әсасән тәхли'јә бир зиһаф кими әрәб әрузчуларындан анчаг Ибн Һачибин "Елмул әруз" әсәриндә раст кәлинир (37,79). Лакин дикәр әрузчуларда-Зәмәхшәри, Хәвәрәзми, Сәккаки, Хәтиб Тәбризи, Нәсирәддин Тусидә мүхәллә' терлининә раст кәлсәк дә, онларда бу термин зиһаф ролуну ојнамыр. Бу мүәллифләрин һәр бириндә мүхәллә' термини нә гәдәр бир-биринә јахын маһијјәт дашыса да, һәр һалда һәр мүәллифдә бир гәдәр башга мәзмун кәсб едир. Белә ки, Хәвәрәзми бәсит бәһринин үч бөлүмлү олан бүтүн нөвләринә мүхәллә' дејир. Зәмәхшәри, Нәсирәддин Туси вә бир дә Сәккаки исә әрузу вә зәрби мәгту' олан бәсит бәһринин үч бөлүмлү нөвүнә мүхәллә' демәји даһа дүзкүн һесаб етмишләр. Хәтиб Тәбризи исә әрузу вә зәрби мәхбун-мәгту' олан бәсит бәһринин үч бөлүмлү нөвүнү мүхәллә' адландырыр. Нәсирәддин Тусинин бу термин һагтында вердији мә'лумат мараглыдыр: "Бә'зи әрузчулар күман едирләр ки, мүхәллә' бәсит бәһринин мәчзу (үчбөлүмлү) шәклиндә фә'Улүн тәф'иләсинин ады, мүстәф'илүн әсли тәф'иләсинин дериватыдыр. Анчаг белә дејил. Мүхәллә' бејтинин сон бөлүмләри истәр мәхбунлу, истәрсә мәхбунсуз мәгту' олан үч бөлүмлү бәсит бәһри вәзнинин (гәлибинин) адыдыр" (37,79). Хәлил ибн Әһмәд вә Зәччач да бу фикирдәдир. Беләликлә, көрдүјүмүз кими әрузчулар әсасән әрузу вә зәрби мәгту' олан бејтә мүхәллә' демишләр. Бу термин бурада бејтин әруз вә зәрбинә дејил, бүтөвлүкдә бејтин, вәзнин өзүнә аиддир. Чүнки әслинә галса, әруз вә зәрбин ады вардыр-мәгту'. Јә'ни мүстәф'илүн әсли тәф'иләсиндән алынан мәф'Улүн төрәмә тәф'иләси мәгту'дур. Һәгигәтә галса бејтин дә ады вардыр-мәчзу. Лакин көрдүјүмүз кими әрузчулар шәрти олараг әрузу вә зәрби мәгту' олан үч бөлүмлү, јә'ни бәситин мәчзу нөвүнә мүхәллә' демишләр. Чүнки бурада мүстәф'илүндән сонунчу сакин һәрф атылмыш вә һәрәкәли һәрф сакин едилмишдир. Бу исә гәт'-мәгту' зиһафынын маһијјәтидир. Беләликлә, әрузчулар сон һәрфи дүшмүш, кәсилмиш, салынмыш бејтә бу сәбәбдән мүхәллә' ады вермишләр. Чүнки әрузу вә зәрби мәгту' олан

бу бејт һәм дә бәсит бәһринин ән гыса нөвләриндән бири-дир. Лакин Саһиб бин Әббад вә Хәтиб Тәбризи бу əрузчу-лардан фәргли олараг əруз вә зәрби мәхбун-мәгту' олан нөвә мүхәллә' демәји даһа үстүн тутурлар. Чүнки әруз вә зәрби мәгту' олан нөвә нисбәтән бу нөв даһа да кичикдир. Бу мә'нада Саһиб бин Әббад вә Хәтиб Тәбризини дә баша дүш-мәк олар. Беләликлә, тәхли' зиһафы һәлә әрәб әрузчуларында там һүгуглу зиһаф кими зиһафлар сырасына дахил дејилдир. Лакин Нәсирәддин Тусинин гејдиндән дә мә'лум олдуғу кими бә'зи әрәб әрузчулары тәгрибән тәхли' зиһафындан даны-шаркән мүстәф'илүн әсли тәф'иләсиндән алынан фә'Улүн төрәмә тәф'иләси ишләнән бејти тәхли'-мүхәллә' адландыр-мышлар. Көрдүјүмүз кими бу мәзмун Хәтиб Тәбризинин фи-кирләри илә үст-үстә дүшүр. О да долајысы јолла хәбн вә гәт' зиһафлары васитәсилә мүстәф'илүн әсли тәф'иләсиндән алынан фә'Улүн төрәмә тәф'иләсинин иштирак етдији бејтә мүхәллә' дејир. Хәтиб Тәбризинин бу фикрини бәлкә дә һарадаса зиһаф кими гәбул етмәк олар. Чүнки Саһиб бин Әббад вә Хәтиб Тәбризи дикәр әрузчулардан фәргли олараг тәркибиндә хәбн вә гәт' зиһафлары иштирак едән тәхли' зиһафыны бир зиһаф кими гәбул едә биләрди. Зәмәхшәри исә Хәтиб Тәбризи вә дикәр әрәб әрузчуларынын етмәдији бир иши көрмүш, тәркибиндә хәбн вә гәт' зиһафлары иштирак едән зиһафа кәбл ады вермишдир ки, дикәр әруз-чуларда сонралар көрдүјүмүз тәхли' зиһафы илә Зәмәхшә-ринин кәбл-мәкбул зиһафы маһијјәт е'тибарилә үст-үстә дүшүр. Беләликлә, Зәмәхшәри мүстәф'илүн әсли тәф'илә-синдән алынан мәф'Улүн төрәмә тәф'иләсинә мәгту', бу әсли тәф'иләдән хәбн вә гәт' зиһафлары васитәсилә алынан фә'Улүн төрәмә тәф'иләсинә исә мәкбул демишдир. Бу мә'нада, көрдүјүмүз кими тәхли' вә кәбл зиһафлары маһијјәт е'тибарилә ејни олдуғуна көрә әрәб әрузунда зиһафларын үмуми сајы 35-дир.

Беләликлә, әрәб әрузунда мөвчуд олан зиһафларын ма-һијјәтини өјрәндикдән сонра бәһрләр бәһсинин үчүнчү-зи-һафлы гәлибләр сәвијјәсинә бир даһа гајытмаг истәјирик. Бе-лә ки, гејд етдијимиз кими бәһрләр бәһсинин икинчи сәвиј-јәсиндән фәргли олараг, үчүнчү сәвијјәдә зиһафлар икинчи сәвијјәдә олдуғу кими тәкчә бејтин сон тәф'иләләриндә (әруз вә зәрбләриндә) дејил, әввәлки тәф'иләләриндә дә иштирак едир[101]. Башга сөзлә десәк, әслдән узаг дүшмәләр бејтин илк тәф'иләләриндә дә нәзәрә чарпыр. Сөзсүз ки, бу да зиһафлы гәлибләрин идеал гәлибләрдән-әввәлләр дөнә-дөнә гејд ет-дијимиз вә әрәб ше'ри үчүн даһа характерик сајдығымыз

сәбәб вә вәтәдләрин бир-бирини мүәјјән низамла изләмәси принсипиндән кәнара чыхдығыны көстәрир. Чүнки һәгигәтән дә, зиһафлы гәлибләр маһијјәт е'тибарилә артыг идеал гәлибләрин мүәјјән мә'нада ганунларынын позулмасы демәкдир. Лакин ше'рдә бә'зән һәгигәтән дә, бу чүр һаллара тәсадүф едилдији үчүн Хәлил бир нөв зиһафлы гәлибләри вә буна көрә дә билаваситә зиһафлары да јаратмаға мәчбур олмушдур. Зиһафлы гәлибләрин маһијјәтини шәрһ едән мүасир алимләр һәгигәтән дә, һаглы олараг зиһафлы гәлибләрин дилин вә вәзнин бә'зән бир-бирләринә компромисә кетмәләринин нәтичәси олараг јарандыгларыны вә онларын үмумијјәтлә факултетив, јә'ни гејри-мәчбури, көнүллү характер дашыдыгларыны вә ше'рдә һәм дә бир о гәдәр дә тез-тез нәзәрә чарпмадыгларыны гејд етмишләр (54,*217*). Көрүнүр Хәлил дә зиһафлы гәлибләрә бу мөвгедән јанашдығы үчүн зиһафлы гәлибләри бәһрләр бәһсинин сонунчу-үчүнчү сәвијјәси шәклиндә јаратмышдыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, зиһафлы гәлибләр дә ритм, поезијада ишләнмә дәрәчәси бахымындан бә'зән аз әһәмијјәтә малик олмамышлар. Мәсәлән, Хәтиб Тәбризи зиһафлы гәлибләрин бә'зән даһа гулағајатымлы олдугларыны сөјләјир. Амма һәр һалда зиһафлы гәлибләр нә гәдәр гулаға јатымлы, хош тә'сир бағышласалар да, өз дахилләриндә "әслдән узаг дүшмә" олдугларыны һәмишә сахлајыр вә бә'зән ритм бахымындан һәтта мүәјјән гармагарышыглыглар да төрәдирләр.

Беләликлә, әрәб әрузунда мөвчуд олан 34 зиһафын ишләнмә јеринә нәзәр салсаг онларын бөјүк әксәријјәтинин мәһз әрәб әрузу үчүн даһа тәбии олан бәһрләр бәһсинин икинчи сәвијјәсиндә вә онларын әруз вә зәрбләриндә ишләндикләрини көрәрик. Бәһрләр бәһсинин үчүнчү сәвијјәсиндә-зиһафлы гәлибләр сәвијјәсиндә ишләнән зиһафлары исә өз маһијјәтләринә көрә шәрти олараг үч гисмә бөлмәк олар. Бәһрләр бәһсинин үчүнчү сәвијјәсиндә- зиһафлы гәлибләрдә иштирак едән зиһафларын бир гисми даһа чох хәрмлә бағлы олан сәлм, 'әзб, хәрм зиһафлары вә бунларла әлагәдар сәрм, әчәмм, 'әгәс, әгсәм, әхрәб, әштәр зиһафларыдыр. Үмумијјәтлә, хәрмин әрәб әрузу үчүн бүтөвлүкдә характерик бир һадисә олдуғуну нәзәрә алсаг, әрәб әрузунда зиһафлы гәлибләрдә бу зиһафларын ишләнмәси вә онларын зиһафлы гәлибләр јаратмасы бир о гәдәр дә гејри-тәбии һадисә сајылмамалыдыр.

Зиһафлы гәлибләрдә ишләнән зиһафларын икинчи гисми исә зиһафлы гәлибләри идеал гәлибләрдән бир о гәдәр дә фәргләндирмәјән зиһафлардыр[102]. Тәркибиндә белә зиһафлар

ишләнән зиһафлы гәлибләр дә әрәб ше'ри үчүн бир о гәдәр ујдурма, сүн'и характер дашымыр. Зиһафлы гәлибләрин тәркибиндә ишләнән үчүнчү гисм зиһафлара кәлдикдә исә онлар идеал гәлибләрдән билаваситә кәскин шәкилдә фәргләнән, әрузун бәһрләр бәһсинин үчүнчү сәвијјәсини тәшкил едән, зиһафлы гәлибләрдә гармагарышыглыг јарадан зиһафлардыр. Мәһз бу зиһафлар васитәсилә зиһафлы гәлибләрдә јаранан гармагарышыглыгларын нәтичәси иди ки, бә'зи әрузчулар, о чүмләдән Чөвһәри тәгрибән вафирин һәзәчдән, сәринин вә мүнсәриһин рәчәздән, хәфифин рәмәлдән, камилин исә јенә дә рәчәздән төрәндијини иддиа етмишдир. Һәгигәтән дә, бу гәлибләрә бахсаг, бу бәһрләрин һәм зиһафлы, һәм дә зиһафсыз гәлибләринә нәзәр салсаг, бу гәлибләрин ритм бахымындан демәк олар ки, бир-биринин ејни олдуғуну көрәрик[103]. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мәнсуб олдуглары идеал гәлибләрдән кәскин шәкилдә фәргләнән бу чүр гәлибләр бә'зән тәчрүбәдә бир о гәдәр дә кениш јајылмамышдыр. Һәтта бә'зән әрузчулар, нәзәри шәкилдә зиһафлы гәлиб кими көстәрдикләри белә өлчүләрә поезијада нүмунә тапмамыш, мәчбур олараг онлара зиһафсыз, идеал ше'рләри нүмунә көстәрмишләр. Һәр һалда ону гејд етмәк лазымдыр ки, әрузшүнаслыгда демәк олар ки, ән чох мүбаһисәләрә сәбәб мәһз бу зиһафларын иштирак етдији зиһафлы гәлибләр олмушлар.

Беләликлә, бир даһа көрдүјүмүз кими зиһафлар үмумијјәтлә, әслдән узаг дүшмәләр олсалар да, һәгигәтән дә, дилин вә вәзнин бир-биринә компромисә кетмәләринин нәтичәси олараг јаранмыш вә ејни заманда хүсусилә тәркибиндә зиһафларын даһа кениш шәкилдә иштирак етдији бәһрләр бәһсинин үчүнчү сәвијјәси олан зиһафлы гәлибләр үмумијјәтлә, поезијада факултетив, көнүллү, гејри-мәчбури характер дашымыш вә кениш шәкилдә јајылмамышдыр. Амма һәр һалда бүтүн јухарыда дејиләнләрдән мә'лум олдуғу кими әрәб ше'ринин мүәјјән мә'нада зиһафлара еһтијачы олдуғу үчүн Хәлил бир нөв зиһафлары јаратмаға мәчбур олмуш вә онлара әруз елминин тәркиб һиссәләриндән бири кими хүсуси статус вермишдир.

Беләликлә, бура гәдәр дедикләримизин маһијјәтинә јекун вурсаг, сөјләјә биләрик ки, бура гәдәр дедикләримизин һамысы маһијјәт е'тибарилә әрузун сонунчу һалгасынын-бәһрләрин тәртибинә хидмәт едир. Лакин бирбаша бәһрләр бәһсинә кечмәздән әввәл әрәб әрузунун даһа бир нечә өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини хатырлатмаг лазымдыр. Чүнки

бунларсыз һәм әрәб әрузуну, һәм дә конкрет олараг бәһрләр бәһсини ахыра гәдәр там дәрк етмәк олмаз.

Беләки, әрәб әрузуну истәр фарс, истәрсә дә үмумтүрк әрузундан фәргләндирән ән мүһүм чәһәтләрдән бири әрәб әрузунда вәзнин өлчү ваһиди кими мисранын дејил, бејтин гәбул едилмәсидир. Башга сөзлә, конкрет олараг десәк, әрәб ше'ринин өлчү ваһиди бејтдир. Јә'ни әрәб әрузунда ше'рин вәзнини тә'јин етмәк үчүн мисранын јох, бејтин вәзнини билмәк лазымдыр. Сөзсүз ки, бу хүсусијјәт илк нөвбәдә әрәб әрузунда бејти тәшкил едән мисраларын сон тәф'иләләриндә мејдана чыхан фәргли хүсусијјәтләрлә (бәһрләр бәһсинин икинчи сәвијјәси илә), даһа сонра исә һәм дә зиһафларын, зиһафлы гәлибләрдән данышаркән гејд етдијимиз кими дикәр тәф'иләләрдә ишләнмәси (бәһрләр бәһсинин үчүнчү сәвијјәси илә) вә онларын гејри- интизами, сәрбәст характер дашымалары илә әлагәдардыр. Она көрә дә әрәб әрузчулары әрәб ше'риндә вәзнин өлчү ваһиди кими бејти гәбул етмәкдә тамамилә һаглыдырлар. Буна көрә дә онлар бејтин ајры-ајры тәф'иләләриндә мејдана чыхан зиһафларла вә ашағыда көрәчәјимиз кими әрәб әрузунун дикәр хүсусијјәтләри илә бағлы олараг ајры-ајры тәф'иләләри хүсуси адлар-терминләрлә адландырмыш вә бејтин һәр һансы бир тәф'иләсиндә баш верән һәр һансы бир һадисәнин, дәјишилмәнин јерини бу адла көстәрмишләр. Бу да нәтичә е'тибарилә әруз елминдә бир тәрәфдән нәзәри бахымдан елми үмумиләшдирмәләр, конкретлик, мүәјјән бир систем јаратмаға имкан вермәклә јанашы, һәмчинин конкрет олараг гәлиб мә'лум олмадыгда бу нәзәри адларла гәлибин там вә долғун контурларыны чызмаға имкан јарадыр. Беләки, бу адлар васитәсилә һәр бир кәс вәзнин нә шәкилдә олдуғуну, онун һансы тәф'иләсиндә һансы шәкилдә вә маһијјәтдә дәјишиклик баш вердијини вә с. асанлыгла тә'јин едә биләр. Бу мә'нада, әрәб әрузунда бејтин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини билмәк олдугча вачибдир. Вә әрәб әрузунда вәзнин бејтлә бағлы өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини шәрти олараг ики јерә бөлмәк олар. Онлардан биринчиси бејтин вәзнлә бағлы дахили структуру вә һәчми илә илкили чәһәтләр, икинчиси исә бејтин вәзни илә әлагәдар хүсусијјәтләрдир. Бејтин вәзнлә бағлы дахили структуру вә һәчми илә әлагәдар хүсусијјәтләриндән данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, мәсәлән әрәб әрузчулары бејтин биринчи мисрасынын биринчи тәф'иләсинә сәдр, сонунчу тәф'иләсинә әруз, икинчи мисранын биринчи тәф'иләсинә ибтида, сонунчу тәф'иләсинә исә зәрб демишләр. Сәдр вә әруз ибтида вә зәрб арасында галан тәф'иләләр исә әрәб әруз-

чуларына көрә һәшвдир[104]. Даһа сонра әрәб арузчулары араларында олан бә'зи терминоложи ихтилафлара бахмајараг, аруз вә зәрбләри зиһафсыз олан бејти сәһиһ[105], һәшвләри зиһафа уғрамајан бејти салим[106], даирәјә ујғун кәлән бејти тамм[107], даирәләрә ујғун кәлән, лакин бә'зи тәф'иләләри зиһафа уғрајан бејти исә вафи адландырмышлар. Әрәб арузунун һәчмлә илкили хүсусијјәтләри исә гәлибләрин һәчм бахымындан даирәләрә, идеал гәлибләрә нә дәрәчәдә ујғун кәлиб-кәлмәмәләри илә бағлыдыр. Белә ки, әрәб арузчулары идеал гәлибә нисбәтән поезијада ишләнәркән ики тәф'иләси дүшмүш гәлибә мәчзу, јарысы ихтисар едилмиш гәлибә мәштур, ики тәф'иләси галан гәлибә исә мәнһук демишләр[108]. Беләликлә, көрдүјүмүз кими әрәб арузчулары арузун бејтлә бағлы хүсусијјәтләрини дә сон дәрәчә дәгигликлә ишләмиш, һеч бир һадисәнин елмдән, системдән кәнарда галмамасына чалышмышлар[109].

Әрәб арузунун бејтлә бағлы икинчи өзүнәмәхсус хүсусијјәти вәзнлә әлагәли чәһәтидир ки, биз хәрмдән данышаркән бу мәсәләнин бир катеғоријасына гисмән дә олса тохунмушдуг. Белә ки, билдијимиз кими хәрм јанашы вәтәдлә башланан бејтдә илк һәрәкәли һәрфин дүшмәсидир ки, бунун да нәтичәсиндә вәзн бир гәдәр јүнкүлләшмиш олур[110]. Көрүнүр бу һадисә әрәб ше'ри үчүн әһәмијјәтли мәсәләләрдән олдуғуна көрә әрәб арузчулары бу һадисәни нәзәри шәкилдә системә салмыш вә онунла әлагәдар әрәб арузунда һәтта доггуза гәдәр зиһаф јаратмышлар. Әрәб арузчулары һәмчинин хәрмә мә'руз гала билән, лакин хәрм едилмәјән тәф'иләјә дә ад вермишләр-мөвфур.

Әрәб арузунда вәзнин бејтлә бағлы вә хәрмин тамамилә әксинә олан бир хүсусијјәти дә вардыр. Белә ки, хәрм әкәр бејтин әввәлиндән бир һәрәкәли һәрфин атылмасыдырса, хәзм бејтин әввәлинә вәзнә дәхли олмајан бир вә ја бә'зән дә ики һәрфин артырылмасыдыр. Әрәб арузунда вәзнлә бағлы тәсадүф едилән һадисәләрдән бири дә мүрагибә вә мүагибә һадисәләридир ки, бунлар да бә'зән ара-сыра вәзндә мүәјјән һәрфләрин дүшүб вә ја галмаларыны тәнзимләјән вә онларын дикәр хүсусијјәтләриндән бәһс едән катеғоријалардыр[111]. Беләликлә, әрәб арузунда бејтлә бағлы катеғоријалар чох олса да, һәр һалда бу барәдә мүәјјән мә'лумат алмаг үчүн бунлары билмәк кифајәтдир. Чүнки мүшаһидәләр көстәрир ки, әрәб арузунда ән чох јајылан катеғоријалар да мәһз јухарыдакылардыр[112].

Бунунла да әрәб арузунун бејтлә бағлы хүсусијјәтләрини изаһ етдикдән сонра артыг аруз елминин сонунчу һалгасы

олан бәһрләрин изаһына кечмәк вә онлары-әрәб әруз елминин тәбии нәтичәсини бүтөвлүкдә анламаг олар. Бәһрләрин маһијјәтиндән данышдыгда исә дејә биләрик ки, бәһрләр маһијјәт е'тибари илә јалныз бир шејә-ше'рин вәзн бахымындан нә гәдәр дүзкүн олуб-олмамасынын јохланылмасына вә вәзнин дәгиг шәкилдә нәзәри ифадәсинә хидмәт едир. Беләликлә, артыг бир нечә дәфә хатырлатдығымыз кими әрәб әрузунда бүтөвлүкдә 16 бәһр вардыр. Бунлар ашағыдакылардыр: тәвил, мәдид, бәсит, вафир, камил, һәзәч, рәмәл, рәчәз, сәри, мүнсәриһ, хәфиф, мүзаре, мүгтәзәб, мүчтәс, мүтәгариб, мүтәдарик.

Тәвил бәһри[113]. Әрәб әрузунун биринчи бәһри тәвил бәһридир[114]. Бу бәһр ејни заманда әрәб әрузунун ән узун бәһри сајылыр[115]. Тәвил бәһринин нөвләри, башга сөзлә десәк әруз вә зәрбләри һагтында әрузшүнаслар арасында хырда терминоложи ихтилафлар олса да, онларын бу барәдә фикирләри әсасән ејнидир. Белә ки, тәвил бәһринин нөвләри һагтында Ибн Әбд Рәббиһ, Хәварәзми, Хәтиб Тәбризи, Нәсирәддин Туси вә башгаларынын мүлаһизәләри демәк олар ки, үст-үстә дүшүр. Әрәб әрузунда тәвил бәһринин даирә үзрә әсас гәлиби

фә'Улүн мәфА'Илүн фә'Улүн мәфА'Илүн
фә'Улүн мәфА'Илүн фә'Улүн мәфА'Илүн

дән ибарәт олса да, онун тәчрүбәдә, ше'рдә ишләнән үч нөвү вардыр[116]. Белә ки, биринчи нөвүн әрузу мәгбуз, зәрби салим[117], икинчи нөвүн әруз вә зәрбләринин һәр икиси мәгбуз[118], үчүнчү нөвүн исә әрузу мәгбуз, зәрби мәһзуфдур[119]. Хәтиб Тәбризинин јаздығына көрә тәвил бәһринин әруз вә зәрбләри барәсиндә Хәлил ибн Әһмәдлә Әхфәшин арасында мүәјјән фикир ихтилафлары да олмушдур[120].

Гејд етдијимиз кими әрәб әрузунда бәһрләрин әсас нөв гәлибләриндән әлавә зиһафлы гәлибләри дә мөвчуддур. Бә'зи хырда фикир ајрылыгларыны нәзәрә алмасаг, бу гәлибләр һагтында да әрәб әрузчулары демәк олар ки, ејни фикирдәдиләр. Белә ки, онлара көрә тәвил бәһринин зиһафлы гәлибләриндә сәдр мәгбуз, әсрәм, әсләм, һәшвләр мәгбуз вә мәкфуф, ибтида исә мәгбуз, бә'зән дә әсләм вә әсрәм ола биләр[121]. Әрәб әрузчулары ејни заманда тәвил бәһриндә һәшвдә ишләнәркән мәфА'Илүн тәф'иләсинин мүагибәјә мә'руз гала биләчәјини дә сөјләмишләр.

Мәдид бәһри[122]. Мәдид бәһринин әрәб әрузунда әсас гәлиби

фА'илАтүн фА'илүн фА'илАтүн фА'илүн
фА'илАтүн фА'илүн фА'илАтүн фА'илүн

дән ибарәтдир. Лакин бу бәһр ше'рдә мәчзу шәклиндә, јә'ни сон тәф'иләләри атылмыш шәкилдә ишләнир[123]. Демәк олар ки, бүтүн әрузчулара көрә мәдид бәһринин алты нөву вардыр. Биринчи нөвдә әруз вә зәрб салим, икинчи нөвдә әруз мәһзуф, зәрб мәгсур, үчүнчү нөвдә әруз вә зәрбләрин һәр икиси мәһзуф, дөрдүнчү нөвдә әруз мәһзуф, зәрб әбтәр, бешинчи нөвдә әруз вә зәрб мәхбун-мәһзуф, алтынчы нөвдә исә әруз мәхбун-мәһзуф, зәрб исә әбтәрдир. Бу бәһрин зиһафлы гәлибләри кәфф, хәбн вә шәкл зиһафлары васитәсилә јараныр.

Бәсит бәһри[124]. Бәсит бәһринин әсас гәлиби ашағыдакы шәкилдәдир:

мүстәф'илүн фА'илүн мүстәф'илүн фА'илүн
мүстәф'илүн фА'илүн мүстәф'илүн фА'илүн

Бу бәһрин әрәб әрузунда ишләнән алты нөву вардыр. Биринчи нөвүн әруз вә зәрби мәхбун, икинчи нөвүн әрузу мәхбун, зәрби исә мәгту'дур. Бу ики гәлиб әрәб ше'риндә даирә үзрә тамм, јә'ни сәккиз тәф'иләли шәкилдә ишләнир. Ашағыдакы дөрд гәлибә исә әрәб әрузунда мәчзу, јә'ни алты тәф'иләли шәклиндә тәсадүф едилир. Беләликлә, үчүнчү нөвүн әрузу салим, зәрби мүзал, дөрдүнчү нөвүн әруз вә зәрбләри салим, бешинчи нөвүн әрузу салим, зәрби мәгту', алтынчы нөвүн әруз вә зәрбләри исә мәгту'дур. Бу бәһрин зиһафлы гәлибләри хүсусилә Зәмәхшәријә көрә чох олдуғу үчүн биз садәчә олараг Зәмәхшәријә әсасән һәмин зиһафларын адларыны чәкмәклә кифајәтләнирик. Һәмин зиһафлар ашағыдакылардыр: хәбн, тәјј, мәхбун-мүзал, мәтвиј-мүзал, мәхбул-мүзал вә с.

Вафир бәһри[125]. Бу бәһрин әсас гәлиби алты дәфә мүфА'әләтүн әсли тәф'иләсинин тәкрарындан ибарәтдир.

мүфА'әләтүн мүфА'әләтүн мүфА'әләтүн
мүфА'әләтүн мүфА'әләтүн мүфА'әләтүн

Әрәб әрузунда вафир бәһринин ше'рдә ишләнән үч нөву вардыр. Биринчи нөвүн әруз вә зәрбләри мәгтуф, икинчи нөвүн әруз вә зәрбләри салим вә үчүнчү нөвүн исә әрузу салим, зәрби мә'субдур. Гејд етмәк лазымдыр ки, икинчи вә үчүнчү нөв ше'рдә мәчзу шәклиндә ишләнир. Вафир бәһринин зиһафлы гәлибләриндә ишләнән зиһафлар бунлардыр: 'әсб, 'әгл, нәгс, 'әзб, гәсм, 'әгс, чәмм.

Камил бәһри[126]. Камил бәһринин әсас гәлиби ашағыдакы шәкилдәдир.

мутәфА'илүн мутәфА'илүн мутәфА'илүн
мутәфА'илүн мутәфА'илүн мутәфА'илүн

Әрәб әрузчуларына көрә камил бәһринин доггуз нөву вардыр. Белә ки, биринчи нөвүн әруз вә зәрби салим, икинчи нөвүн әрузу салим, зәрби мәгту', үчүнчү нөвүн әрузу салим, зәрби әһәз-мүзмәр, дөрдүнчү нөвүн әруз вә зәрби әһәз, бешинчи нөвүн әрузу әһәз, зәрби әһәз-мүзмәр, алтынчы нөвүн әрузу салим, зәрби мүрәффәл, једдинчи нөвүн әрузу салим, зәрби мүзал, сәккизинчи нөвүн әрузу вә зәрби салим, доггузунчу нөвүн исә әрузу салим, зәрби исә мәгту'дур. Гејд етмәк лазымдыр ки, алты, једди, сәккиз вә доггузунчу нөвләр әрәб ше'риндә мәчзу шәклиндә ишләнир. Камил бәһринин зиһафлы гәлибләриндә ишләнән зиһафлар ашағыдакылардыр: измар, вәгс, чәзл, мүзмәр-мүрәффәл, мөвгус-мүрәффәл, мәчзул-мүрәффәл.

Һәзәч бәһри[127]. Бу бәһрин әсас гәлиби алты дәфә мәфА'Илүн әсли тәф'иләсинин тәкрарындан ибарәтдир:

мәфА'Илүн мәфА'Илүн мәфА'Илүн
мәфА'Илүн мәфА'Илүн мәфА'Илүн

Әрәб әрузунда һәзәч бәһринин ики нөву вардыр. Һәр ики нөв әрәб ше'риндә мәчзу шәклиндә ишләнир. Биринчи нөвүн әруз вә зәрби салим, икинчи нөвүн исә әрузу салим, зәрби исә мәһзуфдур. Һәзәч бәһринин зиһафлы гәлибләриндә ишләнән зиһафлар бунлардыр: гәбз, кәфф, хәрм, хәрб, шәтәр.

Рәчәз бәһри[128]. Бу бәһрин дә әсас гәлиби алты дәфә мүстәф'илүн әсли тәф'иләсинин тәкрарындан ибарәтдир:

мүстәф'илүн мүстәф'илүн мүстәф'илүн
мүстәф'илүн мүстәф'илүн мүстәф'илүн

Әрәб әрузунда рәчәз бәһринин беш нөву вардыр. Биринчи нөвүн әруз вә зәрби салим, икинчи нөвүн әрузу салим, зәрби мәгту'дур. Үчүнчү нөв исә әрәб ше'риндә мәчзу, дөрдүнчү нөв мәштур, бешинчи нөв мәнһук шәклиндә ишләнир. Рәчәз бәһринин зиһафлы гәлибләриндә ишләнән зиһафлар ашағыдакылардыр: хәбн, тәјј, хәбл, мәхбун-мәгту'.

Рәмәл бәһри[129]. Рәмәл бәһринин әсас гәлиби алты дәфә фА'илАтүн әсли тәф'иләсинин тәкрарындан ибарәтдир:

фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАтүн
фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАтүн

Әрәб әрузунда рәмәл бәһринин алты нөву вардыр. Биринчи нөвүн әрузу мәһзуф, зәрби салим, икинчи нөвүн әрузу мәһзуф, зәрби мәгсур, үчүнчү нөвүн әрузу вә зәрби мәһзуф, дөрдүнчү нөвүн әрузу салим, зәрби мүсәббәг, бешинчи нөвүн әрузу вә зәрби салим, алтынчы нөвүн әрузу салим, зәрби мәһзуфдур. Ше'рдә дөрдүнчү, бешинчи, алтынчы нөвләр мәчзу шәклиндә ишләнир. Рәмәл бәһринин зиһафлы

гәлибләриндә ишләнән зиһафлар ашағыдакылардыр: хәбн, шәкл, кәфф, мәхбун-мүсәббәғ.

Сәри бәһри[130]. Сәри бәһринин әрәб әрузунда ишләнән әсас гәлиби ашағыдакы шәкилдәдир:

мүстәф'илүн мүстәф'илүн мәф'УлАтү
мүстәф'илүн мүстәф'илүн мәф'УлАтү

Әрәб әрузунда сәри бәһринин ше'рдә ишләнән алты нөвү вардыр. Белә ки, биринчи нөвүн әрузу мәтвиј-мәкшуф, зәрби мәтвиј-мөвгуф, икинчи нөвүн аруз вә зәрби мәтвиј-мәкшуф, үчүнчү нөвүн әрузу мәтвиј-мәкшуф, зәрби асләм, дөрдүнчү нөвүн әруз вә зәрби мәхбул-мәкшуф, бешинчи нөвүн әруз вә зәрби мөвгуф, алтынчы нөвүн исә әруз вә зәрби мәкшуфдур. Гејд етмәк лазымдыр ки, биринчи дөрд нөв поезијада вафи, сонунчу ики нөв исә мәштур шәклиндә ишләнир[131]. Бура гәдәр данышдығымыз бәһрләр һаггында әрәб әрузчулары арасында әсасән фикир бирлији варса, сәри бәһри барәсиндә буну демәк олмаз. Белә ки, сәри бәһринин даһа бир нөвүнә Ибн Әбд Рәббиһ, Хәварәзми, Зәмәхшәри вә Сәккакидә раст кәлдијимиз һалда, Саһиб бин Әббад, Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусидә һәмин нөвә тәсадүф етмирик. Һәмин нөв барәсиндә ејни заманда јухарыда адларыны чәкдијимиз әрузчулар арасында да фикир мүхтәлифлији вардыр. Белә ки, Ибн Әбд Рәббиһ вә Хәварәзми һәмин нөвүн әрузуну мәхбул-мәкшуф, зәрбини асләм гәбул етдији һалда, Зәмәхшәри вә Сәккаки әруз вә зәрбин һәр икисини асләм шәклиндә көстәрирләр[132]. Сәри бәһринин зиһафлы гәлибләриндә ишләнән зиһафлар ашағыдакылардыр: хәбн, тәјј, хәбл.

Мунсәриһ бәһри[133]. Әрәб әрузунда бу бәһрин әсас гәлиби ашағыдакы шәкилдәдир.

мүстәф'илүн мәф'УлАтү мүстәф'илүн
мүстәф'илүн мәф'УлАтү мүстәф'илүн

Мүнсәриһ бәһринин әрәб ше'риндә билаваситә ишләнән әсас үч нөвү вардыр. Бу нөвләрдән биринчиси ше'рдә вафи, дикәрләри исә мәнһук шәклиндә ишләнир[134]. Белә ки, биринчи нөвүн әрузу салим, зәрби мәтвиј, икинчи нөвүн әруз вә зәрби мөвгуф, үчүнчү нөвүн әруз вә зәрбләри исә мәкшуфдур.

Мүнсәриһ бәһринин нөвләриндән данышаркән әсас нөвләри тәсвир едәндән сонра Хәтиб Тәбризи, Сәккаки вә Нәсирәддин Туси Хәлилин, ејни заманда Ибн Әбд Рәббиһ, Хәварәзми, Зәмәхшәри вә Саһиб бин Әббадын гејд етмәдикләри, лакин әрәб ше'риндә ишләнән даһа бир гәлибин адыны чәкирләр. Хәтиб Тәбризи вә Сәккакијә көрә бу

гәлибин зәрби мәф'Улүн-дүр, Нәсирәддин Туси исә гәлиби көстәрмәсә дә, онун һагтында даһа долғун мә'лумат верир. Белә ки, Нәсирәддин Тусијә көрә бу гәлибин әрузу салим, зәрби исә мәгту'дур. Мүстәф'илүн-үн мәгту'су исә Хәтиб Тәбризи вә Сәккакинин доғру олараг көстәрдикләри кими мәф'Улүн-дүр. Демәли, бу гәлиб һагтында һәр үч мүәллифин фикирләри ејнидир. Мүнсәриһ бәһринин зиһафлы гәлибләриндә ишләнән зиһафлар ашағыдакылардыр: хәбн, тәјј, хәбл.

Хәфиф бәһри[135]. Хәфиф бәһринин әсас гәлиби ашағыдакы кимидир.

фА'илАтүн мүстәф'илүн фА'илАтүн
фА'илАтүн мүстәф'илүн фА'илАтүн

Бу бәһрин әрәб ше'риндә реал шәкилдә ишләнән беш нөвү вардыр. Белә ки, биринчи нөвүн әрузу вә зәрби салим, икинчи нөвүн әрузу салим, зәрби мәһзуф, үчүнчү нөвүн әруз вә зәрбләринин һәр икиси мәһзуфдур. Бу үч нөв әрәб ше'риндә вафи шәклиндә ишләнир. Дөрдүнчү вә бешинчи нөвләрә исә әрәб ше'риндә мәчзу шәклиндә тәсадүф едилир. Дөрдүнчү нөвүн әруз вә зәрби салим, бешинчи нөвүн исә әрузу салим, зәрби исә мәхбун-мәгсурдур. Хәфиф бәһринин зиһафлы гәлибләриндә ишләнән зиһафлар ашағыдакылардыр: хәбн, кәфф, шәкл, тәш'ис.

Музаре бәһри[136]. Музаре бәһринин әрәб әрузунда әсас гәлиби ашағыдакы шәкилдәдир:

мәфА'Илүн фА'илАтүн мәфА'Илүн
мәфА'Илүн фА'илАтүн мәфА'Илүн

Бу бәһрин ше'рдә ишләнән бир нөвү вардыр. Белә ки, ше'рдә мәчзу шәклиндә тәсадүф едилән бу нөвүн әруз вә зәрби салим олса да, сәдр вә ибтидасы мәкфуф шәклиндәдир. Бу бәһрин зиһафлы гәлибләриндән данышаркән әрәб әрузчулары сәдр вә ибтиданын мәгбуз, һәмчинин ибтиданын мәкфуф олдуғу заман сәдрин әхрәб, әштәр шәклиндә мејдана чыхдығыны көстәрмишләр. Зәмәхшәри исә башга әрузчулардан фәргли олараг сәдр вә ибтидасы мәгбуз олан гәлиби бу бәһрин зиһафлы гәлибләриндән дејил, әсас нөвләриндән сајмышдыр.

Мүгтәзәб бәһри[137]. Мүгтәзәб бәһринин әрәб әрузунда олан даирә үзрә әсас гәлиби ашағыдакы шәкилдәдир:

мәф'УлАтү мүстәф'илүн мүстәф'илүн
мәф'УлАтү мүстәф'илүн мүстәф'илүн

Мүгтәзәб бәһринин дә ше'рдә ишләнән әсас бир нөвү вардыр ки, тәчрүбәдә она да мәчзу шәклиндә тәсадүф едилир. Әруз вә зәрби мәтвиј олан бу нөвүн сәдр вә ибтидасы

да мүзаре бәһриндә көрдүјүмүз кими зиһафлы шәкилдә мејдана чыхыр. Белә ки, бу нөвүн сәдр вә ибтидасы мәтвиј шәклиндәдир. Мүгтәзәб бәһринин зиһафлы нөвләриндән данышаркән әрәб арузчулары чәми бир нөвүн адыны чәкирләр. Саһиб бин Әббад, Зәмәхшәри, Сәккаки вә Нәсирәддин Тусијә көрә бу нөвүн сәдр вә ибтидасы мәхбун, Хәтиб Тәбризијә көрә исә сәдри мәхбун, зәрби исә мәтвијдир[138].

Мүҹтәс бәһри[139]. Бу бәһрин әрәб әрузунда олан әсас гәлиби ашағыдакы шәкилдәдир:

мүстәф'илүн фА'илАтүн фА'илАтүн
мүстәф'илүн фА'илАтүн фА'илАтүн

Бу бәһрин поезијада мәчзу шәклиндә ишләнән бир нөвү вардыр ки, онун да әруз вә зәрби салимдир. Мүчтәс бәһринин зиһафлы гәлибләриндә ишләнән зиһафлар ашағыдакылардыр: хәбн, кәфф, шәкл, тәш'ис. Нәсирәддин Тусијә көрә зиһафларын сырасында тәјј зиһафына да раст кәлирик. Лакин Хәтиб Тәбризи мүчтәс бәһриндә тәјј вә хәбл зиһафларынын ишләнмәсини мәгбул сајмыр.

Мутәгариб бәһри[140]. Бу бәһрин әрәб әрузунда әсас гәлиби ашағыдакы шәкилдәдир.

фә'Улүн фә'Улүн фә'Улүн фә'Улүн
фә'Улүн фә'Улүн фә'Улүн фә'Улүн

Мүтәгариб бәһринин әрәб ше'риндә реал олараг ишләнән алты нөвү вардыр. Ше'рдә бу нөвләрин дөрдүнә вафи, икисинә исә мәчзу шәклиндә тәсадүф едилир. Биринчи нөвүн әруз вә зәрби салим, икинчи нөвүн әрузу салим, зәрби мәгсур, үчүнчү нөвүн әрузу салим, зәрби мәһзуф, дөрдүнчү нөвүн исә әрузу салим, зәрби исә әбтәрдир.Бу дөрд нөв ше'рдә вафи шәклиндә ишләнир. Бешинчи нөвүн әруз вә зәрби мәһзуф, алтынчы нөвүн исә әрузу мәһзуф, зәрби әбтәрдир. Бу нөвләр исә ше'рдә мәчзу шәклиндә мејдана чыхыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, сонунчу нөвә Ибн Әбд Рәббиһ вә Хәварәзмидә раст кәлирик.

Мүтәгариб бәһринин зиһафлы гәлибләри һаггында да әрузчулар арасында фикир бирлији јохдур. Әксәр әрузчулар бу бәһрин зиһафлы гәлибләриндә ишләнән зиһафларын гәбз, сәлм, сәрмдән ибарәт олдуғуну көстәрсәләр дә, Зәмәхшәридә сәрм зиһафына тәсадүф олунмур. Ејни заманда Зәмәхшәридә мәчзу бејтләрдә ишләнән мәгбузлу нөвә дә дикәр әрузчуларда раст кәлмирик.

Мутәдарик бәһри[141]. Бу бәһр Хәлил ибн Әһмәд тәрәфиндән тәртиб едилмәдији үчүн әксәр әрузчулар, о чүмләдән Ибн Әбд Рәббиһ вә Хәварәзми бу бәһрдән јан өтмүш, онун

һаггында данышмамышлар. Лакин Зәмәхшәри, Хәтиб Тәбризи, Нәсирәддин Туси бу бәһрдән бәһс етсәләр дә, онун барәсиндә гысача фикир сөјләмәклә кифајәтләнмишләр. Әрәб әрузунда мүтәдарик бәһринин даирә үзрә әсас гәлиби ашағыдакы шәкилдәдир:

фА'илүн фА'илүн фА'илүн фА'илүн
фА'илүн фА'илүн фА'илүн фА'илүн

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу бәһрин гәлибләри дә әсас нөвләр вә зиһафлы гәлибләр дејә ики нөвә ајрылмыр. Беләки, бу бәһрин нөвләрини һәм нөвләр, һәм дә зиһафлы гәлибләр кими гәбул етмәк мүмкүндүр. Зәмәхшәри, Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусијә көрә мүтәдарик бәһринин бүтүн тәф'иләләри салим, мәхбун, мәгту' ола биләр. Лакин Нәсирәддин Туси бүтүн тәф'иләләрин мәгту' ола биләчәјини долајысы јолла гәбул етсә дә, илк бахышда буна е'тираз едир. Онун нөгтеји-нәзәринә көрә гәт' зиһафы сәдр, ибтида, һәшвләрдә дејил, јалныз әруз вә зәрбләрдә мејдана чыха биләр.

Мүтәдариклә әрәб әрузунун бәһрләри тамамланыр. Беләликлә, әрәб әрузунун бәһрләринә дә јекун вурдугдан сонра әрәб әрузу, әрәб әруз елми, онун маһијјәти, нәзәри гурулушу, тарихи инкишафы, онун инкишафында рол ојнамыш көркәмли шәхсијјәтләрин јарадычылыглары вә с. проблемләр һаггында мүәјјән тәсәввүр әлдә етдијимизи сөјләјә биләрик. Мүәјјән мә'нада она көрә дејирик ки, әрәб әрузунун бурада ады чәкилән вә ады чәкилмәјән, јахуд бу вә ја дикәр шәкилдә ишыгландырылан, лакин өз тәдгигатчысыны көзләјән проблемләри һәлә чохдур[142]. Онлар һаггында исә даһа кениш шәкилдә Аллаһ гојса кәләчәк тәдгигатларда...

ФАРС ӘРУЗ ЕЛМИ

"Әрәб ислам милләтләринә
ики шеј верди: дин вә әруз".
Түрк тәдгигатчысы Исмајыл Һәбиб

Әрәбләрин Јахын Шәрги истила етмәсиндән сонра әрузу бир вәзн кими гәбул едиб поезијаларында ишләдән халглардан биринчиси фарслар олдулар. Бу вәзнә гәдәр әсасән һеча вәзниндә[143] јазыб-јарадан фарс шаирләри әруз вәзни гәбул олундугдан сонра фарс дилинин бу вәзндә јазыб-јаратмаг үчүн кениш имканлар вердијини һисс едәрәк, бу вәзнә даһа тез-тез мүрачиәт етмәјә башламыш вә нәһајәт сонракы әсрләрдә әруз вәзни тамамилә фарсдилли поезијанын әсас вәзнинә чеврилмишдир[144].

Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә фарс дилиндә әруз вәзниндә илк јазыб-јарадан шаирләрдән бири Әбу Аббас Мәрвәзидир. Әбу Аббас Мәрвәзинин 809-чу илдә Аббасиләрин једдинчи хәлифәси Һарун әр-Рәшидин оғлу Мә'муна гәсидә итһаф етдијини вә бу гәсидәнин мәһз әруз вәзниндә олдуғуну нәзәрә алсаг, әруз вәзнинин фарс поезијасында һәлә ән кечи IX әсрдән е'тибарән ишләндијини сөјләмәк олар[145]. Беләликлә, әруз вәзни демәк олар ки, бу гәсидә илә фарсдилли поезијанын әсас вәзнинә чеврилмиш вә өз әсәрләрини бу дилдә гәләмә алан сәнәткарлар анчаг вә анчаг әруз вәзниндә јазыб-јаратмаға башламышлар[146].

Сөзсүз ки, фарс әрузу маһијјәт е'тибарилә әрәб әрузундан фәргләнмәсә дә, амма әруз вәзни фарс дилинин тәләбләри вә фарс шаирләринин зөвгләри нәтичәсиндә јени-јени кејфијјәтләр газанмышдыр. Әрәб әрузунун маһијјәтини вә нәзәри әсасларыны јахшы билән илк фарс әрузчулары бу нәзәри системин әрузун фарс ше'риндә мејдана чыхан хүсусијјәтләрини дә өз дахилиндә еһтива етмәк имканыны көрмүшләр. Буна көрә дә онлар фарс әрузу үчүн јени нәзәри әсаслар јаратмајыб, садәчә олараг әрәб әрузунун нәзәри әсасларында хырда дәјишикликләр вә әлавәләр етмәклә ону фарс әрузу үчүн дә ујғунлашдырмышлар[147].

Демәк олар ки, һәлә илк дөврләрдән фарс алимләри фарс дилинин әруз вәзнинә тәтбиги заманы әруз вәзнинин анчаг

фарс ше'риндә мејдана чыхан јени хүсусијјәтләр газандығыны дујмуш вә онлары үмумиләшдирмәјә чалышмышлар. Белә фарс алимләриндән Бәһрами Сәрәхси[148], Бузүрчмеһр Гәсими[149], Әбу Абдуллаһ Горши[150], Һәсән Гәттан[151], Јусиф Әрузи[152], Рәшидәддин Вәтват[153], Әбүл Әла Шүштәри[154] вә башгаларынын адларыны чәкмәк олар.

Тәгрибән X-XII әсрләрдә јашајыб-јарадан вә фарс әрузшүнаслыг елминин илк мәрһәләсини тәшкил едән бу алимләрин әсәрләри демәк олар ки, дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмамышдыр. Лакин мүхтәлиф әсәрләрдә, тәзкирәләрдә, еләчә дә XIII әсрдән сонра әруз һаггында јазылан трактатларда бу алимләр вә онларын јарадычылыглары һаггында верилән мә'луматлардан онларын әрузун нәзәри әсасларыны мүкәммәл билдикләрини, билаваситә фарс әрузунун нәзәри әсаслары һаггында мүәјјән фикир саһиби олдугларыны вә үмумијјәтлә, өз дөврләринин көркәмли алимләри кими јетишдикләрини көрүрүк. Мәсәлән, Низами Әрузи Сәмәргәндинин "Чаһар мәгалә" адлы әсәриндә вердији мә'лумата көрә Бәһрами Сәрәхсинин әруз вә гафијә һаггында олан әсәрләри шаирләрин столүстү китабы олмуш вә Низами Әрузи Сәмәргәнди дә әлинә илк дәфә гәләм алыб ше'р јазмаг истәјән шаирләрә мәһз бу әсәрләри охумағы мәсләһәт көрмүшдүр[155]. XIII әсрин бөјүк фарс әруз вә гафијәшүнаслары Шәмсәддин Мәһәммәд бин Гејс әр-Рази вә Нәсирәддин Туси исә Бәһрами Сәрәхсидән бөјүк һөрмәтлә данышмыш, Шәмс Гејс Рази "гәдим фарс бәһрләриндән" сөһбәт ачаркән Бәһрами Сәрәхси вә Бузүрчмеһр Гәсиминин, Нәсирәддин Туси исә мәглуби-тәвил бәһриндән данышаркән Бәһрами Сәрәхсинин јарадычылығына сөјкәнмишләр. Јенә дә гәдим фарс әрузчуларындан сөһбәт ачаркән Шәмс Гејс Рази рүбаи вәзнинин нәзәри әсасларынын јарадычысы кими Һәсән Гәттанын, мүнәкисә даирәсинин тәртибчиси кими Әбу Абдуллаһ Горшинин адларыны чәкир. Нәсирәддин Туси исә Јусиф Әрузијә даһа һөрмәтлә јанашараг фарс әрузунда ону әрәб әруз вә гафијәсинин јарадычысы олан Хәлил ибн Әһмәдә бәрабәр тутур. XIII әсрин ики бөјүк алиминин, әрузчусунун јүксәк гијмәт вердикләри бу алимләр һәгигәтән дә әруз вә гафијә һаггында олан фикирләриндән дә көрүндүјү кими һәлә XIII әсрә гәдәр фарс әруз вә гафијәсинин нәзәри әсаслары һаггында там, һәртәрәфли вә системләшмиш нәзәри билијә малик олмушлар. Лакин гәтијјәтлә сөјләмәк олар ки, фарс әруз елми XIII әсрдән е'тибарән, Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Тусинин әсәрләри илә даһа елми характер алыр. Бу мә'нада, истәр Шәмс Гејс Рази вә истәрсә дә Нәсирәддин Тусинин

әсәрләринин күнүмүзә гәдәр кәлиб чатмасы, XIV-XVI әсрләрдә јазыб-јарадан дикәр фарс әрузчуларынын онларын адларыны өз әсәрләриндә дөнә-дөнә һөрмәтлә чәкмәләри вә бу әсәрләрә мүхтәлиф шәрһләрин јазылмалары һеч дә тәсадүфи дејил. Һәр ики алим фарс әрузунун нәзәри әсаслары һаггында демәк олар ки, өзләринә гәдәр олан мүлаһизәләрә јекун вурмушлар. Лакин Шәмс Гејс Разинин "Әл-Мө'чәм фи мә'ајир әш'ар әл-Әчәм" әсәри Нәсирәддин Тусинин "Ми'јар әл-әш'ар" әсәриндән даһа әһатәли олуб, фарс әрузунун демәк олар ки, бүтүн ирили-хырдалы проблемләрини кениш вә әһатәли шәклиндә өзүндә әкс етдирир. Нәсирәддин Тусинин "Ми'јар әл-әш'ар" әсәри исә бир гәдәр јығчам шәкилдә гәләмә алындығы үчүн Шәмс Гејс Разинин "Әл-Мө'чәм" әсәриндә көрдүјүмүз кенишлији вә әһатәлилији бурада көрмүрүк. Лакин фарс әрузунун принсипиал мәсәләләри барәсиндә Нәсирәддин Туси дә гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Бу мә'нада, Шәмс Гејс Разинин "Әл-Мө'чәм" вә Нәсирәддин Тусинин "Ми'јар әл-әш'ар" әсәрләри фарс әрузунун нәзәри әсаслары һаггында демәк олар ки, бизим әлимизә кәлиб чатан илк мәнбәләр олсалар да, сонракы әсрләрдә, јә'ни XIV-XVI әсрләрдә фарс әрузунун даһа гызғынлыгла тәдгиг едилдији дөврләрдә вә һәтта мүасир күнүмүздә дә өз әһәмијјәтләрини итирмәмиш вә бу мүддәт әрзиндә фарс әрузунун нәзәри әсаслары һаггында ән гијмәтли тәдгигат әсәри кими дәјәрләрини горујуб сахламышлар. Шүбһәсиз ки, фарс әрузшүнаслыг елми Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Тусидән сонра да инкишаф етмишдир. Доғрудур, бу әсәрләр елми дәјәрләринә көрә "Әл-Мө'чәм" вә "Ми'јар әл-әш'ар" сәвијјәләриндә олмасалар да, амма һәр һалда фарс әрузу һаггында орижинал әсәрләрин јазылмасы тәгрибән XVI әсрә гәдәр давам етмишдир. XVI әсрдән сонра јазылмыш әсәрләр исә бу вә ја дикәр мә'нада демәк олар ки, XVI әсрә гәдәр јазылан әсәрләрин тәкрары кими мејдана чыхмышдыр.

XIII-XVI јүзилликләр арасында фарс әруз елминин инкишафында мүһүм хидмәтләри олан алимләрдән Вәһид Тәбризи[156], Әбдүррәһман Чами[157], Шәмс Фәхри Исфаһани[158], Сејфи Бухараји[159], Јусиф Әзизи[160] вә Атауллаһ Маһмуд Һүсејнинин[161] адларыны чәкмәк олар. Беләликлә, XVI әсрә гәдәр фарс әрузунун нәзәри әсасларынын өјрәнилмәсинин артыг адларыны чәкдијимиз алимләрин әсәрләрилә тамамландығыны, гәти шәкилдә формалашдығыны вә демәк олар ки, бүтүн инҹәликләринә гәдәр арашдырылдығыны инамла сөјләјә биләрик.

Әрәб әрузунда олдуғу кими илк нөвбәдә фарс әрузчулары да әрузун рүкнләринә өз мүнасибәтләрини билдирмишләр. Мәсәлән, рүкнләрдән данышаркән Шәмс Гејс Рази конкрет олараг фарс әрузунда һансы рүкнләрин ишләндијини билаваситә демәсә дә, фикирләрини долајысы јолла сөјләјир. Белә ки, о, әрузун үмуми рүкнләрини изаһ едәркән ағыр сәбәб вә кичик фасиләјә анчаг әрәб әрузунда ишләнән әсли тәф'иләләр сырасында тәсадүф олундуғуну билдирир. Нәсирәддин Туси исә ачыг-ашкар шәкилдә ағыр сәбәбин фарс әрузунда ишләнмәдијини гејд едир. Вә бунун сәбәбини изаһ едәрәк ағыр сәбәбин һансыса дикәр бир рүкнлә бирләшәчәји һалда һәмин рүкнүн дә мүтләг һәрәкәли һәрфлә башлајачағыны нәзәрә алдығы үчүн фарс дилиндә ән азы үч вә даһа чох һәрәкәли һәрфин бир-биринин ардынча кәлмәсинин хошакәлмәјән бир шеј олдуғуну көстәрир[162]. Вә бу сәбәбдән дә ағыр сәбәбин фарс әрузунда ишләнмәмәсинин маһијјәтини елми шәкилдә изаһ едир. Һәгигәтән дә, Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Туси вә дикәр фарс әрузчуларынын гејд етдикләри кими фарс дилиндә үч вә даһа артыг һәрәкәли һәрфин бир-биринин ардынча кәлмәси хошакәлмәз һадисә сајылыр. Үмумијјәтлә, фарс әрузунун нәзәри әсаслары илә мәшғул олан алимләр тәдгигат објектләри илә әлагәдар олараг бу вә ја дикәр шәкилдә фарс дилини, хүсусилә онун фонетик тәбиәтини дәриндән тәдгиг етмиш, бу барәдә өз мүлаһизәләрини билдирмишләр[163].

Фасиләләрә кәлдикдә исә Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Туси фасиләләрин үмумијјәтлә әрәб әрузуна аид олдуғуну јазырлар[164]. Һәр ики тәдгигатчы фасиләләрдән сөһбәт ачаркән фасиләләрин билаваситә сәбәб вә вәтәдләрдән ибарәт олдуғуну сөјләјирләр. Беләликлә, фарс әрузунда рүкн кими вәтәдләрин дә варлығыны гәбул едән Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Туси фарс әрузунда фасиләләрин ишләнмәдијини нәзәрә алдыглары үчүн фарс әрузунда билаваситә әсас үч рүкнүн олдуғуну вурғулајырлар: јүнкүл сәбәб, јанашы вәтәд, аралы вәтәд[165]. Тәбии ки, фарс әрузчулары фасиләләрин фарс әрузунда ишләндијини гәбул едә билмәздиләр. Бу, бир тәрәфдән онларын әкәр фасиләләрин тәркибинә сәбәб вә вәтәдләрин бирләшмәси шәклиндә бахмагларындан ирәли кәлирдисә, дикәр тәрәфдән исә үч вә даһа артыг һәрәкәли һәрфин фарс дилиндә ишләнмәмәси илә әлагәдар иди. Бу мә'нада, фарс әрузунда ағыр сәбәбин варлығыны гәбул етмәјән әрузчулар тәбии ки, фасиләләрин дә мөвчудлуғуну гәбул едә билмәздиләр. Буна көрә дә фарс әрузунда фасиләләрин варлығыны гәбул етмәјән фарс әрузчулары

фарс әрузунун рүкнләри сырасында онлардан бәһс етмәмиш, әрузун үмуми нәзәри әсасларыны изаһ етмәк бахымындан онлары хатырлатсалар да, фасиләләрин бир рүкн кими анчаг әрәб әрузуна аид олдуғуну гејд етмишләр.

Сонракы фарс әрузчулары да фарс әрузунда ишләнән рүкнләрдән бәһс едәркән Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Тусинин фикирләриндән узаға кетмәмиш вә онлар өз әсәрләриндә демәк олар ки, мүхтәлиф шәкилдә бу ики алимин фикирләрини тәкрар етмишләр. Мәсәлән, Шәмс Фәхри Исфаһани "Ми'јар-и чәмали" әсәриндә ағыр сәбәбин фарс дилиндә варлығыны тамамилә инкар етмәсә дә, амма "Ми'јар-и нүсрәти" әсәриндә онларын фарс поезијасында гәти шәкилдә ишләнмәдијини билдирир. (48,75)

Фарс әрузунда вәтәдләрин варлығыны Шәмс Гејс Рази, Нәсирәддин Туси вә дикәр фарс әрузчулары гејд етдијимиз кими әрәб әрузунда олдуғу кими гәбул етмишләр. Лакин Рәһим Мусулмангуловун јаздығына көрә Вәһид Тәбризи вә Сејфи Бухараји аралы вәтәдә фарс дилиндә нүмунәләрин аз олдуғуну көстәрмиш, Шәмс Фәхри Исфаһани биринчи әсәри олан "Ми'јар-и нүсрәти" әсәриндә исә аралы вәтәдә үмумијјәтлә раст кәлинмәдијини сөјләмишдир (48,76). Көрүнүр, бу мүлаһизәләрин вә ејни заманда мәф'УлАтү әсли тәф'иләсинин һеч бир әсли бәһрин јаранмасында иштирак етмәмәсинин нәтичәси иди ки, мәсәлән, Вәһид Тәбризи бә'зи алимләрин бу тәф'иләни әсли тәф'иләләрдән сајмадығыны вә онун һаггында мүбаһисә етдикләрини көстәрир. Гејд етмәк јеринә дүшәр ки, аралы вәтәдин ишләндији әсли тәф'иләјә олан бу мүнасибәти билдирмәклә, Вәһид Тәбризи һәмчинин ејни заманда һәлә Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Туси тәрәфиндән гејд олунан вә әксәр әрузчулар тәрәфиндән гәбул едилән фА'и-лА-түн вә мүс-тәф'и-лүн әсли тәф'иләләринин варлығыны да гәбул етмәмиш вә онлары фарс әсли тәф'иләләринин сырасына салмамышдыр. Лакин көрүнүр үмумијјәтлә, фарс дилиндә аралы вәтәдә аз да олса тәсадүф едилдији вә ејни заманда мәф'УлАтү, мүс-тәф'и-лүн, фА'и-лА-түн әсли тәф'иләләринин варлығыны фарс әрузунда әсасән гәбул етдикләри үчүн Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Туси аралы вәтәдин фарс әрузунда сахланылмасыны лазым билмишләр. Бу мә'нада, Шәмс Фәхри Исфаһанинин дә биринчи әсәри олан "Ми'јар-и нүсрәти"дә аралы вәтәдин фарс әрузунда гәти шәкилдә ишләнмәмәсини сөјләмәси, лакин сонракы әсәриндә-"Ми'јар-и чәмали"дә исә бу барәдә данышаркән сусмасы марағлы фактдыр. (48,76)

Фасиләләрә кәлдикдә исә һәлә Рәшидәддин Вәтват фасилеји-кубранын фарс ше'риндә ишләнмәдијини гејд етмиш, Шәмс Фәхри Исфаһани, Сејфи Бухараји, Атауллаһ Һүсејни исә Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Туси кими фасиләләрин сәбәб вә вәтәдләрдән ибарәт олдуғуну көстәрмишләр. Лакин гејд етмәк јеринә дүшәр ки, бу сон үч мүәллиф фасиләләрин фарс әрузунда ишләнмәдијини ачыг-ашкар көстәрмәмиш, һәтта Шәмс Фәхри Исфаһани (онун сәбәб вә вәтәдләр һагтында олан фикирләриндә көрдүјүмүз кими) "Ми'јар-и нүсрәти" әсәриндә фасиләләрин фарс әрузунда ишләнмәдијини гәти шәкилдә сөјләдији һалда, һәмин фикри "Ми'јар-и чәмали"дә бир о гәдәр дә гәтијјәтлә демәмишдир (48,78—79). Амма фарс әрузчуларынын бу барәдә олан фикирләрини онларын фасиләләрин фарс әрузунда ишләнмәдијини демәк истәдикләри кими дә баша дүшмәк олар. Мәсәлән, Рәһим Мусулмангуловун јаздығына көрә XV әсрин әрузчусу Сејфи Бухараји фасиләләрин сәбәб вә вәтәдләрдән ибарәт олдуғуну сөјләмәклә долајысы јолла онларын фарс әрузунда ишләнмәдијини билдирир (48,79). Беләликлә, фарс әрузчулары фасиләләрин асанлыгла сәбәб вә вәтәдләрә парчаландыгларыны нәзәрә алдыглары үчүн вә фасиләләрин фарс әрузунда ишләнмәдикләринә көрә фарс әрузунда рүкнләрин анчаг јүнкүл сәбәб вә вәтәдләрдән ибарәт олдугларыны көстәрмишләр[166].

Гејд етдијимиз кими XIII әср фарс әрузчулары Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Тусинин әсәрләринин әһәмијјәти онларын фикирләрини елми дәгиглијиндә, ејни заманда изаһларынын кенишлији вә әһатәлилијиндәдир. Мәсәлән, артыг сөјләдијимиз кими фарс әрузунда ишләнән рүкнләрин сајынын илк дәфә гәти шәкилдә бу мүәллифләр тәрәфиндән мүәјјән едилмәси онларын бу саһәдә нә гәдәр чидди алим олдугларыны вә бүтөвлүкдә фарс әруз елминин һәлә XIII әсрдә нә гәдәр дәгиг сәрһәдләрә малик олдуғуну бир даһа сүбут едир. Бу мә'нада, ағыр сәбәбин, фасиләләрин фарс әрузунда ишләнмәмәси фикри Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Тусидән сонра јазыб-јарадан алимләрә о гәдәр чәсарәтли көрүнмүшдүр ки, онлар бу фикирләри һәтта бир гәдәр еһтијат вә тәрәддүдлә гәбул етмишләр. Һәмчинин рүкнләрин Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Тусидә көрдүјүмүз изаһына демәк олар ки, дикәр фарс әрузчуларынын әсәрләриндә раст кәлмирик. Мәсәлән, Нәсирәддин Туси вәтәдләри изаһ едәркән фарс дилинин ганунларына әсасән вәтәдин биринчи һәрфинин мүтләг һәрәкәли олачағыны, јенә дә фарс дилинин ганунларына әсасән вәтәдин сонракы һәрфләринин һәр

икисинин ејни заманда һәрәкәли вә јенә дә һәр икисинин ејни заманда һәрәкәсиз ола билмәјәчәјини сөјләјир. Вә һәмчинин о, вәтәдин ики нөвү олдуғуну көстәрдији үчүн вәтәдләрин дә мәһз јанашы вәтәд вә аралы вәтәддән башга бир шеј олмајачаглары бурадан өз-өзлүјүндә мә'лум олур. Вәтәдләри фарс дилинин ганунаујғунлуглары, фарс дилинин имканлары симасында бундан дәгиг вә бундан елми изаһ етмәк олмазды. Вә вәтәдләрин, ејни заманда, дикәр рүкнләрин бу шәкилдә изаһына биз Нәсирәддин Тусидән башга дикәр фарс әрузчусунун әсәриндә демәк олар ки, раст кәлмирик.

Шәмс Гејс Рази дә рүкнләрин кениш вә әтрафлы изаһыны верир. Мәсәлән, о, јүнкүл сәбәбин јүнкүл адландырылмасындан данышаркән онун ағыр сәбәбә нисбәтән даһа тез вә јүнкүл тәләффүз олундуғуну сөјләјир. Ејни заманда, сәбәбин вә вәтәдин нә үчүн сәбәб вә вәтәд адландырылдығыны изаһ едәркән сәбәбләрин ип кими тәф'иләни дартыб дүзәлтдијини, вәтәдләрин исә мых кими вурулдуғу јердә галдығыны, мөһкәм олдугларыны көстәрир.

Шәмс Гејс Разинин әсли тәф'иләләр вә онларын әмәлә кәлмә јоллары һаггында олан фикирләри дә мараглыдыр. Белә ки, Шәмс Гејс Разијә көрә тәк бир рүкнүн тәкрарындан әмәлә кәлән ше'р хошакәлмәз олар. Буна көрә дә әсли тәф'иләләр сәбәб, вәтәд вә фасиләләрин мүхтәлиф тәкрарларындан јараныр. Бу мә'нада, әсли тәф'иләләрин тәркибинин Шәмс Гејс Рази нәзәри бахымдан үч шәкилдә изаһ едир. Сәбәб вә вәтәддән әмәлә кәлән әсли тәф'иләләр, вәтәд вә фасиләдән јаранан әсли тәф'иләләр вә фасилә вә сәбәбдән әмәлә кәлән әсли тәф'иләләр. Фасиләнин өзүнүн сәбәбләрдән тәшкил олдуғуну нәзәрә алан Шәмс Гејс Рази сәбәбләрин сәбәблә бирләшмәсинин хошакәлмәз бир шеј олдуғуну сөјләјир вә тәчрүбәдән, ше'рдән чыхыш едәрәк буна көрә дә сонунчу тәркиби ики сәбәб вә бир вәтәдин бирләшмәси илә әвәз едир[167]. Шәмс Гејс Разијә көрә сәбәб вә вәтәдләрин белә тәкрарындан сәккиз вәзндә он әсли тәф'илә јараныр. Даһа сонра Шәмс Гејс Рази фикирләрини инкишаф етдирәрәк сәбәб вә вәтәдин тәкрарындан анчаг фә'Улүн вә фА'илүн әсли тәф'иләләринин, ики сәбәб вә бир вәтәдин бирләшмәсиндән үчү аралы вәтәд, үчү исә јанашы вәтәд олмагла фА'илАтүн, мүстәф'илүн, мәфА'Илүн, мәф'УлАтү, мүс-тәф'илүн, фА'и-лА-түн әсли тәф'иләләринин, вәтәд вә фасиләнин бирләшмәсиндән исә мүтәфА'илүн вә мүфА'әләтүн әсли тәф'иләләринин әмәлә кәлдијини сөјләјир. Шәмс Гејс Рази дә башга әрузчулар вә ејни заманда әрәб әрузчулары кими бешһәрфли әсли тәф'иләләри хүмаси, једдиһәрфлиләри исә

сүбаи адландырыр. Вә арузда әсли тәф'иләләр сырасында хүмасидән кичик, сүбаидән исә бөјүк әсли тәф'иләнин олмадығыны сөјләјир. Шәмс Гејс Рази әсли тәф'иләләрин башга арузчуларда көрмәдијимиз даһа бир характеристикасыны верир. Белә ки, Шәмс Гејс Разијә көрә фә'Үлүн вә фА'илүн әсли тәф'иләләринин беш һәрфиндән үчү һәрәкәли, икиси сакин, фА'илАтүн, мүстәф'илүн, мәфА'Илүн, мәф'УлАтү, мүстәф'и-лүн, фА'и-лА-түн әсли тәф'иләләринин дөрд һәрфи һәрәкәли, үчү сакин мүтәфА'илүн вә мүфА'әләтүн әсли тәф'иләләринин исә беш һәрфи һәрәкәли, икиси исә һәрәкәсиздир. Ејни заманда, Шәмс Гејс Разинин мүс-тәф'и-лүн вә фА'и-лА-түн әсли тәф'иләләри һаггында вердији мә'луматлар да арузшүнаслыг тарихи бахымындан олдугча марагландыр. Белә ки, Хәлил ибн Әһмәд тәрәфиндән сәккиз әсли тәф'иләнин јарадылдығыны сөјләјән Шәмс Гејс Рази јухарыда көстәрилән тәф'иләләри дә арузун әсли тәф'иләләриндән сајараг онларын үмуми сајынын он олдуғуну гәбул един вә бу ики тәф'иләнин тәркибчә мүстәф'илүн вә фА'илАтүн әсли тәф'иләләринә мүхалиф олдуғуну билдирир. Елә бурадача Шәмс Гејс Рази олдугча марагла бир факты көстәрәрәк фА'и-лА-түн әсли тәф'иләсинин тәркибиндә ишләнән лА јүнкүл сәбәбинин илк дәфә онун тәрәфиндән Хәлил ибн Әһмәдин јүнкүл сәбәбләри сырасына артырылараг, бунун нәтичәсиндә онларын сајынын доггуз едилдијини билдирир. Әсли тәф'иләләрин әмәләкәлмә јолларыны вә тәркибини бу чүр кениш вә һәртәрәфли изаһ етдикдән сонра Шәмс Гејс Рази әрәб арузунда сәккиз вәзндә он әсли тәф'иләнин фарс арузунда исә беш вәзндә једди әсли тәф'иләнин ишләндијини сөјләјир.

Нәсирәддин Туси дә тәк бир рүкнүн тәкрарындан әмәлә кәлән әсли тәф'иләнин хошакәлмәјән бир шеј олдуғуну сөјләјир. Вә ејни заманда рүкнләрин јалныз сәбәб вә вәтәдләрдән ибарәт олдуғуну гәбул етдији үчүн тәк бир сәбәбин тәкрарындан әмәлә кәлән дөрдһәрфли вә јахуд да тәк вәтәдин тәкрарындан әмәлә кәлән алтыһәрфли тәф'иләләрин әсли тәф'иләләрин тәркибиндә ишләнмәдијини көстәрир вә әсли тәф'иләләрин тәркибиндә чох узун тәф'иләнин хошакәлмәјән бир шеј олдуғуну сөјләјән Нәсирәддин Туси ејни заманда әсли тәф'иләнин ја беш, ја да једди һәрфли олдуғуну гејд едир. Нәсирәддин Тусијә көрә бешһәрфли әсли тәф'иләләр сәбәб вә вәтәдин бирләшмәсиндән ибарәтдир. Јүнкүл сәбәб вә јанашы вәтәдин бирләшмәсиндән исә ики әсли тәф'илә јараныр. Әкәр јүнкүл сәбәб јанашы вәтәддән әввәл кәләрсә, фА'илүн, јох әкәр јанашы вәтәд јүнкүл сәбәбдән

әввәл кәләрсә фәʼУлун әсли тәф'иләси јаранмыш олар. Нәсирәддин Туси елә бурадача фА'илүн әсли тәф'иләсинин фарс әрузунда ишләнмәдијини дә гејд едир. Даһа сонра фикирләрини давам етдирәрәк о, сәбәб вә вәтәдләрин бирләшмәсиндән нәзәри шәкилдә даһа алты бешһәрфли тәф'иләнин јарана биләчәјини сөјләјир ки, ејни заманда онларын да үмумијјәтлә әрузун әсли тәф'иләләри сырасында ишләнмәдијини гејд етмәји дә унутмур.

Нәсирәддин Туси ики сәбәб вә бир вәтәдин бирләшмәсиндән исә бир нечә једдиһәрфли әсли тәф'иләләрин јарандығыны көстәрир[168]. Амма елә орадача сәбәбләрин һәр икисинин ејни заманда ағыр сәбәб ола билмәјәчәјини дә сөјләјир. Беләликлә, Нәсирәддин Туси дә Шәмс Гејс Рази кими ики сәбәб вә бир вәтәдин бирләшмәсиндән фА'илАтүн, мүстәф'илүн, мәфА'Илүн, мәфʼУлАтү, мүс-тәф'и-лүн, фА'и-лА-түн әсли тәф'иләләринин әмәлә кәлдијини вә фарс әрузунда ағырлыг төрәтдији үчүн бунлардан артыг једдиһәрфли әсли тәф'иләнин ишләнмәдијини јазыр. Әрәб әрузундан данышаркән исә вәтәд вә кичик фасиләнин бирләшмәсиндән даһа ики једдиһәрфли тәф'иләнин - мүфА'әләтүн вә мүтәфА'илүн әсли тәф'иләләринин јарандығыны сөјләјир. Беләликлә, Шәмс Гејс Рази вә әсли тәф'иләләрин һамысыны бир јердә үсул адландыран Нәсирәддин Тусијә көрә әрәб әрузунда сәккиз вәзндә он, фарс әрузунда исә беш вәзндә једди әсли тәф'илә ишләнир. Фарс әрузунда ишләнән әсли тәф'иләләр ашағыдакылардыр: фәʼУлүн, мәфА'Илүн, фА'илАтүн, мүстәф'илүн, мәфʼУлАтү, фА'и-лА-түн, мүс-тәф'и-лүн. Фарс әрузунда ағыр сәбәб вә кичик фасиләнин варлығыны гәбул етмәјән әрузчулар тәбии ки, ше'рдә вә дилдә ишләнмәдикләри үчүн фарс әрузунда мүфА'әләтүн вә мүтәфА'илүн әсли тәф'иләләринин мөвчудлуғуну гәбул едә билмәздиләр.

Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Тусидән сонра јашајыб-јарадан фарс әрузчулары да рүкнләр вә әсли тәф'иләләр барәсиндә тәгрибән онларын фикирләрини тәкрар етмишләр. Белә ки, онлар да бир рүкнүн тәкрарындан әмәлә кәлән әсли тәф'иләнин хошакәлмәјән бир шеј олачағыны сөјләмиш, Шәмс Фәхри Исфаһани мүфА'әләтүн, мүтәфА'илүн вә фА'илүн әсли тәф'иләләринин фарс әрузунда ишләнмәдијини гејд етмишдир. Әсли тәф'иләләрин сәккиз олдуғуну сөјләјән Вәһид Тәбризи вә Јусиф Әзизи исә мәфʼУлАтү әсли тәф'иләсинин бә'зи әрузчулар тәрәфиндән әсли тәф'иләләр сырасына шүбһә илә дахил едилдијини јазмышлар (48,*81*). Әбдүррәһман Чами илә Атауллаһ Маһмуд Һүсејни исә әсли тәф'иләләрин үмуми сајынын сәккиз олдуғуну гәбул етмиш,

лакин Атауллаһ Маһмуд Һүсејни әрәб әрузунун хүсусијјәтләрини дә өз фикирләриндә еһтива етдији үчүн сәккиз вәзндә он әсли тәф'иләдән сөһбәт ачмышдыр (48,*82*). Әбдүррәһман Чами исә јалныз фарс әрузундан данышдығына көрә фарс әрузунда мәһз беш әсли тәф'иләнин ишләндијини көстәрмишдир. Беләликлә, фарс әрузчуларынын фарс әрузунун рүкн вә әсли тәф'иләләри һаггында һәлә XIII-XVI әсрләрдә гәти фикир саһиби олдуглары вә онларын бу рүкнләрин әрәб рүкнләри вә әсли тәф'иләләриндән һансы инчәликләрлә фәргләндикләрини там елми шәкилдә арашдырдыглары фикрини инамла сөјләмәк олар.

Әрәб әрузундан данышаркән, әрузун нәзәри әсасларынын рүкнләр вә әсли тәф'иләләр бәһсиндән сонракы һалгасыны даирәләрин тәшкил етдијини көрдүк. Фарс әрузундан бәһс едән әсәрләрдә дә ара-сыра бу ардычыллыг өзүнү горујур. Лакин фарс әрузунун көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Шәмс Гејс Рази "Әл-Мө'чәм" әсәриндә рүкнләр вә әсли тәф'иләләр бәһсиндән сонра зиһафлар бәһсини шәрһ етдији үчүн биз дә бу принсипә садиг галыр, фарс әрузунда мөвчуд олан зиһафларын изаһына кечирик. Әслиндә исә, һәгигәтә галса рүкнләр вә әсли тәф'иләләр бәһсиндән сонра һансы һалганын - зиһафларын, јохса даирәләринми даһа әввәл шәрһ едилмәсинин бир о гәдәр дә әһәмијјәти јохдур. Беләликлә, фарс әрузчулары да зиһафлар һаггында мараглы мүлаһизәләр сөјләмишләр. Белә ки, онлар фарс әрузунда ишләтдикләри зиһафларын бөјүк әксәријјәтини, даһа доғрусу фарс әрузунда лазым оланларын һамысыны әрәб әрузундан һазыр шәкилдә гәбул етсәләр дә, бир гәдәрини дә өзләри јаратмышлар. Шәмс Гејс Разинин јаздығына көрә фарс әрузунда ишләнән әрәб зиһафларынын сајы 22-дир. Лакин бунларын сырасындан әсли тәф'иләләрә дејил, бүтөвлүкдә бејтә аид олан зиһафлары, јә'ни мүагибәт, сәдр, әчуз, мүрагибәт вә тәрәфаны чыхсаг фарсларын Шәмс Гејс Разијә көрә әрәбләрдән алыб ишләтдикләри зиһафларын сајынын 17 олдуғуну көрәрик. Һәмин зиһафлар ашағыдакылардыр: гәбз, гәср, һәзф, хәбн, кәфф, шәкл, хәрм, хәрб, шәтәр, гәт', тәш'ис, тәјј, вәгф, кәшф, салм, исбағ, изалә. Лакин Шәмс Гејс Рази өз әсәринин зиһафлар бәһсиндә долајысы јолла ејни заманда әрәб әрузуна аид тәхли', хәбл, һәзәз, сәлм, сәрм, бәтр зиһафларыны, бир гәдәр сонра исә тәрфил зиһафларыны да изаһ едир. Биз бу зиһафлары Вәһид Тәбризи вә Әбрүррәһман Чамидә дә көрүрүк. Әкәр хәбл, сәлм, сәрм зиһафларынын маһијјәти һәр үч әрузчуда ејнидирсә, бәтр вә һәзәз зиһафларынын маһијјәти Шәмс Гејс Разидә башга, Вәһид

Тəбризи вə Əбдүррəһман Чамидə исə башга шəкилдəдир. Белə ки, Шəмс Гејс Рази əкəр һəзəз вə бəтр зиһафларынын əрəб əрузунда ишлəнəн хүсусијјəтлəрини дə көстəрирсə, Вəһид Тəбризи вə Əбдүррəһман Чами бу зиһафларын јалныз фарс əрузуна мəхсус хүсусијјəтлəриндəн сөһбəт ачыр. Лакин Шəмс Гејс Рази кими Əбдүррəһман Чами дə бəтр зиһафы һаггында Вəһид Тəбризидəн фəргли олараг онун əрəб əрузундакы хүсусијјəтлəринин шəрһини верир. Ејни заманда тəхли' зиһафына да биз анчаг Гејс Рази вə Əбдүррəһман Чамидə раст кəлирик. Амма ону да гејд етмəк лазымдыр ки, Шəмс Гејс Рази сəлм, сəрм вə əрəб əрузуна аид олан бəтр зиһафларынын фарс əрузунда ишлəнмəдијини сөјлəмиш, хəбл вə һəзəз зиһафларындан исə јери кəлдији үчүн сөһбəт ачмышдыр. Һəмчинин Вəһид Тəбризи вə Əбдүррəһман Чамидə тəсадүф етдијимиз тəрфил зиһафына Шəмс Гејс Разидə үмуми зиһафлар сырасында раст кəлмирик. Лакин о, сонралар мүстəф'илүн əсли тəф'илəсинин зиһафларындан данышаркəн бу зиһафларын да адыны чəкир[169]. Белəликлə, Шəмс Гејс Рази 24 (онлардан алтысы-тəхли', хəбл, һəзəз, сəлм, сəрм, бəтр, фарс əрузунда ишлəнмəмəк шəртилə) Əбдүррəһман Чами 22, Вəһид Тəбризи исə 21 əрəб зиһафынын шəрһини верир. Фарс əрузчуларынын адларыны чəкдиклəри фарс əрузунда ишлəнəн 24 əрəб зиһафынын маһијјəти демəк олар ки, əрəб əрузунда олдуғу кимидир. Вə һəмчинин бу зиһафлар һаггында фарс əрузчуларынын фикирлəри дə бирбирилə əсасəн ејнидир. Амма, мəсəлəн, бу зиһафлардан гəбз, һəзф, хəрм, хəрб, шəтəр, тəјј, вəгф, кəшф, сəлм вə сəрм зиһафлары һаггында бу сөзлəри там долғунлуғујла демəк оларса, јердə галан гəср, хəбн, бəтр, кəфф, шəкл, һəзəз, гəт', салм, тəш'ис, исбағ, тəрфил, изалə, хəбл, тəхли' зиһафларына бу сөзлəри там мə'насында аид етмəк олмаз. Бу зиһафлар барəсиндə фарс əрузчуларынын фикри əрəб əрузчуларынын фикирлəриндəн маһијјəт е'тибарилə фəрглəнмəсə дə, һəр һалда кичик дə олса бу вə ја дикəр хүсусијјəтлəринə көрə сечилир. Бу мə'нада, бу зиһафлары ајрыча олараг нəзəрдəн кечирмəк, онларын даһа кениш мə'нада бүтүн əһатə етдиклəри проблемлəрлə фарс əрузунда һансы јени кејфијјəтлəр газандыгларыны вə мүхтəлиф фарс əрузчуларынын бу зиһафлара олан мүнасибəтлəрини өјрəнмəк лазымдыр. Мəсəлəн, Шəмс Гејс Рази вə Вəһид Тəбризи фА'илАтүн əсли тəф'илəсиндəн фə'лүн төрəмə тəф'илəсинин алынмасына аслам дејир. Һалбуки, салм зиһафы əрəб əрузчуларына көрə мəф'УлАтү əсли тəф'илəсиндəн аралы вəтəдин атылмасыдыр. Доғрудур, Шəмс Гејс Рази вə Вəһид Тəбризи бу зиһафы

мəф'УлАтү əсли тəф'илəсиндəн данышаркəн гејд етсəлəр дə, амма буну дедијимиз кими фА'илАтүн əсли тəф'илəсинə дə аид едирлəр. Əрəб əрузунда исə фА'илАтүн əсли тəф'илəсиндəн фə'лүн төрəмə тəф'илəсинин алынмасы бəтрдир. Демəли, Шəмс Гејс Рази вə Вəһид Тəбризи ја фА'илАтүн əсли тəф'илəсиндəн фə'лүн төрəмə тəф'илəсини алан зиһафа əрəб əрузунда олдуғу кими бəтр демəли, ја да салм зиһафынын да бəтр зиһафы кими əрəб əрузунда бир, фарс əрузунда исə дикəр бир маһијјəт дашыдығыны гəбул едəрəк ону ејни заманда фарс əрузунун зиһафлары сырасына да дахил етмəли идилəр. Бу исə терминоложи долашыглыг јаратдығы үчүн фА'илАтүн əсли тəф'илəсиндəн фə'лүн төрəмə тəф'илəсини алан заман бу зиһафы салм дејил, бəтр адландырмаг даһа доғрудур. Бу мə'нада, Шəмс Гејс Разидə вə Вəһид Тəбризидə көрдүјүмүз бу нөгсаны һəлə XV əсрдə Атауллаһ Маһмуд Һүсејни дујмуш вə өз əсəриндə гејд етмишдир (48,*85*).

Гəт' зиһафы һаггында да əрузчулар арасында фикир мүхтəлифлији вардыр. Белə ки, мəсəлəн, гəт' зиһафындан данышаркəн Шəмс Гејс Рази бу зиһафын əрəб əрузунда дашыдығы хүсусијјəтлəрə там садиг галыр. Лакин гəт' зиһафы əрəб əрузунда əкəр даһа кениш əһатə даирəсинə малик олараг фА'илүн, мүстəф'илүн вə мүтəфА'илүн əсли тəф'илəлəриндəн дə төрəмə тəф'илəлəрин алынмасына хидмəт едирсə, фА'илүн вə мүтəфА'илүн əсли тəф'илəлəри фарс əрузунда ишлəнмəдији үчүн Шəмс Гејс Рази доғру олараг бу зиһафы фарс əрузунда јалныз мүстəф'илүн əсли тəф'илəсинə аид едир. Вəһид Тəбризи исə бу зиһафы мүстəф'илүнлə бəрабəр фА'илүн əсли тəф'илəсинə дə шамил едир. Əбдүррəһман Чами исə Рəһим Мусулмангуловун да гејд етдији кими бу зиһаф һаггында ики дəфə данышыр (48,*87*). Белə ки, бир јердə əкəр ону Шəмс Гејс Рази, Вəһид Тəбризи вə əрəб əрузчулары кими доғру олараг мүстəф'илүн əсли тəф'илəсинə аид едирсə, башга бир јердə фА'илАтүн əсли тəф'илəсинə шамил едир вə орада бəтр зиһафынын хүсусијјəтлəриндəн бəһс едир. Лакин нəдəнсə бу заман ону бəтр дејил, јанлыш олараг гəт' адландырыр.

Гəср зиһафынын маһијјəти əрəб вə фарс əрузларында ејни олса да, фарс əрузчулары əрəб əрузунда олдуғу кими бу зиһаф васитəсилə фА'илАтүн вə фə'Улүн əсли тəф'илəлəри илə јанашы бу зиһафы өз əрузларында ишлəдəркəн онун васитəсилə мəфА'Илүн əсли тəф'илəсиндəн дə төрəмə тəф'илə алырлар. МəфА'Илүн əсли тəф'илəсиндəн гəср зиһафы васитəсилə алынан мəфА'Ил төрəмə тəф'илəсинə исə биз əрəб əрузчулары арасында анчаг Зəмəхшəридə раст кəлирик.

Шәмс Гејс Рази исә ејни заманда мүс-тәф'и-лүн әсли тәф'иләсиндән дә гәср зиһафы васитәсилә мәф'Улүн төрәмә тәф'иләсини алараг бунун јалныз әрәб әрузуна мәхсус олдуғуну сөјләјир. Гејд етмәк јеринә дүшәр ки, дикәр фарс әрузчуларында көрмәдијимиз мүс-тәф'и-лүн әсли тәф'иләсинә аид бу зиһафа демәк олар ки, һеч әрәб әрузчуларында да раст кәлмирик[170].

Хәбн зиһафы билдијимиз кими әрәб әрузунда фА'илАтүн вә фА'илүн әсли тәф'иләләрдән төрәмә тәф'иләләрин алынмасына хидмәт едир. Фарс әрузчулары исә фА'илүн әсли тәф'иләси фарс әрузунда ишләнмәдији үчүн ондан төрәмә тәф'илә алмамышлар. Лакин Вәһид Тәбризидә бу әсли тәф'иләјә вә хәбн зиһафы васитәсилә ондан алынан төрәмә тәф'иләјә раст кәлирик. Беләликлә, Вәһид Тәбризинин принсипи ајдын олмамыш галыр. Чүнки әкәр о, фарс әрузунда ишләнмәјән фА'илүн әсли тәф'иләсиндән төрәмә алырса, онда фарс әрузунда ишләнмәјән дикәр ики-мүтәфА'илүн вә мүфА'әләтүн әсли тәф'иләләриндән дә зиһафлар васитәсилә төрәмәләр алмалы иди. Јох әкәр бу ики тәф'иләдән төрәмәләр алмырса вә өз әсәриндә анчаг фарс әрузунун хүсусијјәтләриндән данышырса, онда зиһафлар бәһсиндә әсли тәф'илә кими фА'илүн әсли тәф'иләсини дә хатырлатмаг јеринә дүшмүр. Вәһид Тәбризинин хәбн зиһафы һаггында олан бу фикирләримизи ејнилә онун гәт' зиһафы һаггында олан мүлаһизәләринә дә аид етмәк олар.

Кәфф вә шәкл зиһафларынын маһијјәти әрәб вә фарс әрузларында ејнидир. Лакин Шәмс Гејс Рази әрәб әрузунда олдуғу кими фарс әрузунда да бу зиһафлар васитәсилә мүс-тәф'и-лүн вә фА'и-лА-түн әсли тәф'иләләриндән дә төрәмә тәф'иләләр алыр ки, биз буну Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чамидә көрмүрүк. Чүнки онлар үмумијјәтлә аралы вәтәдә малик олан фА'и-лА-түн вә мүс-тәф'и-лүн әсли тәф'иләләрини фарс әсли тәф'иләләри сырасына дахил етмирләр.

Гәт' кими изалә зиһафы да әрәб әрузунда фА'илүн, мүстәф'илүн вә мүтәфА'илүн әсли тәф'иләләриндән төрәмә тәф'иләләрин алынмасына хидмәт едир. Лакин фарс әрузунда фА'илүн вә мүтәфА'илүн әсли тәф'иләләри ишләнмәдијинә көрә фарс әрузчулары бу зиһафла јалныз мүстәф'илүн әсли тәф'иләсиндән төрәмә тәф'илә алмышлар. Лакин хәбн зиһафындан данышаркән гејд етдијимиз кими Вәһид Тәбризи бу зиһаф васитәсилә јенә дә фарс әрузунда ишләнмәјән фА'илүн әсли тәф'иләсиндән дә төрәмә алыр ки, бурада да Вәһид Тәбризинин һансы принсиплә һәрәкәт етдији ахыра гәдәр ајдын олмур.

Исбағ зиһафы әрәб вә фарс арузларында јалныз фА'илАтүн тәф'иләсинә аиддир. Лакин Вәһид Тәбризи әрәб вә фарс арузчуларындан фәргли олараг бу зиһафы ејни заманда мәфА'Илүн әсли тәф'иләсинә дә аид едир.

Хәбл зиһафы да әрәб арузунда мүстәф'илүн вә мәф'УлАтү әсли тәф'иләләринә аиддир. Фарс арузчуларындан јалныз Әбдүррәһман Чаминин фикри әрәб арузчуларынын фикри илә үст-үстә дүшүр. Шәмс Гејс Рази вә Вәһид Тәбризи исә фарс арузунда бу зиһафы анчаг мүстәф'илүн әсли тәф'иләсинә аид едирләр.

Гејд етдијимиз кими бәтр вә һәзәз зиһафларындан ајрыча данышмаг лазымдыр. Чүнки бу зиһафлар әрәб арузунда бир, фарс арузунда исә башга кејфијјәт дашыјыр. Фарс арузчуларындан јалныз Шәмс Гејс Рази бу ики зиһафын әрәб вә фарс арузунда дашыдыглары маһијјәтдән ајры-ајрылыгда сөһбәт ачмышдыр. Әбдүррәһман Чами јалныз бәтр зиһафынын һәр ики арузда дашыдығы маһијјәтдән данышмыш, Вәһид Тәбризи исә бу зиһафларын јалныз фарс арузундакы маһијјәтләриндән бәһс етмишдир. Белә ки, бәтр зиһафы әрәб арузунда фә'Улүн вә фА'илАтүн әсли тәф'иләләриндән törәмәләрин алынмасына хидмәт едир. Фарс арузунда исә бу зиһаф тамам башга маһијјәт дашыјараг хәрм вә чәбб зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәт олуб анчаг мәфА'Илүн әсли тәф'иләсинә аиддир. Лакин гејд етмәк јеринә дүшәр ки, фарс арузчуларынын бу зиһафын фарс арузундакы маһијјәти һаггында фикирләри ејни олса да, бәтр зиһафынын әрәб арузунда әһатә даирәси барәсиндә Шәмс Гејс Рази вә Әбдүррәһман Чаминин фикирләри әрәб арузчуларынын мүлаһизәләри илә үст-үстә дүшмүр. Белә ки, онлар әрәб арузунда бәтр зиһафыны фә'Улүн әсли тәф'иләсилә јанашы фА'илАтүн әсли тәф'иләсинә дә аид едирләрсә, Шәмс Гејс Рази вә Әбдүррәһман Чами әрәб арузундан данышаркән ону јалныз фә'Улүн әсли тәф'иләсинә шамил едирләр[171].

Һәзәз зиһафына кәлдикдә исә фарс арузчуларындан јалныз Шәмс Гејс Рази бу зиһафын әрәб арузунда дашыдығы маһијјәтдән сөһбәт ачыр вә әрәб арузунда онун мүтәфА'илүн әсли тәф'иләсинә аид олдуғуну сөјләјир. Фарс арузунда ишләнән заман исә бу зиһафын маһијјәтиндән данышаркән Шәмс Гејс Рази фарс арузчулары Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чамијә гошулараг һәзәзин фарс арузунда олан маһијјәтини изаһ едир вә бу зиһафын фарс арузунда јалныз мүстәф'илүн әсли тәф'иләсинә аид олдуғуну көстәрир.

Тәш'ис зиһафы гејд етдијимиз кими үмумијјәтлә әрәб арузунда да мараглы зиһафлардан биридир. Фарс арузчулары

бу зиһафы да фарс әрузунда ишләтдикләри үчүн бу зиһаф һаггында да данышмағы лазым билирик. Әрәб әрузунда ишләнән тәш'ис зиһафындан данышаркән гејд етдијимиз кими бу зиһаф фА'илАтүн әсли тәф'иләсиндән мәфʻУлүн төрәмә тәф'иләсинин алынмасына хидмәт едир. Вә бу үч јолла Хәлилин, Әхфәшин вә Зәччачын јолу илә едилмиш олур. Марағлыдыр ки, бу зиһаф һаггында үмумијјәтлә әрузшүнаслыг тарихиндә вә хүсусилә дә фарс әрузунда илк дәфә кениш вә әтрафлы мә'лумат верән Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Туси даһа чох Зәччачын фикирләринә үстүнлүк вермиш, сонралар исә Вәһид Тәбризи дә бу зиһафдан данышаркән ад чәкмәдән Зәччачын јолуну гәбул етмишдир. Лакин Әбдүррәһман Чами исә бу зиһафын маһијјәти һаггында Шәмс Гејс Рази, Нәсирәддин Туси вә Вәһид Тәбризидән фәргли олараг Зәччачын дејил, Вәһид Тәбризи кими ад чәкмәдән Хәлил вә Әхфәшин јолларын көстәрмишдир.

Шәмс Гејс Рази вә Әбдүррәһман Чамидә раст кәлдијимиз әрәб зиһафларындан бири дә тәхли'дир. Шәмс Гејс Рази әрәб әрузунда олдуғу кими хәбн вә гәт' зиһафлары васитәсилә мүс'тәфилүн әсли тәф'иләсиндән алынан фәʻУлүн төрәмә тәф'иләсинә тәхли' дејир. Әбдүррәһман Чами исә нәдәнсә тәхли' зиһафынын тәркибиндә ишләнән хәбн вә гәт' зиһафлары васитәсилә мүстәф'илүн әсли тәф'иләсиндән мүфтә'ил алыр ки, буну да фА'илүнлә әвәз едир. Бу исә дүзкүн дејилдир. Чүнки бу зиһафлар васитәсилә мүстәф'илүндән Шәмс Гејс Разидә көрдүјүмүз кими јалныз мүтәф'ил алына биләр ки, о да анчаг фәʻУлүнлә әвәз едилир.

Беләликлә, фарс әрузчуларынын әрәб әрузундан һазыр шәкилдә алыб фарс әрузунда ишләтдикләри зиһафлара јекун вурсаг дејә биләрик ки, көркәмли фарс әрузчусу Шәмс Гејс Рази фарс әрузунда ишләнән халис 17 әрәб зиһафынын адыны чәксә дә сонрадан бәтр, һәзәз, хәбл, сәлм, сәрм, тәхли' кими әрәб зиһафларындан да данышмыш вә әслиндә 24 әрәб зиһафындан бәһс етмишдир. Лакин о, садәчә олараг бу 6 әрәб зиһафынын фарс әрузунда ишләнмәдијини гејд етмишдир. Әбдүррәһман Чамидә исә 22 әрәб зиһафыны көрүрүк. Онда Шәмс Гејс Разидә көрдүјүмүз әрәб әрузуна мәхсус һәзәз зиһафы јохдур. Вәһид Тәбризидә исә әрәб әрузуна мәхсус зиһафларын сајы 21-дир. Чүнки Вәһид Тәбризидә бәтр, һәзәз вә тәхли' зиһафларына раст кәлмирик. Лакин әкәр Шәмс Гејс Рази јухарыдакы алты зиһафын фарс әрузунда ишләнмәдијини дејирсә, Вәһид Тәбризидә хәбл, сәлм вә сәрм, Әбдүррәһман Чамидә исә әрәб әрузуна мәхсус

бәтр, тәхли', хәбл, сәлм вә сәрм зиһафлары һагтында биз һеч бир гејдә раст кәлмирик.

Беләликлә, көрдүјүмүз кими фарс әрузчулары бу вә ја дикәр мә'нада фарс әрузунда әслиндә 22 әрәб зиһафындан истифадә етмишләр. Амма әрәб зиһафларындан бәһс едәркән гејд етдијимиз кими, әрәб әрузунда әсасән 35 зиһаф вардыр. Фарс әрузчуларынын исә нә үчүн јердә галан әрәб зиһафларындан истифадә етмәмәләри барәдә суал олунса, бунун чавабы чох садәдир. Белә ки, фарс әрузчуларынын ишләтмәдикләри дикәр әрәб зиһафлары фарс әрузунда ишләнмәјән мүтәфА'илүн вә мүфА'әләтүн әсли тәф'иләләринә аиддир ки, бу әсли тәф'иләләр дә фарс әрузунда ишләнмәдикләри үчүн тәбии ки, фарс әрузчулары да бу әсли тәф'иләләрә аид зиһафлардан истифадә едә билмәздиләр.

Фарс әрузунун нәзәри әсасларыны арашдырдыгча мә'лум олур ки, өз тәдгигат објектләриндә фарс әрузчулары даһа елми әсаслара сөјкәнмәјә чалышмыш вә фарс әрузунун әрәб әрузундан фәргини елми шәкилдә көстәрмәк истәмишләр. Бу мә'нада, әрәб әрузундан һазыр шәкилдә алыб ишләтдикләри зиһафларын фарс әрузунун бүтүн тәләбләринә чаваб вермәдикләрини дујан фарс әрузчулары бир нөв мәчбур олараг, фарс әрузу үчүн фарс әрузунун тәләбләринә чаваб верән вә фарс әрузунда баш верән бүтүн дәјишикликләри әһатә едән бир сыра зиһафлар јаратмышлар. Бу мә'нада, фарс әрузунда ишләнән фарс әрузчуларынын јаратдыглары фарс зиһафларына кәлдикдә демәк лазымдыр ки, һәлә Шәмс Гејс Рази илк дәфә 13 зиһафын адыны чәкмиш, лакин сонрадан онларын сијаһысына үч зиһаф да әлавә етмишдир. Даһа сонралар исә әслиндә әрәб әрузуна мәхсус олан, лакин әрәб әрузуна аид хүсусијјәтләри верилмәјән тәрфил зиһафындан да бәһс едир ки, бу зиһаф Шәмс Гејс Рази, Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чамидә дә фарс әрузуна аид олдуғу үчүн биз бу зиһафы да фарс зиһафларындан сајырыг. Беләликлә, Шәмс Гејс Разијә көрә фарс әрузчуларынын јарадараг анчаг фарс әрузуна аид етдикләри 17 зиһаф ашағыдакылардыр: чәд'[172], һәтм[173], чәһф[174], тәхниг[175], сәлх[176], тәмс[177], чәбб[178], зәләл[179], нәһр[180], рәф'[181], рәб'[182], бәтр[183], һәзәз[184], төвси[185], тәзфит[186], тәтвил[187], тәрфил[188]. Бу зиһафлардан тәхниг, сәлх, тәмс, рәб', төвси', тәзфит вә тәтвилә Вәһид Тәбризидә раст кәлмирик. Әбдүррәһман Чамидә исә Вәһид Тәбризидә олмајан тәкчә рәб' зиһафы вардыр. Вәһид Тәбризидә көрмәдијимиз галан зиһафлара исә биз Әбдүррәһман Чамидә дә тәсадүф етмирик[189].

Беләликлә, бу зиһафлара диггәтлә бахсаг көрәрик ки, фарс әрузчулары бу зиһафлардан анчаг бәтр, һәзәз вә тәрфил зиһафларыны әрәбләрдән көтүрсәләр дә, онларын да маһијјәтини дәјишәрәк фарс әрузунда ишләтмишләр. Галан зиһафлары исә фарс әрузунун тәләбләриндән доғдуғу үчүн билавоситә өзләри јаратмышлар. Көрдүјүмүз кими, бәтр вә һәзәз зиһафлары әкәр әрәб әрузунда башга бир маһијјәт дашыјырса, фарс әрузунда бәтр зиһафы мәфА'Илүн, һәзәз зиһафы исә мүстәф'илүн әсли тәф'иләләринә аиддир. Беләликлә, бәтр вә һәзәз зиһафлары икили характер дашыдығы үчүн һәм әрәб, һәм дә фарс әрузунда ишләнирләр.

Тәрфил зиһафына кәлдикдә исә бу зиһафдан ајрыча данышмаг лазымдыр. Әслиндә әрәб әрузуна вә әрәб әрузунда мүтәфА'илүн әсли тәф'иләсинә аид олан бу зиһафын хүсусијјәтләриндән фарс әрузчулары данышдыгларына көрә вә фарс әрузунда бу зиһафы јалныз мүстәф'илүн әсли тәф'иләсинә аид етдикләри үчүн биз дә бу зиһафы әрәб зиһафларындан дејил, фарс зиһафларындан сајырыг вә она көрә дә бу зиһафдан фарс зиһафлары сырасында бәһс едирик. Фарс әрузчуларындан Шәмс Гејс Рази ејни заманда мүстәф'илүн әсли тәф'иләсинин мәхбун-мүрәффәл (мәфА'илАтүн) вә мәтвиј-мүрәффәл (мүфтә'илАтүн) нөвләрини дә көстәрир ки, дикәр әрузчуларда зиһафлар бәһсиндә биз буна да тәсадүф етмирик. Шәмс Гејс Рази һәмчинин үмумијјәтлә бу зиһафын әрәб әрузунда хошакәлән бир зиһаф олдуғуну гејд етмәји дә унутмур.

Фарс зиһафларынын маһијјәти, бу зиһафлар васитәсилә әсли тәф'иләләрдән алынан төрәмә тәф'иләләр һаггында бүтүн фарс әрузчуларынын фикри демәк олар ки, ејнидир[190]. Јалныз рәб' зиһафы һаггында Шәмс Гејс Рази вә Әбдүррәһман Чами арасында хырда фикир ајрылығы вардыр. Белә ки, әкәр Шәмс Гејс Рази фА'илАтүн әсли тәф'иләсиндән фә'әл төрәмә тәф'иләсинин алынмасыны салм вә хәбн зиһафлары васитәсилә мүмкүн һесаб едирсә, Әбдүррәһман Чами садәчә олараг бунун гәт' вә хәбн зиһафлары васитәсилә доғру олдуғуну сөјләјир. Биз исә Шәмс Гејс Разинин салм вә Әбдүррәһман Чаминин гәт' зиһафларындан данышаркән гејд етдијимиз кими, бурада да, рәб' мүрәккәб зиһафынын тәркибиндә дә салм вә јахуд да гәт' зиһафынын дејил, бәтр вә хәбн зиһафынын ишләнмәсинин даһа дүзкүн олдуғуну һесаб едирик.

Нәсирәддин Тусинин исә фарс зиһафларына олан мүнасибәти тамамилә башгадыр. Белә ки, о, әрәб зиһафлары һаггында нә гәдәр елми вә дәрин фикирләр сөјләсә дә, фарс

әрузунда ишләнән зиһафлар һаггында бир о гәдәр гыса данышмағы үстүн тутур. О, бунун сәбәбини фарс әрузунда ишләнән зиһафларын сајынын, мәзмунунун вә кејфијјәтинин өз дөврүнә көрә һәлә там мүәјјәнләшмәмәси илә изаһ едир. Нәсирәддин Тусијә көрә фарс әрузунда ишләнән бәһрләр вә гәлибләр һәлә там дәгиглији илә мә'лум олмадығы үчүн фарс шаирләринин истифадә етдикләри - истәр әрәб әрузундан алдыглары, истәрсә дә өзләринин јаратдыглары фарс әрузуна мәхсус зиһафлары конкрет олараг көстәрмәк мүмкүн дејил. Бу мә'нада, Шәмс Гејс Рази вә дикәр фарс әрузчуларында көрдүјүмүз фарс әрузуна мәхсус зиһафларын адларына вә онларын характеристикасына Нәсирәддин Тусидә раст кәлмирик. О, бунлардан јалныз фарс әрузунда ишләнән төрәмә тәф'иләләрдән бәһс едәркән гыса шәкилдә данышмағы лазым билир. Вә бу мә'нада өзүнүн дә гејд етдији кими јалныз бир нечә зиһафдан вә фарс ше'риндә баш верән фонетик дәјишмәләрдән данышмаг истәјир ки, бурада да мүбаһисәли чәһәтләр јох дејилдир.

Беләликлә, Нәсирәддин Тусинин адыны чәкиб һагтында данышмаг истәдији фарс зиһафлары ашағыдакылардыр: ә'рәч, мәдрус, мәтмус, мүсәккән, мүхәннәг, әзәл, мәчбуб. Гејд едәк ки, ә'рәч, мәдрус, мүсәккән зиһафларына башга әрузчуларда раст кәлмирик. Нәсирәддин Тусинин мәтмус, әзәл, мүхәннәг, мәчбуб зиһафлары исә Шәмс Гејс Рази вә башга әрузчуларда да вардыр. Бу зиһафлар, мәчбуб вә мүхәннәг барәсиндә Нәсирәддин Туси илә дикәр әрузчулар арасында демәк олар ки, мүбаһисә јохдур. Фикир ајрылыглары јалныз әзәл вә мәтмус зиһафларындадыр. Нәсирәддин Туси мәфА'Илүн әсли тәф'иләсиндән һәзф вә гәср зиһафлары васитәсилә алынан фә'Ул төрәмә тәф'иләсинә бә'зи сон дөвр әрузчуларынын әзәл ад гојдугларыны сөјләјир. Лакин Шәмс Гејс Рази вә дикәр әрузчуларда бу зиһафын ады Нәсирәддин Тусинин дедијинин әксинә олараг һәтмдир. Нәсирәддин Тусидә исә һәтм зиһафы јохдур. Әзәл исә бу әрузчулара көрә мәфА'Илүн әсли тәф'иләсиндән фА' төрәмә тәф'иләсинин алынмасына дејилир. Нәсирәддин Туси исә бу тәф'иләјә мүхәннәг-әзәл дејир. Көрүндүјү кими бурада фикир ајрылығы маһијјәт јох, јалныз терминоложи характер дашыјыр.

Нәсирәддин Тусидә вә ејни заманда Шәмс Гејс Разидә көрдүјүмүз икинчи мүштәрәк зиһаф тәмс-мәтмус зиһафыдыр. Бу зиһафын ады јалныз һәр ики әрузчуда ејнидир. Маһијјәтләри исә һәр ики әрузчуда башга-башгадыр. Белә ки, Шәмс Гејс Рази әкәр фА'и-лА-түн әсли тәф'иләсиндән алынан фә' төрәмә тәф'иләсинә тәмс-мәтмус дејирсә, Нәсирәд-

дин Туси бу ады мүстәф'илүн әсли тәф'иләсиндән алынан фә'лАн төрәмә тәф'иләсинә верир. Бу исә бир даһа Нәсирәддин Тусинин доғру олараг гејд етдији кими онун дөврүндә зиһафларын кәмијјәт, кејфијјәт вә дашыдыглары ад бахымындан һәлә сабитләшмәдијини көстәрир.

Нәсирәддин Тусидә илк дәфә адларыны ешитдијимиз дикәр үч зиһаф ә'рәч, мәдрус вә мүсәккәндир. Бу зиһафлара демәк олар ки, Нәсирәддин Тусидән әввәл вә сонра һеч бир әрузчуда раст кәлмирик. Белә ки, Нәсирәддин Туси мәдрус зиһафы васитәсилә фА'илАтүн әсли тәф'иләсиндән фА', ә'рәч зиһафы васитәсилә исә мүстәф'илүн әсли тәф'иләсиндән мәф'УлАн төрәмә тәф'иләләрини алыр. Шәмс Гејс Рази дә фА'илАтүн әсли тәф'иләсиндән фА' төрәмә тәф'иләсини алыр. Лакин о, буну чәһф вә тәсбиғ зиһафлары васитәсилә едир. Нәсирәддин Туси исә бу јолу мәгбул һесаб етмәдији үчүн мәтмус, мәдрус вә ә'рәч зиһафларында бу јол илә кетмир. Вә о, бу мәсәләни бир гәдәр кениш шәкилдә гојур. Белә ки, Нәсирәддин Туси фарс дилиндә мисраларынын сону ики һәрәкәсиз һәрфлә битән тәф'иләләрин ишләндијини гејд едәрәк фА'илАтүн тәф'иләсиндән фА', мүстәф'илүн тәф'иләсиндән мәф'УлАн вә мүстәф'илүн тәф'иләсиндән фә'лАн төрәмә тәф'иләләринин алынмасынын зәрурилијиндән данышыр. Бура гәдәр Нәсирәддин Тусинин дедикләриндә һеч бир е'тираз доғуран чәһәт јохдур. Һәгигәтән дә, бу төрәмә тәф'иләләр фарс әрузу үчүн лазымдыр. Е'тираз доғуран чәһәт Нәсирәддин Тусинин сүн'и шәкилдә мәтмус, мәдрус, ә'рәч зиһафларыны јаратмасыдыр ки, бу зиһафлары да Нәсирәддин Тусинин өзүнүн дә гејд етдији кими мүрәккәб зиһафлар шәклиндә дә адландырмаг мүмкүн иди. Нәсирәддин Туси өзү ә'рәч зиһафына мәгту'-мүзал вә јахуд да мәгту'-мүсәббәғ, мәтмус зиһафына әһәз-мүсәббәғ, мәдрус зиһафына исә мәхбун-мәһзуф-мәтмус демәји мүмкүн сајыр. Лакин о, бу зиһафлары нәдәнсә бу адларла јох, онлары даһа гәлиз һала салараг ә'рәч, мәдрус, мәтмус шәклиндә адландырмағы үстүн тутур. Чүнки бу заман о, бир әсли тәф'иләнин тәркибиндә мүәјјән бир һиссәнин зиһаф васитәсилә кәсилиб атылмасынын, дикәр бир зиһаф васитәси илә исә она сакин һәрфин әлавә едилмәсинин мүмкүнлүјүнү бир принсип шәклиндә гәбул етмир. Бура гәдәр бәлкә дә Нәсирәддин Тусини баша дүшмәк оларды. Лакин о, әрәб әрузчуларынын да белә бир һалла гаршылашачаглары заман тәгрибән онун фикирләрини гәбул едәчәкләрини сөјләдији вахт онунла разылашмаг вә Нәсирәддин Тусинин бу фикирләри һансы мәс'улијјәтлә дедијини ахыра гәдәр анламаг олмур. Чүнки

Нәсирәддин Тусинин өзүнүн дә гејд етдији кими истәр әрәб әрузчулары вә истәрсә дә Шәмс Гејс Рази дә белә вәзијјәтлә үзләшән вахт Нәсирәддин Тусинин јолу илә кетмәмишләр. Көрүнүр елә бу сәбәбдән дә сонралар Нәсирәддин Тусинин јаратдығы ә'рәч, мәтмус, мәдрус зиһафлары елми әдәбијјатда өзләринә јер тапмамыш вә сонракы әрузчулар онун јаратдығы бу зиһафлары өз әсәрләриндә хатырлатмамышлар.

Нәсирәддин Тусинин сонунчу зиһафы тәскиндир. Мә'лумдур ки, фарс дилиндә үч һәрәкәли һәрфин далбадал ишләнмәси бир о гәдәр дә хошакәлән һадисә дејилдир. Вә әслиндә фарс әрузунда Нәсирәддин Тусинин өзүнүн дә гејд етдији кими фасилә вә ағыр сәбәб ишләнмир. Лакин бә'зи әсли тәф'иләләр зиһафа уградыгдан сонра онларын тәркибиндә үч һәрәкәли һәрф бир-бирини изләјә биләр. Нәсирәддин Тусијә көрә бу заман ортада қалан һәрәкәли һәрфин сакин едилмәси тәскиндир. Лакин онун өзүнүн дә гејд етдији кими бу һадисә, үмумијјәтлә фарс дилинин фонетикасына аид бир һадисә олдуғуна вә өзүндә конкрет олараг зиһаф хүсусијјәти дашымадығына көрә ону зиһаф адландырмаг бир о гәдәр дә асан дејилдир. Көрүнүр елә бу сәбәбдән дә Нәсирәддин Тусинин бу зиһафы ондан сонракы әрузчуларын әсәрләриндә өз әксини тапмамыш вә фарс әрузуна мәхсус бир зиһаф кими гәбул едилмәмишдир.

Фарс әрузунда ишләнән зиһафлар һагтында Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Тусидән сонра јашајыб-јарадан фарс әрузчуларындан Шәмс Фәхри Исфаһани дә мараглы фикирләр сөјләмишдир. Белә ки, Шәмс Фәхри Исфаһани "Ми'јар-и нүсрәти" әсәриндә фарс әрузунда ишләнән зиһафлар барәсиндә ејнилә Шәмс Гејс Разинин фикирләрини тәкрар едир, лакин сонралар "Ми'јар-и чәмали" әсәриндә әрәб әрузуна мәхсус зиһафларын сајынын 38 олдуғуну көстәрир (48,*83*). Зиһафлар һагтында Атауллаһ Маһмуд Һүсејнинин фикирләринә қәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, о, бир нөв өзүнә гәдәр бүтүн мәнбәләрдә олан зиһафлары үмумиләшдирәрәк зиһафлара даһа кениш шәкилдә јанашыр. Буна көрә дә Атауллаһ Маһмуд Һүсејнидә зиһафларын сајы ондан әввәл јашајыб-јарадан әрузчуларын әсәрләриндә мөвчуд олан зиһафлардан бир гәдәр артыгдыр[191]. (48,*88*)

Беләликлә, фарс әрузунда ишләнән зиһафлар бәһсинә јекун вурараг ону дејә биләрик ки, фарс әрузундан бәһс едән мүхтәлиф әсәрләрдә фарс әрузунда ишләнән зиһафларын сајы мүхтәлиф шәкилдә көстәрилир. Лакин нәтичә е'тибарилә бүтүн фарс әрузчулары әсасән бу вә ја дикәр мә'нада Шәмс Гејс Рази вә Вәһид Тәбризинин фикирләрини

тәкрар етмиш, бүтөвлүкдә фарс әрузунда 35 зиһафын ишләндијини, бунлардан 22-синин әрәб әрузуна мәхсус олдуғуну, 13-нүн исә фарс әрузчуларынын анчаг фарс әрузу үчүн јаратдыгларыны сөјләмишләр.

Бир гәдәр әввәл, даһа доғрусу рүкнләр вә әсли тәф'иләләр бәһсиндән сонра даирәләрин, јохса зиһафларынмы даһа әввәл шәрһ едилмәсинин бир о гәдәр дә әһәмијјәти олмадығыны сөјләмишдик. Инди исә бәһрләр бәһсинә кечмәздән өнчә мүтләг фарс әрузунун даирәләр бәһсини изаһ етмәк лазымдыр. Чүнки даирәләр бәһсини изаһ етмәдән, фарс әрузунда ишләнән бәһрләрин нә шәкилдә груплашдыгларыны ајдынлашдырмадан, бәһрләр бәһсини баша дүшмәк бир о гәдәр дә асан олмаз (31). Беләликлә, фарс әрузчулары әрузун даирәләринә дә өз елми мүнасибәтләрини билдирмишләр. Фарс әрузунун даирәләри һаггында онларын фикри әсасән ејни олса да, һәр һалда һәр бир мүәллиф өз әсәрини гәләмә аларкән гаршысына мүхтәлиф мәгсәд гојдуғу үчүн онлар фарс әрузунун даирәләр бәһсинә дә мүхтәлиф мөвгедән јанашмышлар. Бу мүхтәлифлик илк нөвбәдә өзүнү терминоложи ихтилафда көстәрир. Белә ки, фарс әрузчуларына көрә фарс әрузунда он дөрд бәһр ишләнир ки, онлары да әсасән дөрд даирә әтрафында груплашдырмаг олар. Фарс әрузчуларына көрә биринчи даирәјә - һәзәч, рәчәз, рәмәл бәһрләри[192]; икинчи даирәјә - мүнсәриһ, мүзаре, мүгтәзәб, мүчтәс бәһрләри[193]; үчүнчү даирәјә - сәри, гәриб (чәдид), гәриб, хәфиф вә мүшакил бәһрләри[194]; дөрдүнчү даирәјә исә мүтәгариб вә мүтәдарик бәһрләри[195] дахилдир. Биринчи даирәјә Шәмс Гејс Рази, Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чами мө'тәлифә, Нәсирәддин Туси мүчтәлибә, икинчи даирәјә Шәмс Гејс Рази, Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чами мүхтәлифә, Нәсирәддин Туси исә мүштәбиһеје-мүсәммәнә, үчүнчү даирәјә Шәмс Гејс Рази, Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чами мүнтәзиә, Нәсир Туси исә мүштәбиһеје-мүсәддәсә, дөрдүнчү даирәјә исә Шәмс Гејс Рази, Нәсирәддин Туси, Әбдүррәһман Чами мүттәфигә, Вәһид Тәбризи исә мүштәбиһә демишдир. Көрүндүјү кими бурада мүхтәлифлик анчаг терминоложи характер дашыјыр вә маһијјәт е'тибарилә фарс даирәләринә дахил олан бәһрләр һаггында бу мүәллифләр арасында һеч бир фәрг јохдур. Вә һәр бир даирәјә дахил олан бәһрләрин маһијјәти бүтүн мүәллифләрдә ејнидир. Терминоложи ајрылыға кәлдикдә исә бурада да чидди фикир ајрылыглары нәзәрә чарпмыр. Мәсәлән, белә ки, Шәмс Гејс Рази, Нәсирәддин Туси, Әбдүррәһман Чами әкәр Хәлил ибн Әһмәд кими

мүтәгариб вә мүтәдарик бәһрләринин дахил олдуғу даирәјә мүттәфигә дејирләрсә, Вәһид Тәбризи бу даирәни мүштәбиһә адландырыр. Доғрудан да, бу даирәјә һәм мүттәфигә, һәм дә мүштәбиһә даирәси демәк мүмкүндүр. Чүнки бу даирәјә дахил олан бәһрләрин әсли тәф'иләләри бир јүнкүл сәбәб вә бир дә јанашы вәтәддән ибарәтдир. Она көрә дә бу даирәни һәм мүттәфигләр, һәм дә охшарлар даирәси адландырмаг олар. Фарс даирәләрини әрәб даирәләри илә бирликдә өјрәнән, изаһ едән бә'зи фарс әрузчуларынын әсәрләриндә изаһы верилән дикәр даирәләрин адлары һаггында да тәгрибән бу вә ја дикәр сөзләри сөјләмәк мүмкүндүр. .Онлар фарс даирәләри илә әрәб даирәләрини бир јердә изаһ едәркән фарс даирәләриндә олан јухарыда көстәрдијимиз терминоложи ихтилафа бу заман даһа кениш јер вермишләр. Фарс әрузчулары фарс даирәләринә ад верәркән, фарс әрузунда ишләнмәјән әрәб даирәләринин адларындан да истифадә етмишләр. Сөзсүз ки, терминоложи гарышыглығын бир сәбәби дә бурадан ирәли кәлир[196]. Бу терминоложи ихтилаф үзәриндә чох дајанмаг истәмәдән садәчә олараг ону демәк истәјирик ки, Шәмс Гејс Рази, Әбдүррәһман Чами, Вәһид Тәбризи кими әрузшүнасларын фарс даирәләринә вердикләри адлар әсасән һәмин даирәләрин маһијјәти илә үст-үстә дүшүр. Лакин гејд етдијимиз кими бу терминоложи мүхтәлифлик даирәләрин маһијјәтинин изаһында һеч бир мүһүм рол ојнамыр.

Нәсирәддин Тусинин фарс даирәләринә вердији адлар исә бүтүн фарс әрузчуларынын адларындан фәргләнир. Бунун сәбәби вардыр. Чүнки Нәсирәддин Туси әрәб вә фарс әрузларыны бир јердә изаһ етдији үчүн о, әсасән әрәб әрузунун хүсусијјәтләринә садиг галмыш, лакин ејни заманда мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән фарс әрузунун хүсусијјәтләри һаггында данышмағы лазым билмишдир. Буна көрә дә о, һәзәч, рәмәл вә рәчәз бәһрләринин дахил олдуғу даирәјә әрәб әрузунда олдуғу кими мүчтәлибә, (мүчтәлибеји-салимә) мүтәдарик вә мүтәгариб бәһрләринин дахил олдуғу даирәјә исә мүттәфигә демишди. Нәсирәддин Туси ејни заманда мүнсәриһ, сәри, хәфиф, мүзаре, мүгтәзәб, мүчтәс, гәриб бәһрләринин дә дахил олдуғу даирәјә әрәб әрузунда олдуғу кими мүштәбиһә (мүштәбиһеји-мүзаһифә) ады верир. Лакин ејни заманда о, бу бәһрләрин фарс әрузунда да дикәр әрузчулар кими өзүнәмәхсус хүсусијјәтләр дашыдығыны вә мүнсәриһ, мүзаре, мүчтәс бәһрләринин фарс әрузунда сәккизтәф'иләли шәклиндә, хәфиф, сәри, гәриб бәһрләринин исә алтытәф'иләли шәклиндә ишләндијини нәзәрә алдығы

үчүн мүштәбиһә даирәсини фарс әрузунда ики јерә бөләрәк биринчи даирәни мүштәбиһеје-мүсәммәнә, икинчи даирәни исә мүштәбиһеје-мүсәддәсә адландырыр. Гејд етдијимиз кими дикәр фарс әрузчулары Нәсирәддин Тусинин мүштәбиһеје-мүсәммәнә адландырдығы даирәни мүхтәлифә, мүштәбиһеје-мүсәддәсә адландырдығы даирәни исә мүнтәзиә адландырмышлар. Бу мә'нада, Нәсирәддин Тусинин мүштәбиһеје-мүсәммәнә вә мүштәбиһеје-мүсәддәсә даирәләри илә дикәр фарс әрузчуларынын мүхтәлифә вә мүнтәзиә адландырдыглары даирәләр арасында маһијјәт е'тибарилә һеч бир фәрг јохдур. Белә ки, әрәб әрузунун дөрдүнчү даирәсинә дахил олан бәһрләрин фарс әрузунда әсли гәлибләр үзрә ишләнмәдијини сөјләјән, ејни заманда бу бәһрләрин бә'зиләринин фарс әрузунда сәккизтәф'иләли бә'зиләринин исә алтытәф'иләли шәклиндә ишләндијини нәзәрә алан дикәр фарс әрузчулары да Нәсирәддин Туси кими онлары ики групп ајырмыш вә фарс әрузунда сәккизтәф'иләли шәклиндә ишләнән мүнсәриһ, мүзаре, мүгтәзәб вә мүчтәс бәһрләрини бир даирәјә, алтытәф'иләли шәклиндә ишләнән сәри, ғәриб (чәдид), гәриб, хәфиф, мүшакил бәһрләрини исә дикәр бир даирәјә дахил етмишләр[197]. Үмумијјәтлә, әрәб әрузунда мүштәбиһә даирәсинә дахил олан бу бәһрләр фарс әрузунда әрәб әрузунда көрдүјүмүз кими даирә әтрафында салим гәлиб шәклиндә бирләшмирләр. Тәбии ки, бу онларын, әрәб әрузуна мәхсус салим гәлибләрин фарс ше'риндә ишләнмәмәләри, фарс ше'ри илә һеч бир әлагәләри олмамалары илә бағлыдыр. Бу бәһрләрин әрәб әрузунда даирә үзрә көрдүјүмүз гәлибләри фарс даирәләриндә ишләнмәдији үчүн фарс әрузчулары онлары һәтта даирә әтрафында да зиһафлы гәлибләр шәклиндә әкс етдирмиш вә өз даирәләрини фарс әрузуна лазым олмајан әлавәләрлә јүкләмәк истәмәмишләр[198]. Буна көрә дә фарс әрузунда даирә әтрафында мүнсәриһ, мүгтәзәб, сәри мәтвиј, мүзаре, гәриб вә мүшакил мәкфуф, мүчтәс, ғәриб вә хәфиф исә мәхбун шәклиндә өз әксини тапмышдыр.

Фарс әрузунда зиһафлы гәлибләрдән ибарәт даирәләрлә бағлы бир мәсәләни дә гејд етмәк истәрдик. Бә'зи фарс әрузчулары фарс әрузунда ишләнән мүхтәлифә вә мүнтәзиә даирәләринә әрәб әрузунун мүштәбиһә даирәсиндә олдуғу кими салим гәлибләрин дејил, зиһафлы гәлибләрин топландығыны нәзәрә алдыглары үчүн бә'зән фарс әрузунда бешинчи даирәни јарадарагораја һәзәчи-мәкфуф, рәчәзи-мәтвиј, рәмәли-мәхбул гәлибләрини топламыш вә бу даирәни дикәр фарс даирәләрилә ејни статусда гәбул етмишләр. Гејд

етмәк лазымдыр ки, belә бир мүнасибәти биз Нәсирәддин Тусидә дә көрүрүк. Биз Нәсирәддин Тусинин даирәләрә мүнасибәтиндән данышаркән онун фарс әрузунда беш даирәнин варлығыны гејд етдијини сөјләмишдик. Белә ки, о, салим һәзәч, рәчәз вә рәмәл бәһрләрини дикәр әрузчулар кими бир даирәјә дахил етдикдән сонра һәзәчин мәкфуф, рәчәзин мәтвиј, рәмәлин мәхбун гәлибләрини дә бир даирәјә топлајыр. Вә буну бә'зи әрузчуларын даиреји-мүчтәлибеји-заидеји-мүзаһифә адландырдығыны гејд едир. Шәмс Гејс Рази исә бир әрузчу кими бунун тамамилә әлејһинәдир вә о, буну чаһиллик адландырыр. Чүнки һәгигәтән дә даирә анчаг ејничинсли бәһрләрин бир јерә топланмасы вә онларын бир-бириндән ајрылдығы мәгамлары көстәрмәк үчүндүр. Бу мә'нада, артыг һәзәч, рәчәз, рәмәл бәһрләри бир даирәдә топландығына көрә онларын зиһафлы гәлибләрини дә бир јерә топламаға еһтијач јохдур. Беләдә зиһафлы гәлибләр дә ајрыча бәһр статусу алмыш олар ки, мә'лум олдуғу кими зиһафлы гәлибләр дә һеч дә ајрыча бәһрләр дејилләр[199]. Јухарыда мүнсәриһ, мүзаре, хәфиф, сәри, чәдид вә дикәр бәһрләрин зиһафлы гәлибләр шәклиндә даирә әтрафында бирләшмәләринин сәбәби исә гејд етдијимиз кими онларын фарс әрузунда башга шәкилдә дејил, әрәб әрузуна нисбәтән јалныз зиһафлы гәлибләр шәклиндә ишләнмәсиндәдир[200].

Беләликлә, көрдүјүмүз кими фарс әрузчулары даирәләр бәһсиндә дә өзүнәмәхсус јолла кетмиш, фарс даирәләринин маһијјәт е'тибарилә әрәб даирәләриндән ајрылдығы нөгтәләри ачыб көстәрмәји, изаһ етмәји бачармышлар.

Фарс әрузчулары әруз елминин сонунчу һалгасы олан бәһрләр бәһси һаггында да гијмәтли фикирләр сөјләмиш, фарс бәһрләринин бүтүн гәлибләрини, нөвләрини, инчәликләрини өз әсәрләриндә изаһ етмәјә, әһатә етмәјә чалышмышлар. Белә ки, гејд етдијимиз кими фарс әрузунда фарс әрузчуларына көрә әсасән он дөрд бәһр ишләнир ки, бу барәдә дә демәк олар ки, бүтүн фарс әрузчуларынын фикри ејнидир. Фарс шаирләри әрәб әрузуна мәхсус тәвил, мәдид, бәсит, вафир вә камил бәһрләрининдә ара-сыра ше'р десәләр дә бу бәһрләр фарс ше'риндә кениш јајылмадығына вә фарс шаирләринин зөвгләрини охшамадығына көрә фарс әрузчулары һәмин бәһрләри фарс әрузунун бәһрләри сырасына дахил етмәмишләр. Буна көрә дә фарс бәһрләринин сајы он дөрддүр.

Фарс әрузунун нәзәри әсасларынын мүхтәлиф нәзәри сәвијјәләри әрәб әрузунун нәзәри сәвијјәләриндән фәргләндији кими, ејни заманда бәһрләр бәһси дә әрәб әрузунун бәһр-

ләриндән бу вә ја дикәр шәкилдә өзүнәмәхсус хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир. Илк нөвбәдә ону гејд етмәк лазымдыр ки, фарс әрузунун бәһрләри әрәб әрузундан фәргли олараг даирә үзрә әсасән дөрдтәф'иләли шәкилдә мејдана чыхыр. Ејни заманда фарс бәһрләриндә әрәб әрузунда көрдүјүмүз әруз вә зәрб анлајышларыны да көрмүрүк. Чүнки фарс дилиндә бејти тәшкил едән һәр мисранын сон тәф'иләләри әрәб әрузунда олдуғу кими фәргли шәкилдә мејдана чыхмыр. Бу сәбәбдән дә фарс әрузчулары әруз вә зәрбләри кәскин шәкилдә фәргләндирмәји лазым билмәмишләр. Лакин бә'зән биз Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Тусинин әсәрләриндә фарс бәһрләриндән сөһбәт кедән заман әруз вә зәрб анлајышларына раст кәлирик ки, бу, фарс дилинин тәләбләринә ујғун олараг әруз вә зәрбләр арасында мејдана чыхан чүз'и фәргләрин көстәрилмәсиндән вә ејни заманда әсасән әрәб әрузунун истәр нәзәри, истәрсә дә практик тә'сириндән башга бир шеј дејилдир. Белә ки, Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Туси әруз вә зәрб терминләриндән истифадә етсәләр дә, чох заман онларын ејни олдуғуну көстәрмишләр ки, бу да бир даһа фарс ше'риндә әруз вә зәрбләр арасында чидди фәргләрин олмадығыны билдирир. Бу сәбәбдән дә фарс әрузунун бәһрләри даирәләр үзрә адәтән сәккиз вә алтытәф'иләли дејил, дөрд вә үчтәф'иләли шәклиндә гәбул олунур.

Беләликлә, фарс әрузуна дахил олан он дөрд бәһрдән јалныз һәзәч, рәчәз, рәмәл, мүнсәриһ, мүзаре, мүчтәс, мүгтәзәб, мүтәдарик вә мүтәгариб бәһрләри дөрдтәф'иләли шәклиндә мејдана чыхырлар ки, бунлардан да анчаг һәзәч, рәчәз, рәмәл, мүтәдарик вә мүтәгариб бәһрләринин салим формалары практикада ишләнир. Дикәр бәһрләрин исә әрәб даирәләри үзрә гәлибләринә охшар гәлибләрә поезијада тәсадүф олунмур. Онларын фарс ше'риндә ишләнән әсас гәлибләри фарс әрузунун даирәләринә әсасланыр ки, бу бәһрләрин дикәр нөвләри дә бу гәлибләрдән төрәјир.

Фарс әрузунда үчтәф'иләли шәкилдә ишләнән бәһрләр исә ашағыдакылардыр: сәри, ғәриб (чәдид), гәриб, хәфиф, мүшакил. Бу бәһрләрин дә фарс поезијасында ишләнән гәлибләри фарс даирәләринә әсасланыр.

Беләликлә, истәр классик дөвр, истәрсә дә мүасир фарс әрузчуларынын рә'јинә көрә фарс әрузунда ишләнән он дөрд бәһр ашағыдакылардыр: һәзәч, рәчәз, рәмәл, сәри, мүнсәриһ, хәфиф, мүзаре, мүчтәс, мүгтәзәб, мүтәгариб, мүтәдарик, чәдид, гәриб вә мүшакил. Белә ки, фарс әрузчулары бу бәһрләрдән һәр биринә конкрет олараг өз мүнасибәтләрини бил-

дирмиш, дикәр бүтүн чәһәтләрлә бәрабәр ејни заманда онларын ше'рдә нә дәрәчәдә актив вә јахуд да пассив олмалары барәдә фикирләрини сөјләмишләр. Мәсәлән, мүгтәзәб бәһри буна мисал ола биләр. Бу мә'нада, гејд етмәк лазымдыр ки, фарс әрузчулары үмумијјәтлә, мүгтәзәб бәһрини фарс әрузунун бәһрләри сырасына дахил етсәләр дә онун фарс поезијасында чох сејрәк шәкилдә ишләндијини сөјләмишләр. Мәсәлән, Шәмс Гејс Рази о бири бәһрләрә нисбәтән бу бәһрдән чох гыса шәкилдә бәһс етмиш, Нәсирәддин Туси исә ондан бир мисал вермәклә бу бәһрин фарс поезијасында демәк олар ки, ишләнмәдијини сөјләмишдир. Мә'лумдур ки, фарс әрузчулары әрузун үмуми бәһрләри сырасына үч бәһр дә артырмыш вә үмумијјәтлә, әрузун бәһрләринин сајыны он алтыдан он доггуза галдырмышлар. Фарс әрузчуларынын јаратдығы һәмин бәһрләр бунлардыр: чәдид, гәриб вә мүшакил. Чәдидә (тәзә) бә'зән ғәриб (гәриб) демишләр ки, бунлар да әрузун бәһрләри сырасында јени олдуглары үчүн белә адланмышлар. Шәмс Гејс Рази бу бәһрләри гәбул етсә дә, онларын јаранмасыны чаһиллик адландырмышдыр. Үмумијјәтлә, фарс әрузчулары ғәрибин (чәдидин) мүчтәсдән, гәрибин мүзаредән, мүшакилин исә гәрибдән төрәндијини сөјләмишләр. Бу, һәгигәтән дә беләдир. Белә ки, мүчтәсин, мүзаренин вә гәрибин әсли гәлибләриндә бә'зи дәјишикликләр апармагла бу јени фарс бәһрләрини алмаг олар.

Беләликлә, көрдүјүмүз кими фарс әрузу бәһрләр бәһсиндә дә өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри илә әрәб әрузундан фәргләнир ки, бу фәргли чәһәтләри дә һәлә илк фарс әрузчулары дујмуш, онлары вә ејни заманда фарс бәһрләринин дикәр өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини әсәрләриндә үмумиләшдирмәјә чалышмышлар.

Бүтүн јухарыда дејиләнләри нәзәрдән кечирдикдән сонра, нәһајәт фарс әруз елминә јекун вурмаг олар. Белә ки, көрдүјүмүз кими фарс әрузу һаггында бизим әлимизә кәлиб чатан илк әсәрләр һәләлик ән кечи XIII әсрә аид олсалар да фарс әруз елми демәк олар ки, XVI әсрә гәдәр даима инкишафда олмуш, фарс ше'риндә баш верән јениликләр әруз алимләри тәрәфиндән нәзәри системә салынмышдыр. Бу факт ејни заманда әруз елминин донуг елм дејил, онун даима инкишафда олан нәзәри бир систем олдуғуну бир даһа сүбут едир. Белә ки, биз буну истәр Нәсирәддин Тусинин зиһафлара, истәрсә дә, Шәмс Гејс Разинин бәһрләрә вә онларын нөвләринә олан мүнасибәтләриндә ачыг-ајдын көрүрүк. Мәсәлән, дөнә-дөнә гејд етдијимиз кими Нәсирәддин

Туси фарс зиһафларындан данышаркән еһтијатлы тәрпән-миш, әруз вәзни фарсдилли ше́рдә һәлә тамамилә сабитләшмәдији үчүн фарс әрузунда ишләнән зиһафлардан инамла бәһс етмәмишдир. Сөзсүз ки, белә мисаллары бәһрләр бәһси вә әрузун дикәр сәвијјәләри һаггында да сөјләмәк олар. Бүтүн бу фактлар исә XIII-XVI әсрләрдә фарс әруз елминин инамла јарандығыны вә инкишаф етдијини бир даһа тәсдиг едир.

ҮМУМТҮРК ӘРУЗ ЕЛМИ

"Әруз нәзмин, нәһв исә нәсрин тәрәзисидир"
Шәмс Гејс Рази

Түркдилли халглар әруз вәзнини фарслардан тәгрибән ики әср сонра, XI әсрдә гәбул едиб өз поезијаларында ишләтмәјә башладылар. Вә елм аләминдә әруз вәзниндә јазылан илк түркдилли әсәр Јусиф Баласагунлунун "Гутадгу билик" поемасы һесаб олунур[201]. Бунунла да түркдилли халгларын поезијасына дахил олан әруз вәзни бундан сонра классик үслубда јаранан түркдилли шеʼрин әсас вәзнинә чеврилди. Сонралар исә һәтта нечә-нечә даһи сәнәткар өз әсәрини анчаг бу вәзндә гәләмә алды. Лакин әруз вәзнинин түркдилли поезијаја тәтбиги өз һәллини һеч дә асан јолла тапмамыш, өз јолунда бир сыра манеәләрлә растлашмышды. Бу манеәләрдән бири вә биринчиси һеч шүбһәсиз ки, дил проблеми иди. Мәншә еʼтибарилә әрәб дилинин базасы әсасында јаранан әруз вәзни түрк дилләринә јатмыр вә јахуд башга сөзлә десәк түрк дилләринин әруз вәзнинә тәтбиги заманы түрк дилләринин тәләффүз гајдалары кобудчасына позулурду[202]. Шаирләр бу чәтинлији һәмишә һисс етмиш вә бу проблеми һәлл етмәк үчүн даима јоллар ахтармышлар. Бу просес исә нәтичә еʼтибарилә әруз вәзнинин түрк дилләринә даһа чох јатымлы олан бәһрләринин вә нөвләринин сечилмәси, һәмчинин түркдилли шеʼрин илк дөврләрдә даһа чох әрәб-фарс кәлмәләри илә јүкләнмәси илә тамамланды ки, әслиндә башга чүр дә мүмкүн дејилди[203].

Дикәр тәрәфдән бүтүн бу проблемләрлә - јәʼни дил проблеми вә бир нечә гејд етмәдијимиз башга сәбәблә јанашы түрк дилләриндә јазылан әрузвәзнли шеʼрин вәзнинин доғрудүзкүн олуб-олмамасыны јохламаг үчүн үмумтүрк әрузунун әрәб вә фарс елминдә олдуғу кими елми-нәзәри әсасларынын олмамасы да түрк дилләриндә јаранан әрузвәзнли шеʼрә мүәјјән мәʼнада өз тәʼсирини көстәрирди. Буна көрә дә мүхтәлиф түркдилли халглара мәхсус шаир вә алимләр бу чәтинликләри һәмишә арадан галдырмаға чалышмыш, бунун

үчүн даима јоллар ахтармышлар[204]. Нәһајәт, елми планда кедән бу ахтарышлар илк дәфә түркдилли халглар тарихиндә бөјүк өзбәк шаири вә алими Әмир Әлишир Нәваи тәрәфиндән өз һәллини тапды. Belә ки, Нәваи илк дәфә олараг, "Мизан әл-өвзан" әсәриндә түркдилли әрузвәзнли ше'рин елми-нәзәри әсасларыны јаратмаг истәмиш вә бу ишә өз дөврүнүн үмумтүрк филолокија елминин сәвијјәси мигјасында гисмән дә олса наил олмушдур[205].

Доғрудур, Нәваидән әввәл вә һәмчинин онунла бир дөврдә түрк дилләриндә әрузун нәзәри әсаслары һаггында елми әсәрләр јазмаг тәчрүбәси олса да, гејд етмәк лазымдыр ки, бу әсәрләрин һеч бири "Мизан әл-өвзан" әсәри гәдәр елми әһәмијјәтә малик олмамышдыр. Чүнки бу әсәрләрин әксәријјәти ја түрк дилләриндә үмуми әрузун ганунларындан бәһс едән кичик һәчмли трактатлар олмуш вә јахуд да билаваситә бу әсәрләрдә түркдилли әрузун хүсусијјәтләриндән бәһс олунса да онлар һаггында чох өтәри шәкилдә сөһбәт ачылмышдыр[206]. Беләликлә, һәләлик бизә мә'лум олан фактлара көрә түркдилли әрузун нәзәри хүсусијјәтләрини илк дәфә олараг кениш вә әтрафлы шәкилдә Нәваи вә ондан бир гәдәр сонра јенә дә бөјүк өзбәк алими вә шаири Зәһирәддин Мәһәммәд Бабур системләшдирмишләр.

Түркдилли әрузун нәзәри проблемини илк дәфә олараг үмумиләшдирдијини Нәваи өзү дә гејд едир. Белә ки, о, "Мизан әл-өвзан"ын сонунда ачыг-ајдын јазыр: Бу мәгаләдән гәрәз вә бу мүгәддимәдән мәгсәд будур ки, түрк дилиндә ше'р јазылса да онун ганун вә гајдасы јохдур вә бунун өјрәнилмәси үчүн һеч кәс китаб вә ја рисалә јазмамышдыр. Бу хош заманда ки, заман падшаһы диван тәртиб едәрәк ән хош вахтларында ше'р вәзнинә вә бејт тәгтисинә мәшғул олдулар, бу чәһәтдән ше'рин һөрмәти једди көјдән өтдү... Вәзнләр, тәгти, зиһафлар, даирәләр елми һаггында әрәб вә фарс алим вә шаирләри китаблар јазыблар ки, бу китабларсыз бу фәнниләри өјрәнмәк вә баша дүшмәк олмаз. Бу нәзмә аид беле китаблар јохдур. Бу китабын мүгәддимәсиндә дејилдији кими Султан мәнә илтифат көстәриб бу әсәрин јазылмасына сәбәб олду вә бу сәбәбдән бу елм мејдана кәлди.

Әмир Әлишир Нәваи вә Зәһирәддин Мәһәммәд Бабур өз әсәрләриндә түркдилли әрузун нәзәри хүсусијјәтләрини үмумиләшдирмәјә чалышаркән сөзсүз ки, бунлары үмуми мүлаһизә шәклиндә дејиб кечмәмиш, әрузун нәзәри гурулушуну, ганунаујғунлугларыны нәзәрә алараг һәр бир һалганын, сәвијјәнин үзәриндә ајрыча дајанмыш вә түркдилли әрузун мәһз һәмин анда һансы кејфијјәтләрә малик олдуғуну көс-

тәрмишләр. Фарс әрузундан да данышаркән сөјләдијимиз кими Нәваи вә Бабур түркдилли әрузун хүсусијјәтләрини елми шәкилдә системләшдирмәк истәркән сөзсүз ки, илк нөвбәдә әрәб әрузунун нәзәри әсасларына мүрачиәт етмиш вә билаваситә Хәлилин јаратдығы нәзәри системдән чыхыш етмишләр. Әслиндә башга чүр дә мүмкүн дејилди. Бир тәрәфдән Хәлилин системинин мүәјјән мә'нада универсал характер дашымасы, әрәб филолокија елминин јүксәк сәвијјәдә инкишафы, онун күчлү ән'әнәләрә вә нүфуз даирәсинә малик олмасы, дикәр тәрәфдән исә үмумтүрк филолокија елминин һәлә ибтидаи шәкилдә олмасы да бир нөв Нәваи вә Бабуру Хәлилин нәзәри системинә сөјкәнмәјә мәчбур етмиш вә демәк олар ки, онлар өз әсәрләрини јазаркән бундан башга чыхыш јолу көрмәмишләр. Лакин бунунла белә түркдилли әрузун өзүнәмәхсус елми хүсусијјәтләри олдуғуну дујмаг вә онлары нәзәри шәкилдә системләшдирмәк мәсәләси дә өзлүјүндә кичик мәсәлә дејилди ки, түркдилли халглар тарихиндә бу ишин илк дәфә олараг Нәваи вә Бабур тәрәфиндән көрүлмәси һәлә XV-XVI әсрләрдә тәкчә әрузун дејил, ејни заманда үмумтүрк филолокија елминин мүәјјән потенсиала малик олмасындан да хәбәр верир.

Өз әсәрләрини јазаркән әрузун бир нәзәри систем кими түрк дилләринә јад олдуғуну һисс едән Нәваи вә Бабур илк нөвбәдә бу проблеми арадан галдырмаға чалышмыш, түрк дилләрини фонетик бахымдан - график нөгтеји-нәзәрдән әрузун тәләбләринә ујғунлашдырмаг истәмишләр. Әслиндә үмумтүрк әрузуну системләшдирмәк истәјән бүтүн әрузчуларын гаршысында бүтүн дөврләрдә дуран ән вачиб вә ән чәтин мәсәлә бу олмушдур. Нәваи вә Бабур да бу проблемләри көрмүш вә өз дөврләринин филолокија елминин уғурлары сәвијјәсиндән илк нөвбәдә бу проблемләри һәлл етмәк истәмиш вә бу ишә гисмән дә олса наил олмушлар.

Тәбии ки, Нәваи вә Бабур да әрузун нәзәри әсасларынын шәрһинә башлајаркән илк нөвбәдә диггәти әрузун рүкнләринин үзәринә јөнәлдирләр. Онлар да рүкнләрин әсасән алты олдуғуну, онларын сәбәб, вәтәд, фасиләләрдән тәшкил олундуғуну гејд едирләр. Мәсәлә бурасындадыр ки, бу алимләр илк дәфә олараг әрузшүнаслыг тарихиндә бу рүкнләрә фарс дили илә јанашы түрк дилләриндән, јә'ни өзбәк дилиндән дә мисал кәтирмишләр[207]. Мәсәлән, Нәваи әкәр јүнкүл сәбәбә меј вә неј, күл вә мүл сөзләрини мисал кәтирирсә, ағыр сәбәбә јүзү вә көзү, хәти вә гәди сөзләрини нүмунә көстәрир. Ејни заманда Бабур да јүнкүл сәбәбә күл вә мүл, түн вә күн, ағыр сәбәбә исә кәлә вә рәмә, нечә вә кечә

сөзләрини нүмунә верир. Көрдүјүмүз кими бурада әкәр мej вә нej, күл вә мүл, гәлә вә рәмә сөзләри фарс сөзләридирсә, Нәваи јүзү вә көзү Бабур исә түн вә күн, нечә вә кечә кәлмәләрини нүмунә вермәклә түрк мәншәли сөзләрдән истифадә едир. Нәваи һәтта гәд вә хәт кими әрәб-фарс мәншәли сөзләри ағыр сәбәбә нүмунә кәтирән заман онлары түрк дилинин имласына вә ганунларына табе едир вә онлары гәди вә хәти шәклиндә јазыр. Бу фикри Бабурун вәтәд вә сәбәбләрә вердији нүмунәләр һаггында да демәк олар. Белә ки, Бабур јанашы вәтәдә гајеш вә гујеш, аралы вәтәдә исә унда вә мунда сөзләрини мисал көстәрир. Кичик фасиләјә вә бөјүк фасиләјә кәлдикдә исә Нәваи кичик фасиләјә мирәким вә јүрәким, Бабур нәгылај вә јыгылај, бөјүк фасиләјә исә Нәваи јәшәмәгән вә кәсәмәкән, Бабур исә нәгылајын вә јыгылајын сөзләрини нүмунә верир[208].

Беләликлә, көрдүјүмүз кими Нәваи вә Бабур әрузун рүкнләрини шүурлу сурәтдә түрк мәншәли сөзләрин үзәриндә изаһ етмәјә чалышмагла бир тәрәфдән әкәр түрк дилләринин әруз вәзниндә јазмаға реал имканлар ачдығыны, түрк дилләринин әрузун сәрт гајда-ганунларына чаваб вердијини сүбут етмәјә чалышмышларса, дикәр тәрәфдән әрузун сәрт гајда-ганунуну да ејни заманда түрк дилләринин үзәриндә изаһ етмәјин мүмкүнлүјүнү дә көстәрмишләр. Бир сөзлә, Нәваи вә Бабур әрузун рүкнләринә түрк мәншәли сөзләрдән нүмунә кәтирмәклә әрузун нәзәри әсаслары илә түрк дилләри арасында олан биринчи мүрәккәб нәзәри проблеми уғурла һәлл етмиш, санки тилсими сындырараг, чәсарәтли вә вачиб аддым атмыш, кәләчәк нәзәри проблемләрин һәлли үчүн бир нөв кениш имканлар ачмышлар. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, Нәваи вә Бабурун бу илк аддымлары нә гәдәр чәсарәтли көрүнсә вә әрузун нәзәри проблемләринин һәллиндә биринчи дәрәчәли әһәмијјәтли мәсәләләр олсалар да, тәәссүф ки, бу мүәллифләр әрузун сонракы нәзәри мәсәләләринин һәллиндә түркдилли әрузун хүсусијјәтләри бахымындан ардычыл вә дәрин тәдгигат апармамышлар. Белә ки, Нәваи рүкнләрдән сонра әрузун нәзәри проблемләринин чәркәсиндә икинчи јер тутан әсли тәф'иләләрдән данышаркән түркдилли халгларын ше'риндә фарс әрузунда олдуғу кими беш әсли тәф'иләнин ишләндијини демәклә кифајәтләнир[209]. Ејни заманда дикәр әсли тәф'иләләрин исә бу халгларын поезијасында чох чәтинликлә ишләндијини сөјләмәји дә унутмур[210]. Лакин Бабур үмумијјәтлә әрузда сәккиз вәзндә он әсли тәф'иләнин ишләндијини гејд едир ки, онлардан да һансыларынын мәһз түркдилли әрузда ишләндији мә'лум олмур. Бе-

ләликлә, һәлә илк нәзәри мәсәләләрин һәллиндә Нәваинин Бабура нисбәтән түркдилли әрузун даһа чох хүсусијјәтләрини үмумиләшдирмәјә чалышдығыны вә бу иши бир мәгсәд кими гаршысына гојдуғуну көрүрүк. Зиһафлар вә даирәләр бәһсинә кәлдикдә исә бурада һәр ики мүәллиф түркдилли әрузун бу бәһсләрә аид хүсусијјәтләринин үзәриндән сукутла кечир. Лакин Нәваинин көстәрдији зиһафларын ејни заманда түркдилли әрузда ишләнән беш әсли тәф'иләјә аид олдуғуну нәзәрә алсаг, онда долајысы јолла бу зиһафларын түркдилли әрузун зиһафлары олдуғуну да гәбул етмәк олар.

Бәһрләр бәһсинә кәлдикдә Әлишир Нәваи түркдилли әрузун хүсусијјәтләри барәдә Бабурдан даһа конкретдир. Белә ки, һәр ики әрузчу үмумијјәтлә әрузда он доггуз бәһрин ишләндијини көстәрирләр. Нәваи бу он доггуз бәһрдән бә'зиләринин әрәб әрузуна, бә'зиләринин фарс әрузуна мәнсуб олдуғуну, бә'зиләринин исә һәр ики халгын ше'риндә мүштәрәк шәкилдә ишләндијини сөјләмәклә бәрабәр, түркдилли шаирләрин әруз вәзниндә јаздыглары заман ара-сыра әрәб әрузунун бәһрләриндән истифадә етсәләр дә, әсасән фарс ше'ринә мәхсус бәһрләрдә јазыб-јаратдыгларыны сөјләмишдир. Бурада Нәваинин түрк әрузунун хүсусијјәтләрилә бағлы сөјләдији бир мараглы факты хатырлатмаг јеринә дүшәр. Белә ки, Нәваи бу он доггуз бәһрдән бә'зиләринин әрәб әрузуна, бә'зиләринин фарс әрузуна аид олдуғуну сөјләдикдән сонра бу бәһрләрдән һеч биринин билаваситә түрк әрузуна мәхсус олмадығыны јазыр. Даһа сонра о, фикрини давам етдирәрәк бу вахта гәдәр түрк шаирләринин әрузун ганун вә гајдаларындан хәбәрдар олмајараг һәр һансы бәһр вә вәзндә "кефләри истәдикләри шәкилдә" нәзм јаздыгларыны көстәрир. Сонра исә "танрынын инајәти" илә түрк ше'ринин әсасән фарс әрузуна мәхсус бәһрләрдә, бә'зән исә ара-сыра ејни заманда әрәб әрузуна аид бәһрләрдә дә јарандығыны сөјләјир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Нәваи шүурлу сурәтдә түрк әрузунун хүсусијјәтләрини нәзәри шәкилдә үмумиләшдирмәјә чалышаркән фарс әрузуну өзү үчүн әсас көтүрмүшдүр. Буну Нәваијә көрә түрк әрузунун фарс әрузуна даһа чох ујғун кәлдији, јахын олдуғу кими дә изаһ етмәк олар. Бу факт исә өзүнү Нәваинин даирәләр, зиһафлар, әсли тәф'иләләр бәһсинин изаһларында ачыг-ајдын көстәрир. Бабура кәлдикдә исә о, илк нөвбәдә Нәваи кими фарс әрузуну өз системи үчүн әсас көтүрсә дә, ејни заманда әрәб әрузунун вә үмумијјәтлә әрузун хүсусијјәтләрини даһа чох изаһ етмәјә чалышмышдыр. Бу мә'нада, Бабурун әрәб әрузунун бәһрләринә түркдилли

ше'рдән нүмунәләр кәтирмәси вә онлара даһа кениш јер ајырмасы тамамилә тәбиидир.

Нәваи вә Бабурун түркдилли әрузун хүсусијјәтләри һаггында ән кениш данышдыглары фәсил бәһрләр фәслидир. Бурада Нәваи вә Бабур әрузун демәк олар ки, бүтүн бәһрләринә вә нөвләринә аид түркдилли поезијадан нүмунәләр верирләр. Доғрудур, гејд етдијимиз кими даһа чох фарс әрузунун нәзәри әсасларына сөјкәнән Нәваи түркдилли әруз үчүн фарсдилли поезијада ишләнән бәһрләр вә нөвләри даһа догма сајдығына көрә илк нөвбәдә бу бәһрләрә үстүнлүк верир. Лакин ејни заманда сырф әрәб әрузуна мәхсус тәвил, мәдид, бәсит, вафир, камил бәһрләринә дә түркдилли ше'рдән нүмунәләр көстәрмәји унутмур. Бабур исә үмумијјәтлә бу бәһрләри чидди шәкилдә бир-бириндән ајырмыр. Онларын һамысына, һәтта үмуми әрузун ән'әнәви бәһрләри сырасына дахил олмајан әмиг вә әриз бәһрләринә дә нүмунәләр көстәрир. Үмумијјәтлә, Бабурун бәһрләр бәһси нөвләр вә поезијадан кәтирилән нүмунәләр бахымындан Нәваидән даһа зәнкиндир. Шүбһәсиз ки, бунун да өзүнәмәхсус сәбәби вардыр. Белә ки, әкәр Нәваи көстәрдији бүтүн бәһрләрә вә нөвләрә анчаг түркдилли поезијадан нүмунәләр верирсә, Бабур ејни заманда фарсдилли поезијанын да нүмунәләринә мүрачиәт едир. Бу мә'нада, әкәр чәдид бәһри Нәваидә бир нөв, гәриб бәһри үч нөвдүрсә, Бабурда чәдид бәһри он бир, гәриб бәһри исә он дөрд нөвдүр. Бу фикри дикәр бәһрләр һаггында да демәк олар. Беләликлә, Нәваи вә Бабурун бәһрләр бәһси әкәр бир тәрәфдән түркдилли шаирләрин әрузун мүхтәлиф бәһрләриндә јазмаг бачарығыны нүмајиш елә тдирирсә, ејни заманда дикәр тәрәфдән әруз вәзнинин бәһрләр бахымындан XV-XVI әсрләрдә түркдилли ше'рдә ишләнмә даирәсинин кенишлијини дә нүмајиш етдирир.

Доғрудур истәр Нәваи, истәрсә дә Бабур бә'зән формализмә ујараг нөв вә вариантлары бир-бириндән ајырмыр, онлары ајры-ајры нөвләр кими көстәрәрәк әрузун түркдилли ше'рдә ишләнән нөвләринин сајыны сүн'и шәкилдә артырырларса, дикәр тәрәфдән бә'зи нөвләрә вә гәлибләрә дә сүн'и сурәтдә мисаллар дүзәлдәрәк онларын түркдилли поезијада ишләндијини иддиа едирләр[211]. Лакин бунунла јанашы түрк дилиндә јазыб-јарадан шаирләрин әруз вәзнинин чәтин бәһр вә нөвләриндә сәнәткарчасына јаздыглары әсәрләр вардыр ки, истәр Нәваи, истәрсә дә Бабур онлары да гејд етмәји унутмурлар[212].

Түркдилли әрузун хүсусијјәтләри бахымындан Нәваи вә Бабурун ајрыча олараг өз әсәрләринә дахил етдикләри ән

марағлы бәһсләрдән бири тәгти бәһсидир. Үмумиjјәтлә, тәгти бәһсинин ше'рин вәзнини тә'јин етмәкдә, ону тәф'иләләр үзрә тәһлил етмәкдә әһәмиjјәти бөјүкдүр. Бабур елә буну бу шәкилдә дә јазыр: "Тәгти истилаһ мә'насында әрузчулара көрә бејтин тәф'иләләр үзрә тәһлилидир." Тәгти әрәб вә фарс әрузларында да әрузун ән мүрәккәб бәһсләриндән сајылыр. Түркдилли әрузун хүсусиjјәтләрини мүәjјән едәркән исә бу бәһс икигат мүрәккәбләшир. Мә'лумдур ки, ше'рин вәзнини тә'јин едәркән јазыда өз әксини тапан һәрфләрдән даһа чох әсасән тәләффүз олунан һәрфләр һесаба алыныр. Бу бахымдан әрәб вә фарс дилләринин јазысы вә тәләффүзү арасында мүәjјән фәргләр олдуғу үчүн вә бунлар әрәб вә фарс ше'рләринин вәзнинин тә'јини заманы әһәмиjјәтли мәсәләләр олдуғуна көрә мүвафиг олараг әрәб вә фарс әрузлары һагғында јазылан әсәрләрдә бу проблем өз әтрафлы әксини тапмышдыр. Лакин мә'лум олдуғуна көрә әрәб әлифбасы түрк дилләринин фонетик симасыны там әкс етдирә билмәдиjи үчүн әрәб әлифбасы илә јазылмыш түркдилли мәтнләрин јазысы вә охусу арасында фәрг даһа бөјүкдүр. Бу мә'нада, Нәваи вә Бабур илк нөвбәдә әрәб әлифбасы илә јазылан түркдилли мәтнләрин јазысы вә охусу арасында олан фәргләри ајдынлашдырмаға чалышмыш, орта әсрләрдә ше'рин вәзнини тә'јин етмәкдә график принсипдән башга принсип олмадығына көрә вә әруз вәзниндә түрк дилләриндә јазылан ше'рин јазысы вә охусу арасында олан фәргләр даһа принсипиал характер дашыдығы үчүн тәгти бәһсиндә бу мәсәләjә чидди диггәт јетирмишләр[213]. Беләликлә, Нәваи вә Бабурун тәгти бәһсләринә вә орадан әрәб әлифбасы илә јазылан түркдилли мәтнин јазысы вә охусу арасында олан фәргләрә нәзәр салсаг, онлары әсасән ики груп шәклиндә тәсниф етмәк олар. Биринчиси мәншә е'тибарилә түркдилли сөзләрин јазысы вә охусу арасында олан фәргләр. Һәмчинин көк е'тибарилә әрәб вә фарс дилләринә мәнсуб олан, лакин түрк дилләринин шәкилчиләрини гәбул едән сөзләр. Икинчиси исә түрк дилләриндә ишләнән әрәб-фарс мәншәли сөзләрин јазылышы вә охунушу арасында олан фәргләр.

Мә'лумдур ки, әлиф, вав, вә јә һәрфләри әрәб әлифбасы илә јазылмыш түркдилли јазыда саит мөвгејиндә һәмишә демәк олар ки, а, у, и сәсләрини билдирмишләр. Истәр Нәваи, истәрсә дә Бабур доғру олараг бунлары бу шәкилдә дә гәбул едирләр: "Әлиф, вав, јә түрк имласында фәтһә, дамма вә кәсрәнин әламәтидир." (3,*63*)

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу һәрфләрин Нәваи вә Бабур тәрәфиндән бу шәкилдә гәбул олунмасы вә онларын әрәб

әлифбасы илә јазылан түркдилли мәтнләрин јазысы вә охусу арасында олан бу принсипиал фәрг һагтында өз гәти фикирләрини билдирмәләри түркдилли әрузун елми симасыны мүәјјәнләшдирмәкдә чох чидди аддымдыр. Бунунла да онлар демәк олар ки, әрәб әлифбасында јазылмыш түркдилли ше'рин вәзнини тә'јин едәркән гаршыја чыхан илк вә чидди манеәни уғурла һәлл етмишләр. Тәбии ки, истәр Нәваи, истәрсә дә Бабур әсил нәзәријјәчи алим кими бу һәрфләри тәкчә фәтһә, дамма, кәсрә кими гәбул етмәклә кифајәтләнмәмиш, бу һәрфләрлә бағлы түрк имласында мејдана чыхан бүтүн хүсусијјәтләри хырдалыгларына гәдәр үмумиләшдирмәјә чалышмышлар[214].

Сөзсүз ки, Нәваи вә Бабур түрк дилләриндә мөвчуд олан дикәр сәсләрин дә әрәб әлифбасында мејдана чыхан кејфијјәтләрини арашдырмышлар[215]. Мәсәлән, белә һәрфләрдән биринә "сағыр нуну" мисал көстәрмәк олар. Мә'лумдур ки, "сағыр нун" каф һәрфилә бирликдә јазылыр. Нәваи ачыг-ајдын кафын имлада јазылдығыны, лакин онун ше'рин вәзниндә һеч бир әһәмијјәти олмадығыны сөјләјир. Беләликлә, бурада бүтүн хырдалыглара кетмәдән Нәваинин вә Бабурун түркдилли әрузун тәгти бәһси һагтында кениш, һәртәрәфли елми фикир сөјләдикләрини инамла демәк олар. Белә ки, бу әрузчуларын тәгти бәһсләрини әрәб вә фарс әрузчуларынын тәгти бәһсләриндән фәргләндирән әсас чәһәтләрдән бири түрк әрузчуларынын бу бәһсдә тәгти илә бағлы түрк имласынын хүсусијјәтләринә даһа чох диггәт јөнәлтмәләридир. Сөзсүз ки, бу, бир тәрәфдән әкәр үмумтүрк әрузунун симасыны мүәјјән едән заман әрәб әлифбасынын түрк дилләриндә мејдана чыхан хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсилә әлагәдардырса, дикәр тәрәфдән Нәваи вә Бабурун бу һагда јазан илк түрк әруз нәзәријјәчиләри олмалары илә бағлыдыр. Бу проблемләр исә ким олур-олсун түркдилли әрузун хүсусијјәтләриндән јазан алимин бојнуна дүшән һәлл едиләси биринчи дәрәчәли мәсәләләрдән иди. Беләликлә, демәк олар ки, истәр Нәваи, истәрсә дә Бабур түркдилли әрузун әсас чәһәтләринә бу дәрәчәдә тохунмагла кифајәтләнмишләр. Бунунла да Нәваи вә Бабурун әсәрләри һагтында олан фикирләри бәлкә дә јекунлашдырмаг оларды. Лакин Нәваи вә Бабурун "Мизан әл-өвзан" вә "Мүхтәсәр" әсәрләри тәкчә түркдилли әрузун нәзәри хүсусијјәтләрини өјрәнмәк бахымындан дејил, бүтөвлүкдә әрузшүнаслыг тарихини изләмәк бахымындан да олдугча мараглы әсәрләрдир. Бу мә'нада, бу әсәрләрә үмуми әрузшүнаслыг тарихи бахымындан нәзәр салмаг да вачибдир. Белә ки, истәр Нәваи, истәрсә дә Бабур үмумијјәтлә зиһафлар һаг-

гында да гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Хүсусилә Бабур әрузшүнаслыг тарихини зиһафлар бахымындан даһа да инкишаф етдирмишдир.

Бабурун "Мүхтәсәр" әсәриндә биз һеч бир әрузчунун әсәриндә көрмәдијимиз сајда зиһафа раст кәлирик. Бабур бүтөвлүкдә әрәб вә фарс әрузунда ишләнән зиһафлары илк дәфә олараг бирләшдирәрәк өз әсәриндә 44 зиһафын адыны чәкир. Һәмин зиһафлар ашағыдакылардыр: измар, 'әсб, вәгф, хәбн, тәјј, гәбз, кәфф, кәсф, тәш'ис, хәрм, 'әзб, сәлм, һәзф, һәзәз, салм, рәф', чәбб, гәср, гәт', вәгс, 'әгл, чәзл, нәгс, хәбл, шәкл, кәбл, гәтф, бәтр, чәд', һәтм, чәһф, зәләл, нәһр, рәб', гәсм, чәмм, 'әгс, шәтәр, хәрб, сәрм, тәсбиғ, изалә, тәрфил, хәзм. Бунлардан хәзми зиһаф олмадығы үчүн зиһафлар сырасындан чыхартсаг, ора, јә'ни Бабурун көстәрдији бу сијаһыја онун сонрадан әлавә етдији тәхниг зиһафыны әлавә етсәк, јенә дә Бабурда зиһафларын сајы гырх дөрд олараг галыр. Бу гырх дөрд зиһафын отуз беши әрәб әрузуна аид зиһафлардыр. Белә ки, Бабур һәтта анчаг Зәмәхшәридә раст кәлдијимиз кәбл зиһафыны да әрәб зиһафлары сырасында гејд едир. Фарс зиһафларына кәлдикдә исә Бабурда анчаг Шәмс Гејс Разидә раст кәлдијимиз тәмс, тәзфит, тәтвил, тәвси', сәлх вә бир дә тәхли' зиһафларына тәсадүф етмирик. Галан бүтүн фарс зиһафлары Бабурун фарс зиһафлары бәһсиндә өз әксини тапыр. Тәхли' зиһафынын өз әксини тапмамасынын сәбәбинә кәлдикдә исә бу сәбәби онун кәбл зиһафы илә ејни маһијјәтдә олмасында ахтармаг лазымдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Бабур әрәб вә фарс зиһафларыны бирләшдирсә дә, бә'зән бә'зи мүштәрәк зиһафларын, јә'ни һәм әрәб, һәм дә фарс әрузунда ишләнән зиһафларын анчаг бир әруза аид хүсусијјәтләрини көстәрир. Мәсәлән, белә зиһафа бәтр нүмунә ола биләр. Мә'лумдур ки, бәтр зиһафы әрәб әрузунда фә'Үлүн әсли тәф'иләсиндән фә' вә фА'илАтүн әсли тәф'иләсиндән фә'лүн төрәмә тәф'иләләринин, фарс әрузунда исә мәфА'Илүн әсли тәф'иләсиндән фә' төрәмә тәф'иләсинин алынмасына хидмәт едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бәтр зиһафындан данышаркән биз Бабурун бу зиһафын фарс әрузунда олан хүсусијјәтләри барәсиндә һеч бир гејдинә раст кәлмирик. Бә'зән дә әксинә, Бабур бир зиһафа мәхсус олан әрәб вә фарс әрузунун хүсусијјәтләрини бирләшдирир. Белә зиһафа да һәзәзи мисал көстәрмәк олар. Белә ки, һәзәз зиһафы фарс әрузунда мәсәлән, Вәһид Тәбризијә көрә мүстәф'илүн әсли тәф'иләсиндән төрәмә алынмасына хидмәт едир. Әрәб әрузунда исә бу зиһаф мүстәф'илүнлә бәрабәр ејни заманда мүтәфА'илүн, бә'зән исә

фА'илүн әсли тәф'иләләринә дә аиддир. Бабурда исә биз бу хүсусијјәтләри, јә'ни һәзәз зиһафына аид олан һәм әрәб, һәм дә фарс әрузуна мәхсус чәһәтләри бир јердә көрүрүк. Бу мә'нада Бабур бә'зән бир зиһафын изаһында бир гәдәр тәләсиклијә јол вериб өз фикирләрини гыса шәкилдә изаһ етсә дә, дикәр јердә дикәр зиһафын бүтүн хүсусијјәтләрини әтрафлы шәрһ едир. Беләликлә дә, Бабурун зиһафлар бәһсиндә хырда нөгсанлары нәзәрә алмасаг, үмумијјәтлә онун бу барәдә гијмәтли бир әсәр јаздығыны сөјләмәк олар. Бабур да Нәсирәддин Туси кими зиһафлары садә вә мүрәккәб дејә ики група ајырмыш, һәтта бу зиһафлар васитәсилә әсли тәф'иләләрдән алынан төрәмә тәф'иләләри дә көстәрмишдир. Даһа сонра Нәсирәддин Тусидә олдуғу кими Бабур да зиһафлар васитәсилә әсли тәф'иләләрдән алынан төрәмә тәф'иләләрин сајыны көстәрир. Белә ки, Бабура көрә гырх дөрд зиһаф васитәсилә бүтөвлүкдә әсли тәф'иләләрдән гырх үч вәзндә дохсан алты төрәмә тәф'илә алыныр. Үмумијјәтлә, Бабурун өзүнүн дә гејд етдији кими Нәсирәддин Тусинин "Ми'јар әл-әш'ар" әсәринин Бабурун "Мүхтәсәр" әсәринин мејдана чыхмасында бөјүк ролу олмушдур. Бу, хүсусилә зиһафлар бәһсиндә ачыг-ајдын көрүнүр. Нәсирәддин Тусинин "Ми'јар әл-әш'ар" әсәри Нәваинин "Мизан әл-өвзан" әсәринин јаранмасында да әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Белә ки, Бабур кими Нәваи дә бәһрәләндији, истифадә етдији мәнбәләр сырасында Нәсирәддин Тусинин вә онун "Ми'јар әл-әш'ар" әсәринин адыны һөрмәтлә чәкир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, Нәваи өзүндән габаг әруз һаггында јазылан әсәрләрдән бәһрәләнсә дә, һәр һалда Бабур кими бу әсәрләрин тә'сири алтына бир о гәдәр дә дүшмәмишдир. Мәсәлән, биз буну Нәваинин зиһафлар бәһсиндә көрүрүк. Белә ки, Нәваи "Мизан әл-өвзан"да әсасән фарс әрузунда ишләнән зиһафлардан сөһбәт ачмышдыр. Көрүнүр о, фарс әрузунун нәзәри гајдаларыны түрк әрузу үчүн әсас көтүрдүјүнә көрә тәкчә бу зиһафлары вә онларын мәһз фарс әрузуна аид хүсусијјәтләрини изаһ етмәклә кифајәтләнмишдир. Беләликлә, демәк олар ки, хырда фәргләри нәзәрә алмасаг Нәваинин зиһафлары фарс әрузчуларындан Вәһид Тәбризинин зиһафлары илә үст-үстә дүшүр. Ејни заманда Вәһид Тәбризидә көрмәдијимиз даһа ики зиһафа, рәб' вә тәхли' зиһафларына исә Нәваидә раст кәлирик[216].

Нәваи вә Бабурун әсәрләри даирәләр бахымындан да мараглыдыр. Хүсусилә, Бабурун "Мүхтәсәр" әсәри даһа зәнкиндир. Белә ки, биз Бабурун "Мүхтәсәр" әсәриндә индијә гәдәр һеч бир әрузчуда тәсадүф етмәдијимиз сајда, јә'ни

догтуз даирәјә раст кәлирик. Шубһәсиз ки, бурада да Нәсирәддин Тусинин "Ми'јар әл-әш'ар"ынын тә'сири бөјүкдүр. Чүнки фарс әрузу саһәсиндә даирәләр бахымындан да зәнкин олан әсәрләрдән бири, бәлкә дә биринчиси "Ми'јар әл-әш'ар"дыр. Бу мә'нада, Бабурун "Мүхтәсәр" әсәринин даирәләр бахымындан да мәнбәји, истинад нөгтәси өз-өзүнә ајдынлашмыш олур. Бабур да Нәсирәддин Туси кими мүттәфигә даирәсинә мүтәгариб, мүтәдарик бәһрләрини, мө'тәлифә даирәсинә вафир вә камил бәһрләрини, мүхтәлифә даирәсинә тәвил, мәдид, бәсит бәһрләрини, мүчтәлибә даирәсинә һәзәч, рәчәз, рәмәл бәһрләрини, мүштәбиһеји-салим даирәсинә исә мүнсәриһ, мүгтәзәб, мүзаре, мүчтәс, сәри, чәдид, хәфиф, гәриб, мүшакил бәһрләрини дахил едир. Бура гәдәр Бабурун даирәләри Нәсирәддин Тусинин даирәләри илә, бирликдә Нәсирәддин Туси вә Бабурун даирәләри исә әрузун јарадычысы олан Хәлил ибн Әһмәдин даирәләри илә ејнијјәт тәшкил едир. Лакин Нәсирәддин Туси өз әсәриндә фарс әрузунун нәзәри әсасларыны да әһатә етдијинә көрә фарс даирәләрини дә көстәрмишдир. Бу мә'нада, о, һәзәчи-мәкфуф, рәчәзи-мәтвиј вә рәмәли-мәхбун нөвләрини дә бир даирә әтрафында груплашдырмыш вә ону даиреји-мүчтәлибеји-мүзаһифә адландырмышдыр. Бабур да Нәсирәддин Тусинин јолу илә һәрәкәт етмишдир. Лакин ејни заманда биз Бабурда һәзәч, рәчәз вә рәмәл бәһрләри әсасында јаранан вә Нәсирәддин Тусидә көрмәдијимиз јени бир даирә дә көрүрүк. Белә ки, Бабур һәзәчин вә рәмәлин һәзәчи-мәгбуз вә рәмәли-мәкфуф нөвләрини дә бир даирә әтрафында топлајараг ону даиреји-мүчтәлибеји-мүхтәриә адландырыр.

Үмумијјәтлә, мә'лум олдуғу кими фарс әрузчулары Хәлилин мүштәбиһә даирәсини ики јерә ајырмыш, мүнсәриһ, мүгтәзәб, мүзаре, мүчтәс, бәһрләрини бир, сәри', чәдид, хәфиф, гәриб вә мүшакил бәһрләрини исә дикәр даирә әтрафында груплашдырмышлар. Бабур да белә етмиш, мүнсәриһи-мәтвиј, мүзареји-мәкфуф, мүгтәзәби-мәтвиј, мүчтәси-мәхбун нөвләрини бир даирә әтрафында груплашдырараг ону мүштәбиһә, сәрије-мәтвиј, чәдиди-мәхбун, гәрибе-мәкфуф, хәфифе-мәхбун вә бир дә мүшакиле-мәкфуф нөвләрини исә дикәр бир даирә әтрафында груплашдырараг ону да мүнтәзиә адландырмышдыр.

Беләликлә, көрдүјүмүз кими Бабурда даирәләрин сајы догтуза чатыр. Мараглыдыр ки, Бабур мүхтәлифә даирәсинә тәвил, мәдид, бәсит бәһрләрилә јанашы, әмиг вә әриз бәһрләрини дә дахил едир. Бу даирәнин тәркибиндә бу бәһрләри биз һәлә Нәсирәддин Тусидә көрүрүк. Бабур Нәсирәддин Ту-

сидә олдуғу кими әриз бәһринә ејни заманда мәглуби-тәвил дејилдијини дә гејд етмәји унутмур. Лакин Бабур Нәсирәддин Тусидән фәргли олараг бәһрләр бәһсиндә бу бәһрләрдән гыса шәкилдә дә олса бәһс едәрәк онлара вә онларын нөвләринә түрк ше'риндән нүмунәләр көстәрир. Беләликлә, истәр Нәсирәддин Туси, истәрсә дә Бабур мүхтәлифә даирәсинин бүтүн имканларыны нүмајиш етдирәрәк гәдим әрузчуларын бу гәлибләр һаггында гыса шәкилдә дедикләрини вә шаирләрин бу бәһрләрдә аз вә чәтинликлә дә олса ше'р сөјләдикләрини нәзәрә алдыглары үчүн бу бәһрләр һаггында фикир јүрүтмәји өзләринә борч билмишләр.

Нәваинин даирәләриндә исә маһијјәт е'тибарилә демәк олар ки, јени һеч бир шеј јохдур. О да фарс әрузчулары кими мө'тәлифә даирәсинә әсасән һәзәч, рәчәз, рәмәл бәһрләрини, мүхтәлифә даирәсинә мүнсәриһ, мүзаре, мүгтәзәб, мүчтәс, мүнтәзиә даирәсинә сәри, чәдид, гәриб, хәфиф, мүшакил, мүттәфигә даирәсинә мүтәгариб, мүтәдарик бәһрләрини топлајыр. Лакин ејни заманда әрәб әрузунун даирәләрини вә бәһрләрини нәзәри шәкилдә дә олса көстәрмәк истәјән Нәваи сырф әрәб әрузуна мәхсус олан тәвил, мәдид, бәсит, вафир вә камил бәһрләрини дә әрәб әрузунда олдуғу кими ики даирә әтрафында груплашдырыр. Тәвил, мәдид, бәсит бәһрләринин дахил олдуғу даирәјә мүштәбиһә, вафир, камил бәһрләринин дахил олдуғу даирәјә исә мүхтәлифә адыны верир. Лакин ејни заманда Нәваи Бабурда көрдүјүмүз кими әслиндә әрәб әрузунда бир даирә әтрафында топланан, лакин фарс әрузунда парчаланан, ики ајры-ајрылыгда даирәнин әсасыны тәшкил едән мүнсәриһ, хәфиф, мүзаре, мүгтәзәб, мүчтәс, мүшакил, сәри, чәдид, гәриб кими бәһрләри әрәб әрузунда олдуғу кими јенидән бир даирә әтрафында топлајараг ону мүчтәмиә адландырыр.

Беләликлә, истәр Нәваи, истәрсә дә Бабур даирәләр бәһсиндә һәм әрәб, һәм дә фарс әрузунун даирәләрини үмумиләшдирмиш шәкилдә бир јердә көстәрирләр. Адәтән фарс әрузчулары анчаг фарс, әрәб әрузчулары исә анчаг әрәб әрузуна аид даирәләри изаһ етдикләри үчүн Нәваи вә Бабура гәдәр бу даирәләри бир јердә груплашдыран әрузчу демәк олар ки, олмамышдыр. Бу сијаһыда анчаг Нәсирәддин Туси истисналыг тәшкил едир. Чүнки о, әрузшүнаслыг тарихиндә демәк олар ки, илк дәфә әрәб вә фарс әрузунун хүсусијјәтләрини бирликдә гәләмә алмыш, буна көрә дә әрәб вә фарс әрузунун даирәләрини бир јердә көстәрмишдир. Лакин көрүнүр нәдәнсә бу факты нәзәрә алмајан Нәваи мүчтәмиә даирәсинин онун тәрәфиндән јарадылдығыны јазыр. Бу исә

Бабурун чидди е'тиразына сәбәб олур. Белә ки, Бабур Нәваинин Нәсирәддин Тусинин әсәрләрилә таныш олмадығыны сөјләјир. Әслиндә Нәваи һеч дә бу даирәјә дахил олан бәһрләрин илк дәфә онун тәрәфиндән бир даирә әтрафында груплашдырылдығы фикрини гәти шәкилдә сөјләмир вә сөјләјә дә билмәзди. Чүнки "Мизан әл-өвзан" әсәринин киришиндә биз Нәваинин сөјкәндији мәнбәләр сырасында Нәсирәддин Туси вә онун "Ми'јар әл-әш'ар" әсәринин адына да раст кәлирик. Нәваи Нәсирәддин Тусијә вә онун "Ми'јар әл-әш'ар" әсәринә һәмишә һөрмәтлә јанашмыш вә шүбһәсиз ки, она бәләд олмушдур. Һәмчинин Нәваинин тутаг ки, "Ми'јар әл-әш'ар" әсәрилә таныш олмадығыны күман етсәк, о, һеч олмаса әрәб әрузчуларынын әсәрләрилә таныш олмалы вә әрәб әрузунда мүштәбиһә адланан бу даирәнин варлығыны орада көрмәли иди. Лакин Бабурун дедијиндә дә һәгигәт вардыр. Чүнки Нәваи јазыр: "Бу даирәнин ады заман зәрифләриндән бә'зисинин хәјалына кәлмиш иди, фәгәт (бу) фәгир ону тәртиб етди". Беләликлә, мәсәлә ачыг галыр. Әкәр бу даирә илк нөвбәдә әрәб әрузчуларына, икинчиси Нәсирәддин Тусијә, даһа сонра исә Нәваинин өзү демишкән "заманәсинин зәрифләринә" таныш идисә, Нәваи нәји тәртиб етмишдир. Бәлкә дә көрүнүр Нәваи Нәсирәддин Тусијә нисбәтән фарс бәһрләрини, јә'ни чәдид, гәриб, мүшакили дә бу даирәјә гәти шәкилдә дахил етдији үчүн бу фикри бир гәдәр чәсарәтлә сөјләмишдир. Чүнки биз Нәсирәддин Тусидә чәдид, гәриб вә мүшакил бәһрләрини там формалашмыш бәһр шәклиндә көрмүрүк. Нәсирәддин Туси онлара бир гәдәр шүбһә илә јанашыр, үмуми шәкилдә онларын гәлибләрини көстәрсә дә, онлары там һүгүглу бәһрләр кими нә бәһрләр, нә дә даирәләр бәһсинә аид етмир. Һәтта чәдид вә мүшакил бәһрләрини мүһмәл, јә'ни аз ишләнән, сүн'и шәкилдә дүзәлдилмиш бәһрләр адландырыр. Дикәр тәрәфдән, көрүнүр Нәваи ејни заманда Нәсирәддин Тусидән сонракы фарс әрузчуларыны да авторитет сајмадығы үчүн белә сөјләмиш вә бу даирәнин илк дәфә онун тәрәфиндән тәртиб едилдијини билдирмишдир.

Бунунла да бүтүн јухарыдакылары нәзәрдән кечирдикдән сонра үмумтүрк әруз елми адландырдығымыз бу фәслә јекун вурсмаг олар. Вә јекун вуруб демәк олар ки, һәгигәтән дә, үмумтүрк әруз елми әрәб, фарс әруз елмләриндән бир нечә әср сонра мејдана чыхараг онларын базасы әсасында јаранса да, үмуми әруз елминин мүстәгил вә ајрыча бир голу олдуғуну бир факт кими ортаја гојмағы бачармышдыр. Бу елмин зәрурилијинин дәрки вә фактын гачылмамазлығы иди ки,

һәлә XV-XVI әсрләрдә бөјүк түрк мүтәфәккирләри Әмир Әлишир Нәваи вә Зәһирәддин Мәһәммәд Бабур үмумтүрк әруз елминин әсасыны гојмуш, түркдилли әрузвәзнли ше'рин бүтүн хүсусијјәтләрини елми шәкилдә арашдырмышлар[217]. Беләликлә, үмумтүрк әруз елминин үмуми әруз елминин голлары олан әрәб вә фарс әруз елмләрилә бир чәркәдә дурмаға тамамилә һагты вардыр. Лакин әрузшүнаслыг тарихиндә Нәваи вә Бабурун хидмәтләри тәкчә бунунла битмир. Онлар үмуми әрузшүнаслыг тарихини дә инкишаф етдирмиш вә бу елми өз әсәрләри илә зәнкинләшдирмишләр.

ӘРӘБ ГАФИЈӘ ЕЛМИ

"Ше'рдә гафијә вәзнин шәрикидир".
Ибн Рәшиг

Дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатан әруз вәзни һаггында јазылмыш орта әср мәнбәләринә нәзәр салсаг демәк олар ки, бу әсәрләрин бөјүк әксәријјәтиндә әрузла, јә'ни вәзнлә бәрабәр гафијәнин дә өјрәнилдијини көрәрик. Шәрг алимләри гафијәни ше'рин ајрылмаз тәркиб һиссәси сајмыш вә ше'рин поетик хүсусијјәтләри чәркәсиндә она бөјүк әһәмијјәт вермишләр. Мәсәлән, XI әср бөјүк әрәб алими Ибн Рәшиг јазыр: "Ше'рдә... гафијә вәзнин шәрикидир." (12) XIII әсрдә исә өзүнәгәдәрки әрәб әруз вә гафијәси һаггында олан фикирләри үмумиләшдирән Нәсирәддин Туси дејир: " Әксәријјәтә көрә ше'р вәзнли, гафијәли кәламдыр." (16;18;19) Үмумијјәтлә, орта әсрләр Шәрг алимләри ше'ри гафијәсиз тәсәввүр етмәмиш, буна көрә дә онун поетик хүсусијјәт кими елми әсасларынын өјрәнилмәсини вачиб сајмышлар.

Нәсирәддин Туси гафијәнин мәншә е'тибарилә әрәб ше'ринә хас олдуғуну сөјләјир. Онун гејдләриндән ајдын олур ки, гафијә һәтта Јунан ше'риндә дә бир о гәдәр әһәмијјәтли елемент һесаб олунмамыш, гәдим фарс ше'риндә исә Чәшуби адлы бир шаир һәтта гафијәсиз ше'рләрдән ибарәт "Јубенамә" адлы бир китаб тәртиб етмишдир[218]. Беләликлә, Нәсирәддин Тусинин бу гејдиндән дә ајдын олур ки, әкәр сөһбәт әрәб вә фарс поезијасындан кедирсә, гафијә поетик бир елемент кими даһа әввәл әрәб поезијасына мәхсус олмуш, сонралар әрәбләрин Јахын Шәрги, о чүмләдән Ираны ишғал етмәләри нәтичәсиндә әрәб дилинин вә ше'ринин фарс дилинә вә ше'ринә нүфуз етмәсилә әлагәдар олараг әрузла, вәзнлә бәрабәр гафијә дә фарс ше'ринин ајрылмаз тәркиб һиссәсинә чеврилмишдир. Тәбии ки, бу нөгтеји-нәзәрдән јанашдыгда гафијәнин поетик хүсусијјәтләри фарс алимләринә нисбәтән әрәб алимләринин диггәтини даһа әввәл чәлб етмәли иди. Вә бу, белә дә олмушдур. Әрәб әрузунун өјрәнилмәси тарихиндән данышаркән гејд етдијимиз кими бөјүк бир алимләр ордусу әрәб дилинин вә ше'ринин мүхтәлиф сајсыз-һесабсыз хүсусијјәтләрини араштырыркән гафијә мәсәлә-

ләринә дә тохунмуш вә онун истәр грамматик вә истәрсә дә поетик категорија кими өјрәнилмәсини вачиб сајмышлар.

Гафијә вә јахуд да бир гәдәр һәләлик гејри-дәгиг вә гејри-конкрет шәкилдә сөјләсәк сәс охшарлығы бүтөвлүкдә әрәб дилинә хас олан хүсусијјәтдир. Биз әрәб ше'ринин тәкамүл тарихиндән данышаркән онун инкишафында үч мәрһәлә олдуғуну сөјләмишдик: сәч' дөврү, рәчәз поезијасы дөврү вә бир дә әруз вәзнинин вә әрузвәзнли ше'рин системинин гәтиләшдији мәрһәлә. Әрәб ше'ринин кечдији бу мәрһәләләрин һәр һансы биринә нәзәр салсаг гафијәнин поетик бир елемент кими бу мәрһәләләрин һәр бириндә апарычы рол ојнадығыны көрәрик. Әслиндә әрәб ше'риндә дә гафијә әксәр дүнја халгларынын поезијасында олдуғу кими мүәјјән сәс охшарлығындан, синтактик, грамматик паралеллизмдән тутмуш ше'рин мүһүм поетик елементи олан дәгиг гафијәләрә гәдәр бөјүк бир инкишаф јолу кечмишдир. Әрәб алимләри дә мәһз бу анда, артыг әрәб поезијасынын јени мәрһәләсинин мүәјјән инкишаф дөврүндә вә әрәб ше'ринин гәти олараг јени форма хүсусијјәтләри газандығы заман әрәб гафијәсинин хүсусијјәтләрини өјрәнмәјә чалышмышлар.

Әрәб мәнбәләриндә гафијә елминин јарадычысынын конкрет ким олмасы барәдә һеч бир дәгиг мә'лумат јохдур. Башга сөзлә десәк, әкәр бүтүн орта әср мәнбәләри бир гајда олараг әруз елминин јарадычысынын Хәлил ибн Әһмәд олдуғуну сөјләјирләрсә, гафијә елми һаггында белә бир конкрет иснад нөгтәсинә раст кәлинмир. Лакин бунунла бәрабәр әксәр мәнбәләр гафијә елминин формалашмасындан сөһбәт кедәркән бөјүк әрәб филологу, ејни заманда Хәлил ибн Әһмәдин мүәллимләриндән бири олмуш Әбу Әмру бин әл-Ә'ланын адыны чәкирләр[219]. Чаһизин гејдиндән дә мә'лум олур ки, әрәбләр әруз елми јаранана гәдәр гафијәнин бә'зи һәрфләри вә нөгсанлардан бәһс етмиш, гафијәнин нәзәри әсаслары һаггында мүәјјән биликләрә малик олмушлар. (29,*88*) Беләликлә, бу фактын өзү дә гафијәнин нәзәри әсасларынын Хәлил ибн Әһмәд тәрәфиндән дејил, ондан габагкы дөврләрдә јарандығы фикрини сөјләмәјә әсас верир. Лакин бунунла бәрабәр гафијәнин нәзәри әсасларынын јаранмасында вә онун конкрет елми шәкил алмасында Хәлил ибн Әһмәдин дә ролу бөјүк олмушдур. Доғрудур, көрүнүр Хәлил ибн Әһмәдин гафијә һаггында фикирләри һамы тәрәфиндән јекдилликлә гәбул олунмајараг бә'зи мүбаһисәләрә сәбәб олса да, һәр һалда Хәлилдән сонракы алимләр гафијә һаггындакы мүбаһисәли мәсәләләрдә дә Хәлил вә онун тәрәфдарларынын фикирләринә даһа чох үстүнлүк вермишләр. Бу да бир даһа

көстәрир ки, гафијә мәсәләси әрәб поетикасынын ән мүбаһисәли мәсәләләриндән бири олмагла бәрабәр, ејни заманда алимләр арасында да фикир мүхтәлифлијинә сәбәб олмуш вә әрәб алимләри гафијә барәсиндә бир фикрә кәлмәмиш, һеч кимин фикри бу барәдә гәти олараг мүтләг фикир сајылмамышдыр.

Орта әср мәнбәләринин вердији мә'лумата көрә Әбу Әмру бин әл-Ә'ла вә Хәлил ибн Әһмәддән сонра демәк олар ки, бүтүн әрәб филологлары вә дилчиләри арузла бәрабәр гафијә илә дә мәшғул олмуш, бу барәдә өз мүлаһизәләрини билдирмишләр. Бунлар арасында исә јалныз гафијә илә мәшғул олан әрәб алимләриндән Јунис бин Һәбиб, Фәрра, Мүфәддәл әд-Дабија, Сибәвејһи, Әһмәд бин Јәһја Сә'ләбә, Осман ибн Чинни вә башгаларынын адларыны чәкмәк олар[220]. Бу алимләр гафијә елминин инкишафында бөјүк рол ојнамыш, гафијәнин нәзәри әсасларынын өјрәнилмәсиндә мүһүм хидмәтләр көстәрмишләр.

Әруздан данышаркән көрдүјүмүз кими әрәб алимләри вә хүсусилә дә Хәлил ибн Әһмәд гафијә мәсәләләринә дә дилчилик нөгтеји-нәзәриндән јанашмыш вә өз әсәрләриндә илк нөвбәдә гафијә нәдир суалына чаваб вермәк истәмишләр. Әксәр әрәб алимләри Ибн Әбд Рәббиһ, Ибн Рәшиг, Хәтиб Тәбризи, Сәккаки вә хүсусилә дә Нәсирәддин Тусинин гејдинә әсасән Хәлил ибн Әһмәдә көрә гафијә бејтин сонундакы сакин һәрфлә ондан әввәлки сакин һәрф арасындакы һәрәкәләрин вә һәрфләрин мәчмусундан ибарәтдир. Әхфәшә көрә исә гафијә бејтин ахырында кәлән сөздүр. Дикәр алимләр исә рәви һәрфини гафијә адландырмышлар. Сөзсүз ки, гафијәјә мүхтәлиф мөвгеләрдән јанашдыгда она мүхтәлиф тә'рифләр вермәк олар. Амма мараглыдыр ки, әксәр алимләр, хүсусилә дә Нәсирәддин Туси, Хәлил вә онун тәрәфдарларынын фикирләрини даһа елми сајмыш вә өз әсәрләриндә бу фикирләрә даһа чох үстүнлүк вермишләр. XIII әсрдә өзүнә гәдәр олан әрәб мәнбәләрини үмумиләшдирән Нәсирәддин Туси исә гафијәјә белә бир тә'риф верир: "Гафијә мисраларын вә ја бејтләрин ахырларында охшар сөзләрин бир һәрф вә ја бир нечә һәрфинин бирләшмәсинин тәкрарыдыр".

Беләликлә, Хәлилин тә'рифинә нәзәр салсаг онун гафијәјә мәһз дилчилик, фонетик мөвгедән јанашдығыны көрәрик, Мараглыдыр ки, гафијәјә дикәр нөгтеји-нәзәрләрдән јанашан алимләр дә гафијәнин сонракы хүсусијјәтләринин изаһында мәһз дилчилик мөвгејиндән чыхыш етмиш вә гафијәнин нәзәри мәсәләләринә бу бучагдан јанашмышлар. Вә ејни за-

манда гафијәнин сонракы мәсәләләринин һәллиндә дә ады чәкилмәсә дә Хәлилин нәфәси ачыг-ајдын дујулмагдадыр.

Үмумијјәтлә, әрәб алимләри гејд етдијимиз кими гафијәнин фонетик бахымдан нә олдуғуну өјрәнмәк истәмиш вә онларын јаратдығы нәзәри тә'лим билаваситә бу мәсәләнин өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир. Белә ки, әрәб алимләри ше'рдә гафијәләнмә заманы илк нөвбәдә әрәб гафијәсинин максимум вә минимум һәдләрини арашдырмыш, әрәб дилинин вә ше'ринин материаллары әсасында бу барәдә гәрара кәлдикдән сонра, јә'ни охшар кәлмәләрин тәркибиндә тәкрарланан ејни һәрф вә һәрәкәләри, башга сөзлә десәк ејни сәс охшарлыгларыны гафијә адландырдыгдан сонра онларын һәчми һаггында фикир јүрүтмүшләр. Бу мә'нада, әрәб дилини вә ше'рини тәдгиг едән әрәб алимләринә көрә әрәб дилиндә ән бөјүк гафијә беш һәрф вә беш һәрәкәдән, ән кичик гафијә исә бир һәрф вә бир һәрәкәдән ибарәт олур. Беләликлә, әрәб алимләри гафијәнин өјрәнилмәси бахымындан гаршыларына гојдуглары биринчи проблеми һәлл етмиш, әрәб ше'риндә гафијә нәдир вә онун һәчми һаггында суаллара чаваб вермишләр. Бу алимләрин гаршысында дуран икинчи мәсәлә исә әрәб гафијәсинин максимум вә минимум һәдләри арасында даһа нечә нөв сәс охшарлығынын мејдана чыха билмәк еһтималыны арашдырмаг иди. Гафијә адландырдығымыз бу сәс охшарлығынын, даһа дәгиг шәкилдә десәк сәс ејнилијинин бүтүн инчәликләрини өјрәнән әрәб алимләри нәһајәт бу сәс охшарлығынын, ејнилијинин һәчм вә кејфијјәт бахымындан даһа бир нечә вариантда мејдана чыхдығыны көрүрләр. Вә бу заман онларын гаршысында мүхтәлиф кәмијјәт вә кејфијјәтдә мејдана чыхан сәс охшарлыгларыны, ејнилијини тәшкил едән һәрфләрин маһијјәтини, кејфијјәт вә кәмијјәтини өјрәнмәк мәсәләси дурур. Онлар бу ишин өһдәсиндән дә бачарыгла кәләрәк әрәб гафијәсинин бүтүн нөвләрини, јә'ни әрәб ше'риндә мејдана чыхан бүтүн сәс охшарлыгларынын мүхтәлиф вариантларыны вә бу мүхтәлифлијин јаранмасында иштирак едән бүтүн һәрф вә һәрәкәләрин маһијјәтини бүтүн инчәликләринә гәдәр өјрәнмиш, ејни заманда әрәб дилиндә олан бүтүн һәрфләрин әрәб гафијәсини тәшкил едән бу һәрфләр мөвгејиндә ишләнән заман мејдана чыхан хүсусијјәтләрини арашдырмышлар. Даһа сонра әрәб алимләри әрәб гафијәсиндә мејдана чыхан гүсурлары да үмумиләшдирмиш, онларын да бу системдән кәнарда галмамасына чалышмышлар. Беләликлә, әрәб алимләринин гафијәјә фонетик бахымдан бир күлл һалында јанашараг онун һеч бир хүсусијјәтинин бу нәзәри тә'лимдән кәнарда галмамаларына

чалышмалары ачыг-ајдын көрүнүр. Ејни заманда әрәб алимләри гафијә һагтында фонетик бахымдан универсал бир нәзәри тә'лим јаратмыш, сәс охшарлығы әсасында һәр һансы бир дилдә мејдана чыхан гафијә хүсусијјәтләринин арашдырылмасы үчүн елми тә'лимин әсасыны гојмушлар.

Беләликлә, јухарыда дејиләнләри нәзәрә алан әрәб алимләри әрузда олдуғу кими гафијәнин нәзәри әсасларына да дөрд сәвијјәдән јанашмышлар. Биринчи сәвијјә гафијәнин тә'рифи вә әрәб ше'риндә гафијәнин һүдудларынын нәзәри шәкилдә тә'јини, икинчи сәвијјә әрәб гафијәсини тәшкил едән һәрф вә һәрәкәләр, онларын маһијјәти вә хүсусијјәтләри, үчүнчү сәвијјә әрәб гафијәсинин нөвләри, дөрдүнчү сәвијјә исә әрәб ше'ринин гафијәсиндә мејдана чыхан нөгсанлардан ибарәтдир. Бу мәсәләләр илә јахындан таныш олдугда әрәб гафијәсиндә баш верән һеч бир һадисәнин бу сәвијјәләрдән кәнарда галмадығы, әрәб гафијәсинин бүтүн инчәликләринин бу сәвијјәләрдә өз әксини тапдығы вә нәһајәт бүтүн бунлары өјрәндикдән сонра әрәб шаирләри вә алимләринә көрә гафијәнин нә олдуғу өз-өзлүјүндә ајдынлашыр. Беләликлә, биринчи сәвијјәјә нәзәр салсаг көрәрик ки, әрәб алимләри әрәб гафијәсинин беш типи олдуғуну көстәрирләр. Әрәб гафијәсини дәриндән тәдгиг едән бу алимләрә көрә биринчи тип дөрд һәрәкәли бир сакин, икинчи тип үч һәрәкәли бир сакин, үчүнчү тип ики һәрәкәли бир сакин, дөрдүнчү тип бир һәрәкәли бир сакин, бешинчи тип исә ики сакин һәрфин бирләшмәсиндән ибарәтдир. Бу типләри башга шәкилдә дә изаһ едәнләр вар. Мәсәлән, Саһиб бин Әббад дөрд һәрәкәли бир һәрәкәсиз гафијә типини изаһ едәркән онун фасилеји-кубраја, үч һәрәкәли бир һәрәкәсиз гафијә типини тә'јин едәркән онун фасилеји-суғраја, ики һәрәкәли бир һәрәкәсиз гафијә типини изаһ едәркән онун вәтәди-мәчмуја, бир һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз гафијә типи һаггында данышаркән исә онун сәбәби-хәфифә ујғун кәлдијини сөјләјир. Ким нә шәкилдә изаһ едир етсин, һәр ики һалда маһијјәт бирдир. Әсас мәсәлә исә одур ки, бүтүн мүхтәлиф изаһлар бүтүн мәгамларда Хәлилин гафијә һагтында тә'рифинин даһа елми олмасына вә Хәлилин јаратдығы сәбәб, вәтәд ритминин ејни заманда гафијәнин дә тәшкилиндә мүһүм рол ојнадығына сөјкәнир: јә'ни башга сөзлә десәк Хәлилин јаратдығы вә әрузун әсасына гојдуғу сәбәб, вәтәд, фасилә ејни заманда тәкчә әрәб ше'ринин ритминин дејил, әрәб гафијәсинин дә һүдудлары һесаб олунур.[221] Вә сонракы сәвијјәдә, нөвләр сәвијјәсиндә көрәчәјимиз кими Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусинин әрәб ше'ринин нөвләриндән бәһс едәр-

кән көстәрдикләри доггуз нөвүн һеч бири бу һүдудларын сәвијјәләрини ашмыр. Беләликлә, бурадан да бир даһа әрәб гафијәшүнасларынын бу беш гафијә типинә нә үчүн "һүдуди гәвафи" - "гафијәнин һүдудлары" адыны вердикләри өз-өзлүјүндә ајдын олур. Хәтиб Тәбризи исә бу типләри башга шәкилдә изаһ едир. Белә ки, она көрә бизим гејд етдијимиз биринчи тип ики сакин һәрф арасында кәлән дөрд һәрәкәли һәрфин, икинчи тип ики сакин һәрф арасында кәлән үч һәрәкәли һәрфин, үчүнчү тип ики сакин һәрф арасында кәлән ики һәрәкәли һәрфин, дөрдүнчү тип ики сакин һәрфин арасында кәлән бир һәрәкәли һәрфин, бешинчи тип исә ики сакин һәрфин бирләшмәсиндән ибарәтдир. Көрүндүјү кими бурада Саһиб бин Әббадын фикирләринә зидд һеч бир шеј јохдур вә маһијјәт е'тибарилә онлар ејнидирләр. Лакин Хәтиб Тәбризинин бу беш гафијә типинә вердији изаһ Хәлилин тә'рифинә даһа јахындыр. Хатырлатсаг ки, Хәлил гафијәнин сонунчу һәрәкәсиз һәрфлә биринчи һәрәкәсиз һәрф арасында јерләшән һәрәкәли һәрфләрдән ибарәт олдуғуну сөјләјир, онда Хәтиб Тәбризинин бу беш тип гафијә нөвүнә вердији шәрһин Хәлилин тә'рифинин маһијјәтини нә дәрәчәдә изаһ етдији бир даһа ајдынлашмыш олар[222]. Сөзсүз ки, әрәб алимләри бу беш гафијә типини мүхтәлиф адларла, терминләрлә дә адландырмыш вә һәр типә өз маһијјәтинә ујғун олараг ад гојмушлар. Белә ки, әрәб гафијәшүнаслары көстәрдијимиз биринчи типә мүтәкавис[223], икинчи типә мүтәракиб[224], үчүнчү типә мүтәдарик[225], дөрдүнчү типә мүтәватир[226], бешинчи типә исә мүтәрадиф[227] демишләр.

Гејд етдијимиз кими әрәб гафијәсинин икинчи сәвијјәсини гафијәни јарадан һәрф вә һәрәкәләр бәһси тәшкил едир. Әрәб гафијәсиндән данышан мүхтәлиф мәнбәләрдә әрәб гафијәсини тәшкил едән һәрфләрин сајы мүхтәлиф шәкилдә көстәрилир. Амма һәр һалда артыг Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусинин әсәрләриндә бу һәрфләрин сајы гәти олараг алты кими мүәјјәнләшир. Һәмин һәрфләр ашағыдакылардыр: рәви[228], тә'сис[229], дәхил[230], ридф[231], васл[232] вә хүруч[233]. Рәви гафијәнин әсасыны тәшкил едир. Башга сөзлә десәк, орта әср мүәллифләринә көрә бир нечә гафијәләнмиш сөзү бир-биринә бағлајан һәрф рәвидир. Белә ки, рәви истәр ајры-ајры бејтләрдә вә истәрсә дә бүтөв бир гәсидәдә тәкрар олуна биләр. Буна көрә дә бә'зән бүтөв бир гәсидәни вә јахуд да гафијәләри һәмин гафијәләрин рәвиси илә адландырырлар.

Рәвидән башга әрәб гафијәсинин тәшкилиндә јухарыда адларыны чәкдијимиз даһа беш һәрф дә иштирак едир. Он-

лардан үчү рәвидән габаг, икиси исә рәвидән сонра ишләнир. Рәвидән габаг кәлән һәрфләрдән биринчиси тә'сисдир. Белә ки, тә'сис јалныз әлифдән ибарәт олмалы вә онунла рәви арасында мүтләг бир һәрәкәли һәрф дурмалыдыр. Тә'сислә рәви арасында дуран һәрәкәли һәрфә исә дәхил дејилир. Орта әср гафијә нәзәријјәчиләринә көрә рәвидән габаг кәлән һәр һансы узун саит исә ридфдир.

Гејд етдијимиз кими әрәб гафијәсиндә рәвидән сонра ики һәрф ишләнир: васл вә хүруч. Һәрәкәли рәвидән сонра кәлән һәр һансы бир узун саит вә ејни заманда һа һәрфи васл ола биләр. Белә ки, һа һәрфи дә васл мөвгејиндә ишләнәркән ики шәкилдә меjдана чыхыр: һәрәкәли вә јахуд да һәрәкәсиз. Васл мөвгејиндә ишләнән һәрәкәли "һа"дан сонра кәлән һәр һансы узун саит исә хүручдур. Беләликлә, көрдүјүмүз кими әрәб гафијәсиндә ишләнән һәрфләрин һәр биринин өзүнәмәхсус мөвгеји вә хүсусијјәтләри вардыр. Лакин бә'зи гафијәшүнаслар дәхилдән данышсалар да, ону гафијәнин тәшкилиндә иштирак едән һәрфләр сырасына салмыр, дәхили гафијә һәрфләриндән һесаб етмирләр. Бу барәдә хүсусилә Саһиб бин Әббадын фикирләри мараглыдыр. Белә ки, о, дәхилин гафијәләнмиш сөзләрин тәркибиндә тәкрарланмасыны о гәдәр зәрури һесаб етмир. Чүнки әрәб гафијәсинин тәшкилиндә дәхилин мүтләг шәкилдә тәкрарланмасы о гәдәр дә вачиб дејилдир. Бизчә, буна көрә дә бә'зи әрәб алимләри дәхилә әсас гафијә һәрфи кими бахмыр, бу сәбәбдән дә өз әсәрләриндә гафијә һәрфләри сырасында дәхилә ајрыча јер вермир, онун адыны дикәр һәрфләрдән данышаркән гыса шәкилдә чәкмәклә кифајәтләнирләр[234].

Әрәб гафијәсинин тәшкилиндә алты самит һәрфдән әлавә ејни заманда алты саит һәрф дә иштирак едир. Бу һагда бүтүн әрәб алимләри әсасән ејни фикирдәдирләр. Һәмин алты гыса саит бунлардыр: рәсс[235], ишба'[236], һәзв[237], төвчиһ[238], мәчра[239] вә нәфаз[240].

Әрәб гафијәсинин тәшкилиндә иштирак едән вә тә'сисдән габаг кәлән һәрәкәјә рәсс, дәхилин һәрәкәсинә исә ишба' дејилир. Ридфдән габаг кәлән һәрәкә һәзв вә сакин рәвидән габаг кәлән һәрәкә исә орта әср гафијәшүнасларына көрә төвчиһдир. Онларын нәзәринчә, ејни заманда мәчра һәрәкәли рәвинин, нәфаз исә васл мөвгејиндә ишләнән һәрәкәли һа-нын һәрәкәсидир. Беләликлә, көрдүјүмүз кими әрәб гафијәсинин тәшкилиндә алты самит һәрфә ујғун олараг алты саит һәрфин өзүнәмәхсус мөвгеји вә ролу вардыр. Лакин һәрфләрдән данышаркән гејд етдијимиз кими гафијәни тәшкил едән һәрәкәләрдән дә сөһбәт ачаркән мүхтәлиф алим-

ләрин әрәб гафијәсини тәшкил едән һәрәкәләр барәдә бә'зи мүбаһисәли фикирләринә дә тохунмаг лазымдыр. Белә ки, бә'зи әрәб алимләринин фикирләринә көрә гафијәни тәшкил едән һәрәкәләр сырасында рәсс вә ишба'нын јери бир о гәдәр мөһкәм дејилдир. Онларын изаһына әсасән мәсәлән, дәхилин өзү гафијә һәрфләри сырасына дахил олмадығы кими дәхиллә бағлы олан ишба' да гафијәни тәшкил едән һәрәкәләр сырасында о гәдәр дә әһәмијјәтли мөвге тутмур. Рәссә кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, бә'зи алимләр бу һәрәкәни үмумијјәтлә гафијә елементләриндән сајмыр, ону гафијәдән харич һесаб едирләр[241].

Беләликлә, гафијәни тәшкил едән һәрф вә һәрәкәләрин маһијјәтини дә өјрәндикдән сонра әрәб гафијәшүнасларынын гафијәнин һүдудлары бәһсини нечә мүкәммәл шәкилдә јаратдыглары вә әрәб гафијәсини тәшкил едән һәрф вә һәрәкәләрин сајынын да гафијәнин һүдудлары башлығы алтында олан беш типин маһијјәтинә нә гәдәр дәгигликлә ујғун кәлдији өз-өзлүјүндә ајдын олур. Лакин гафијәнин һүдудлары анламына дахил олан беш типин маһијјәти гафијә елминин даһа сонракы, үчүнчү сәвијјәсиндә - әрәб гафијәсинин нөвләри сәвијјәсиндә даһа әјани шәкилдә изаһ едилир.

Беләликлә, әрәб гафијәсинин үчүнчү сәвијјәсини әрәб гафијәсинин нөвләри тәшкил едир. Артыг XI-XIII әсрләрдә әрәб гафијәсинин нәзәри әсаслары һаггында олан фикирләри үмумиләшдирән вә гәти елми нәтичәләрә кәлән Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусијә көрә бүтөвлүкдә әрәб гафијәсинин әсас доггуз нөвү вардыр: 1. Мүтләг мүәссәс мөвсул мәхрәч[242], 2. Мүтләг мүәссәс мөвсул гејри-мәхрәч[243], 3. Мүтләг мүрдәф мөвсул мәхрәч[244]. 4. Мүтләг мүрдәф мөвсул гејри-мәхрәч[245], 5. Мүтләг мүчәррәд мөвсул мәхрәч[246], 6. Мүтләг-мүчәррәд мөвсул гејри-мәхрәч[247], 7. Мүгәјјәд мүәссәс[248], 8. Мүгәјјәд мүрдәф[249], 9. Мүгәјјәд мүчәррәд[250].

Әрәб гафијәсинин көрдүјүмүз бу нөвләрини јарадаркән әрәб гафијәшүнаслары әрәб гафијәсини тәшкил едән һәрф вә һәрәкәләрин әрәб гафијәсинин тәшкилиндә тутдуглары мөвгеләрдән чыхыш етмишләр. Белә ки, рәвидән әввәл ишләнән һәрфләрин мөвгејинә көрә әрәб гафијәсинин бир нечә хүсусијјәти вардыр. Мәсәлән, тә'сислә ридф әрәб ше'риндә ејни бир гафијәнин тәркибиндә ишләнә билмәз. Амма онлардан бири олмадыгда, о бири гафијәнин тәркибиндә ишләнә биләр. Беләликлә, көрдүјүмүз кими рәвидән әввәл ишләнән һәрфләрин мөвгејинә көрә әрәб гафијәсинин үч нөвү јараныр: мүәссәс[251], мүрдәф[252] вә мүчәррәд[253]. Рәвинин исә һәр бир гафијәнин тәркибиндә мүтләг шәкилдә иш-

ләндијини нәзәрә алсаг вә орта әср гафијәшүнасларына көрә рәвисиз гафијә јаранмадығы фикри илә разылашсаг, онун да һәрәкәли олуб-олмамасындан асылы олараг гафијәнин ики нөвү олдуғуну көрәрик: мүтләг вә мүгәјјәд. Әкәр рәви һәрәкәлидирсә гафијә мүтләг, јох әкәр сакиндирсә гафијә мүгәјјәд адланыр. Әрәб алимләри әрәб гафијәсиндә рәвидән сонра кәлән һәрфләрин мөвгејинә көрә дә гафијәнин үч нөвү олдуғуну көстәрирләр. 1. Мовсул мәхрәч[254], 2. Мовсул тәнһа[255], 3. Гејри-мовсул вә гејри-мәхрәч[256].

Беләликлә, көрдүјүмүз кими әрәб гафијәсини тәшкил едән һәрф вә һәрәкәләр мүхтәлиф вариантларда бүтүн инчәликләринә гәдәр бу гафијә нөвләриндә өз әксини тапмыш вә әрәб ше'риндә мөвчуд олан һеч бир гафијә бу гафијә нөвләриндән кәнарда галмамышдыр. Ејни заманда бу гафијә нөвләри гафијәнин һүдудлары ады алтында мөвчуд олан беш типин сәрһәдләриндән дә кәнара чыхмамыш, башга сөзлә десәк беш типин максимум һүдудуну бир даһа тәсдиг етмишдир.

Һәмчинин әрәб алимләри әрәб дилиндә мөвчуд олан һәрф вә һәрәкәләрин әрәб гафијәсини тәшкил едән һәрфләр вә һәрәкәләр мөвгејиндә ишләнән заман мејдана чыхан хүсусијјәтләрини дә инчәликләринә гәдәр өјрәнмишләр. Мәһз белә јанашманын нәтичәси олараг алимләр гафијәләнмә заманы гафијәләрдә шаирләр тәрәфиндән јол верилән нөгсанлары ашкара чыхармыш вә онлары "гафијә ејибләри" башлығы алтында үмумиләшдирмәјә чалышмышлар. Беләликлә, әрәб гафијә елминин дөрдүнчү, сонунчу сәвијјәсини гафијәдә баш верән нөгсанларын мүхтәлиф нөв вә характерләриндән бәһс едән "гафијә ејибләри" бәһси тәшкил едир. Бә'зән орта әср мүәллифләри буну "ше'рин ејибләри" кими дә адландырырлар ки, һәгигәтән дә буну белә дә адландырмаг мүмкүндүр. Чүнки гафијәнин ејибләри бир нөв елә ше'рин ејибләри демәкдир[257]. Әрәб алимләринә көрә әрәб гафијәсиндә әсасән беш тип гафијә нөгсаны өзүнү көстәрир: игва[258], икфә[259], ита[260], синад[261], тәзмин[262]. Мүхтәлиф әрәб алимләринә көрә бу терминләрин мәзмунунда бир-биринә нисбәтән бир гәдәр фәргләр нәзәрә чарпса да, амма әксәријјәтә көрә онларын дашыдығы маһијјәт тәгрибән ејнидир. Белә ки, игва ејни бир гафијә илә гафијәләнмиш ше'рдә рәвинин һәрәкәсинин һәр мисрада мүхтәлиф шәкилдә мејдана чыхмасыдыр[263]. Ибн Әбд Рәббиһин гејдинә көрә Әбу Әмр бин әл-Ә'ла, Јунис бин Һәбиб вә Сибәвејһи дә бу фикирдәдирләр. Әбу Әмр бин әл-Ә'ла игва һагтында демишдир: "Игва һәрәкәләрин дәјишмәсидир." (16)

Икфә исә рәви һәрфинин гафијәләрдә ејни бир һәрфлә дејил, јахын мәхрәчли һәрфләрлә мејдана чыхмасыдыр ки, бу да орта әср алим вә шаирләринә көрә гафијәнин нөгсанларындан сајылыр[264]. Мәсәлән Нәсирәддин Туси икфә һаггында јазыр: "Әлбәттә бу да рәва көрүлмүр". Бә'зи орта әср алимләри исә гафијәнин нөгсанларындан бири кими ичазәдән дә ајрыча олараг бәһс едир, бә'зиләри исә ону икфәнин нөвләриндән бири һесаб едирләр. Белә ки, әкәр мәнбәләрдә олан бу барәдәки фикирләри үмумиләшдирсәк, әрәб алимләринә көрә икфә мәсәлән, дал вә та һәрфләри, ичазә исә Нәсирәддин Тусинин јаздығына көрә та вә те, син вә сад һәрфләринин гафијәләнмәсидир.

Гафијә нөгсанларындан бири дә итадыр. Ита ејни бир гафијәнин ејни мә'нада тәкрарланмасыдыр. Лакин итанын изаһында әрәб гафијәшүнаслары арасында фикир мүхтәлифлији нәзәрә чарпыр. Белә ки, Хәтиб Тәбризинин дедијинә әсасән, Хәлилә көрә гафијә вәзифәсини дашыјан һәр бир сөз ејни тәләффүзлә башга бир гафијәнин тәркибиндә тәкрар олунарса вә гафијәјә аид амилләр бу сөзләрин үзәринә дүшәрсә, онда мә'на бирлијиндән вә ја фәргиндән асылы олмајараг буна ита дејилир. Хәлилдән фәргли олараг дикәр алимләр, Әхфәш, Надр бин Шумејјил, Чәрми вә Хәтиб Тәбризијә көрә исә тәләффүзчә ејни тәкрарланан гафијәнин мүхтәлиф мә'на фәргләри олдуғу һалда, онлар ита һесаб олунмур.

Бизчә бурада Хәлил ибн Әһмәдин мөвгеји һеч дә дикәр гафијәшүнасларын фикирләринин там әксинә дејил. Садәчә олараг Хәлили баша дүшмәк лазымдыр. Хәлил күман ки, ејни мә'налы вә тәләффүзлү сөзләрин мүхтәлиф мә'налы мүрәккәб сөзләрин вә ја грамматик бирләшмәләрин тәркиби кими ишләнмәсинин вә онларын гафијәләнмәсинин әлејһинәдир вә буну нөгсан сајыр. Дикәр әрузчуларын дедикләринә кәлдикдә исә онларын фикирләри тәгрибән чинас гафијәләр һаггында олан мүлаһизәләрлә үст-үстә дүшүр. Тәбии ки, Хәлил дә буну һисс етдији үчүн вә мөвчуд олан белә гафијәләр маһијјәт е'тибарилә чинас гафијәләрдән фәргләндијинә көрә Хәлил ибн Әһмәд бу чүр гафијәләнмәни гафијәләрин нөгсанларындан сајмыш вә ону ше'рин, гафијәнин ејибләриндән һесаб етмишдир.

Әрәб ше'риндә мејдана чыхан дикәр гүсурлары әрәб гафијәшүнаслары синад вә тәзмин адландырмышлар: Синад әрәб гафијәсини тәшкил едән бә'зи һәрф вә һәрәкәләрин, јә'ни тә'сис, ридф, төвчиһ вә дикәрләринин гафијәләнмә заманы биринин дикәринә ујғун кәлмәмәсидир. Тәзминә кәлдикдә исә әрәб гафијәшүнаслары ону бир бејтин вә јахуд да

мисранын гафијәсинин өзүндән әввәлки вә јахуд да сонракы гафијәләрдән асылы олмасы кими изаһ едирләр.

Беләликлә, көрдүјүмүз кими әрәб гафијәшүнаслары һәлә илк дөврләрдә әрәб гафијәсинин нәзәри мәсәләләринә даһа елми шәкилдә јанашмыш, ону истәр фонетик-грамматик, истәрсә дә үслуби бахымдан инчәликләринә гәдәр араштырмышлар. Бунунла да әрәб гафијәсинин нәзәри әсаслары барәдә, әрәб дилинин көзәлликләриндән доған ше'рин бу ајрылмаз тәркиб һиссәси һаггында һамы үчүн ме'јар ола биләчәк көзәл бир елми тә'лим јаратмышлар.

ФАРС ГАФИЈӘ ЕЛМИ

"Гафијә һаггында бу гәдәр билмәк кифајәтдир".
Вәһид Тәбризи

Орта әср фарс алимләринин гејдләриндән мә'лум олур ки, гафијә поетик бир елемент кими гәдим фарс ше'ринә мәхсус олмамыш, орта әсрләр фарс поезијасында исә әрәб ше'ринин тә'сири нәтичәсиндә јаранмышдыр. Лакин сонралар гафијә фарс ше'ринин ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән биринә чеврилмиш вә бу бахымдан фарс ше'рини тәдгиг едән алимләрин тәдгигат објектләриндән бири олмушдур. Фарс гафијәсинин нәзәри әсаслары һаггында јазылан илк әсәрләр дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмамышдыр. Амма инамла демәк олар ки, фарс әрузу илә мәшғул олан бүтүн алимләр фарс гафијәсинин нәзәри мәсәләләри илә дә мәшғул олмуш, ону өјрәнмишләр. Фарс гафијәсинин нәзәри мәсәләләрини илк өјрәнән алимләрдән бәһс едәркән орта әср мәнбәләри билаваситә ики алимин адыны чәкир. Јусиф Әрузи вә Бәһрами Сәрәхси. Көрүнүр бу алимләр һәгигәтән дә гафијә саһәсиндә өз дөврләринин көркәмли мүтәхәссисләри олмушлар. Беләки, һәлә Нәсирәддин Туси фарс гафијәсинин јарадычысы кими Јусиф Әрузинин фикирләринә истинад етмиш вә онун фарс гафијәсинин нәзәри бахымдан өјрәнилмәсиндә көрдүјү иши Хәлил ибн Әһмәдин фәалијјәтинә бәрабәр тутмушдур. Низами Әрузи Сәмәргәнди исә гафијәдән данышаркән Бәһрами Сәрәхсинин "Кәнз әл-гафијә" әсәринин адыны чәкир[265]. Ејни заманда фарс гафијәсинин нәзәри әсаслары һаггында бизим әлимизә кәлиб чатан илк әсәр олан Шәмс Гејс Разинин "әл-Мө'чәм" әсәринин гафијә һиссәсинин мүкәммәллији дә сүбут едир ки, Шәмс Гејс Разијә гәдәр фарс гафијә елми бөјүк бир инкишаф јолу кечмиш вә һәлә XIII әсрәдәк нәзәри әсаслара малик бир елм саһәси кими формалаша билмишдир. Бүтүн бунларла бәрабәр гејд етмәк лазымдыр ки, фарс гафијәсинин нәзәри әсаслары һаггында јазылан вә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатан илк елми әсәрләр Шәмс Гејс Разинин "әл-Мө'чәм" вә бундан бир гәдәр сонра гәләмә алынмыш Нәсирәддин Тусинин "Ми'јар әл-әш'ар" әсәрләридир. Шәмс Гејс

Разинин "әл-Мө'чәм" әсәринин гафијәдән бәһс едән һиссәси даһа мүкәммәл олуб гафијәнин фарс ше'риндә мејдана чыхан бүтүн ирили-хырдалы проблемләрини әһатә етмишдир. Нәсирәддин Туси исә фарс гафијәсинин нәзәри мәсәләләриндән бәһс едәркән Шәмс Гејс Разидән бир гәдәр фәргли јолла һәрәкәт етмиш, маһијјәт е'тибарилә Шәмс Гејс Рази илә разылашса да, һәр һалда фарс гафијәсинин нәзәри әсаслары һаггында өз фикирләрини башга шәкилдә изаһ етмишдир. Көрүнүр, Шәмс Гејс Разинин бу барәдә олан фикирләри сонракы әсрләрдә, јә'ни XIII-XVI јүзилликләрдә јашајыб-јаратмыш алимләрә даһа елми вә дәгиг тә'сир бағышладығы үчүн онлар әсасән онун фикрини гәбул етмиш вә онун јаратдығы нәзәри тә'лими фарс гафијәси үчүн әсас сајмышлар. Лакин ејни заманда бә'зи алимләр Нәсирәддин Тусинин дә фикирләринә истинад етмиш, она да өз мүнасибәтләрини билдирмишләр. Үмумијјәтлә, XIII-XVI әсрләрдә јашајыб-јарадан вә фарс гафијәсинин нәзәри әсаслары илә мәшғул олан алимләрдән Шәмс Фәхри Исфаһани, Вәһид Тәбризи, Әбдүррәһман Чами, Јусиф Әзизи, Атауллаһ Һүсејни, Һүсејн Ваиз Кашифинин адларыны чәкмәк олар ки, онлар да фарс гафијәсинин нәзәри әсасларынын инкишафында бөјүк хидмәтләр көстәрмишләр.

Үмумијјәтлә, фарс әрузшүнаслыг тарихини нәзәрдән кечирәркән көрдүјүмүз кими фарс гафијәсинин нәзәри әсасларыны јарадан фарс алимләри дә өз нәзәри фикирләрини әрәб гафијәсинин нәзәри әсаслары үзәриндә инкишаф етдирмиш, башга сөзлә десәк әрәб гафијәсинин нәзәри әсасларында бу вә ја дикәр шәкилдә дәјишиклик етмәклә ону фарс гафијәси үчүн дә ујғунлашдырмышлар. Бу мә'нада, һәр ики нәзәри системин маһијјәти ејнидир. Белә ки, фарс гафијәшүнаслары да илк нөвбәдә өз әсәрләриндә фарс гафијәсинин фонетик маһијјәтини өјрәнмәјә чалышмыш, гафијәнин фарс ше'риндә нәдән ибарәт олдуғуну араштдырмаг истәмишләр. Буна көрә онлар да әрәб гафијәшүнаслары кими әввәлчә фарс ше'риндә гафијәнин һәчмини мүәјјәнләшдирмиш, сонра гафијәнин тәшкилиндә иштирак едән һәрф вә һәрәкәләрин кәмијјәтини вә онларын маһијјәтини араштдырмыш, даһа сонра фарс гафијәсинин нөвләрини өјрәнмиш вә нәһајәт әрәб гафијәшүнаслығында олдуғу кими фарс гафијәсиндә мејдана чыхан гүсурлары системләшдирмишләр. Лакин фарс ше'риндә гафијә даһа кениш хүсусијјәтләрә малик олдуғу үчүн фарс гафијәшүнаслары гафијә мәсәләсинә даһа диггәтлә јанашмыш, фарс ше'риндә рәдиф вә гафијә илә бағлы дикәр хүсусијјәтләри даһа ардычыллыгла өјрәнмишләр. (47) Бүтүн бу

сөјләнилән мәсәләләри комплекс шәкилдә өјрәнмәк исә фарс ше'риндә гафијәнин нә олдуғуну, онун нәдән ибарәт олдуғуну бу алимләрә сөјләмәјә имкан вермишдир.

Беләликлә, Шәмс Гејс Рази вә сонракы әсрләрдә онун фикирләрини - фарс гафијәси һаггында гәбул олунан әсас нәзәри тә'лими инкишаф етдирән алимләрә көрә фарс гафијәсинин тәшкилиндә бүтөвлүкдә 9 һәрф - тә'сис, дәхил, ридф, гејд[266], рәви, вәсл, хуруҹ, мәзид[267], најирә[268] вә 6 һәрәкә - рәсс, ишба', һәзв, тәвҹиһ, мәҹра, нәфаз ишләнир. Бу доггуз һәрф вә алты һәрәкәнин маһијјәти һаггында хырда фикир мүхтәлифликләрини нәзәрә алмасаг демәк олар ки, бүтүн фарс гафијәшүнасларынын фикри ејнидир. Белә ки, әлфи-тә'сис вә дәхил һәрфләри фарс гафијәшүнасларына көрә фарс гафијәсинин нәзәри әсасларынын тәшкилиндә дә әрәб гафијәсиндә ојнадыглары ролу ифа едирләр. Лакин ејни заманда гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи фарс гафијәшүнаслары бу һәрфләри әрәб гафијәсинин елементи сајыр вә онларын фарс гафијәсиндә тәзаһүрүнү әрәб гафијәсинин тә'сири кими изаһ едирләр. Амма һәр-һалда бу һәрфләр фарс гафијәсиндә дә өз әксини тапдыглары үчүн онлар бу һәрфләри фарс гафијәсинин елементләри сырасына дахил етмиш вә фарс гафијәсиндә тәзаһүр едән һеч бир елементин бу тә'лимдән кәнарда галмамасына чалышмышлар.

Гејдә кәлинҹә исә демәк лазымдыр ки, о, рәвидән габаг кәлән һәрәкәсиз һәрфин адыдыр. Фарс гафијәшүнаслары фарс әлифбасында ишләнән 10 һәрфин гејд ола биләҹәјини көстәрмишләр: бе, хе, ре, зе, син, шин, чим, фе, нун, һа.

Фарс гафијәшүнасларына көрә фарс гафијәсиндә ридф ики нөвдүр: ридфи-әсли вә ридфи-заид. Башга сөзлә десәк, әсас, әсли ридф вә әлавә ридф. Рәвидән габаг кәлән һәр һансы бир узун саитә фарс гафијәшүнаслары ридфи-әсли вә ридфи-әсли илә рәви арасында кәлән һәрәкәсиз һәрфә исә ридфи-заид демишләр. Ејни заманда фарс гафијәшүнасларына көрә фарс гафијәсиндә јалныз алты һәрф - хе, ре, син, шин, фе, нун ридфи-заид мөвгејиндә ишләнә биләр.

Фарс гафијәсиндә гејд етдијимиз кими рәвидән габаг кәлән бу дөрд һәрфдән әлавә рәвидән сонра ишләнән дөрд һәрф дә вардыр ки, онлардан да биринҹиси вәслдир. Белә ки, һәрәкәли рәвидән сонра кәлән һәрфә фарс гафијәшүнаслары вәсл демишләр. Һәмчинин фарс гафијәшүнаслары фарс гафијәсиндә вәслдән сонра ишләнән һәрфи хуруҹ, ондан сонра ишләнән һәрфи мәзид, мәзиддән сонра кәлән һәр һансы бир һәрфи исә сајындан асылы олмајараг најирә адландырмышлар. Беләликлә, фарс гафијәшүнаслары фарс га-

фијәсиндә мејдана чыхан бүтүн һәрфләри хүсуси терминләрлә әкс етдирмиш, өз нәзәри тә'лимләриндә фарс гафијәсинин бүтүн һәчмини әһатә етмәјә чалышмышлар.

Гејд етдијимиз кими фарс гафијәсинин тәшкилиндә доггуз самит һәрфдән әлавә, ејни заманда, алты саит һәрф, башга сөзлә десәк һәрәкә ишләнир: рәсс, ишба', һәзв, тәвчиһ, мәчра вә нәфаз. Фарс алимләринә көрә рәсс әлфи- тә'сисин, ишба' дәхилин, һәзв ридф вә гејдин, тәвчиһ сакин рәвинин, мәчра һәрәкәли рәвинин, нәфаз исә вәсл, хуруч, мәзид вә најирәнин һәрәкәсидир.

Нәсирәддин Туси исә фарс гафијәсини тәшкил едән һәрф вә һәрәкәләрин изаһында башга јолла һәрәкәт едир. Белә ки, онун нәзәри тә'лиминә көрә фарс гафијәсинин тәшкилиндә беш һәрф вә беш һәрәкә иштирак едир. Һәмин һәрфләр ашағыдакылардыр: ридф, рәвији-мүфрәд, рәвији-музаәфин биринчи һәрфи, рәвији-музаәфин икинчи һәрфи вә вәсл[269]. Нәсирәддин Тусијә көрә фарс гафијәсинин тәшкилиндә иштирак едән һәрәкәләр исә бунлардыр: һәзв, тәвчиһ, мәчра, музаәф рәвинин биринчи һәрфинин кизли һәрәкәси вә музаәф рәвинин икинчи һәрфинин һәрәкәси. Нәсирәддин Тусинин бу тә'лиминә диггәтлә нәзәр салсаг онун һеч дә Шәмс Гејс Разинин фикирләринә зидд олмадығыны, әксинә маһијјәт е'тибарилә онун фикирләрилә үст-үстә дүшдүјүнү көрәрик. Белә ки, Нәсирәддин Туси садәчә олараг Шәмс Гејс Рази вә онун фикирләрини давам етдирән дикәр фарс гафијәшүнасларынын гејд адландырдыглары һәрфи ридф, ридфи-заид адландырдыглары һәрфи исә рәвији-музаәф адландырыр. Һәрәкәләрә кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, Нәсирәддин Тусинин һәзв, тәвчиһ вә мәчра адландырдығы һәрәкәләр дә Шәмс Гејс Рази вә дикәр фарс гафијәшүнасларынын ејни адлы һәрәкәләрилә бир маһијјәтдәдир. Нәсирәддин Тусинин кизли һәрәкәләри исә јалныз гафијәләрдә мүәјјән тәркиб дахилиндә јарандыглары вә анчаг тәләффүздә чох чүз'и шәкилдә мејдана чыхдыглары үчүн дикәр гафијәшүнаслар онлара диггәт јетирмәмиш вә онлары әсас гафијә елементләриндән сајмамышлар. Чүнки бу һәрәкәләрсиз дә Нәсирәддин Тусинин тә'лими дикәр фарс гафијәшүнасларынын тә'лими илә маһијјәтчә үст-үстә дүшүр. Бу мә'нада, Нәсирәддин Тусинин фарс гафијәсинин тәшкилиндә башга гафијәшүнаслара нисбәтән даһа аз һәрф вә һәрәкәләрдән бәһс етмәси исә садәчә олараг онун фарс гафијәсиндә әлфи-тә'сис, дәхил вә вәслдән сонракы һәрф вә һәрәкәләрин ишләнмәмәсини гәбул етмәси илә әлагәдардыр ки, тәбии ки, бу һәрфләри дә чыхдыгда Нәсирәддин Тусинин

тә'лиминдә даһа аз һәрф вә һәрәкә галмыш олур. Беләликлә, көрүнүр, Нәсирәддин Тусинин тә'лиминин даһа мүрәккәб олмасы вә әлавә јүкләрлә јүкләнмәсинин нәтичәси иди ки, сонракы әсрләрдә онун фикирләри өз ардычылларыны тапмамыш вә фарс гафијәсинин нәзәри әсаслары һагтында әсас нәзәри тә'лим кими Шәмс Гејс Разинин фикирләри гәбул едилмишдир. Лакин гејд етдијимиз кими бә'зи гафијәшүнаслар, мәсәлән Һүсејн Ваиз Кашифи, Нәсирәддин Тусинин дә фикирләринә истинад етмиш, бә'зән онун адыны чәкмәсә дә, һәр һалда белә бир фикрин, мүлаһизәнин дә мөвчуд олдуғуну сөјләмишдир[270].

Фарс гафијәсиндә ишләнән һәрф вә һәрәкәләри изаһ етдикдән сонра Шәмс Гејс Рази бу һәрф вә һәрәкәләрин васитәсилә бүтөвлүкдә фарс ше'риндә ијирми нөв гафијәнин јарандығыны көстәрир. Онлар ашағыдакылардыр: 1. Мүгәјјәд мүчәррәд[271], 2. Ридфли мүгәјјәд[272], 3. Гејдли мүгәјјәд[273], 4. Мүтләг мүчәррәд[274], 5. Гејдли мүтләг[275], 6. Ридфли мүтләг[276], 7. Хуручлу мүтләг[277], 8. Хуруч вә мәзидли мүтләг[278], 9. Хуруч, мәзид вә најирәли мүтләг[279], 10. Гејдли, хуручлу, мүтләг[280], 11. Гејдли, хуручлу вә мәзидли мүтләг[281], 12. Гејдли, хуручлу, мәзидли вә најирәли мүтләг[282], 13. Ридфли вә хуручлу мүтләг[283], 14. Ридфли, хуручлу вә мәзидли мүтләг[284], 15. Ридфли, хуручлу, мәзидли вә најирәли мүтләг[285].

Әкәр ридфли гафијәләрин ики нөвү олдуғуну нәзәрә алмыш олсаг, һәгигәтән дә Шәмс Гејс Разијә көрә фарс гафијәсинин ијирми нөвү олдуғуну көрәрик. Диггәтлә бахсаг Шәмс Гејс Разинин гафијәләри сырасында тә'сисли нөвләрин олмадығы ајдынлашар. Демәли, Шәмс Гејс Рази дә әлфи-тә'сис вә дәхил һәрфләрини фарс гафијәсини тәшкил едән һәрфләрин сырасына дахил етсә дә, ејни заманда дикәр гафијәшүнаслар кими долајысы јолла онларын фарс гафијәсиндә бир о гәдәр дә мәчбури характер дашымадығыны көстәрмиш вә бу һәрфләр васитәсилә јаранан гафијәләри дә гафијә нөвләри сырасында хүсусиләшдирмәји лазым билмәмишдир[286]. Демәк лазымдыр ки, Шәмс Гејс Разидән сонра јашајыб-јаратмыш фарс гафијәшүнаслары өз әсәрләриндә фарс гафијәсиндә мөвчуд олан гафијә нөвләриндән бәһс едәркән тәгрибән Шәмс Гејс Разинин јолу илә кетмиш, лакин өз әсәрләрини мүхтәлиф мәгсәдләрлә гәләмә алдыглары үчүн ондан бир гәдәр аз гафијә нөвләриндән сөһбәт ачмышлар. Белә ки, гафијә нөвләриндән сөһбәт кедәркән биз Вәһид Тәбризидә чәми он бир, Һүсејн Ваиз Кашифидә исә он гафијә нөвүнә раст кәлирик. Бу гафијәшүнасларын бәһс етдији гафијә нөвләринин һамысына демәк олар ки, Шәмс Гејс Ра-

зидә дә тәсадүф едирик. Лакин Шәмс Гејс Разидә олмајан бирчә нөв-тә'сисли-мүгәјјәд нөвү Һүсејн Ваиз Кашифидә вардыр ки, Һүсејн Ваиз Кашифи дә бу нөвүн фарс гафијәсиндә ишләнмәсинин мәчбури олмадығыны сөјләјир.

Нәсирәддин Туси исә фарс гафијәсини тәшкил едән һәрф вә һәрәкәләрин изаһында башга јол тутдуғу үчүн онун гафијә нөвләри дә фарс гафијәсинин нөвләриндән бәһс едән башга мүәллифләрин гафијә нөвләриндән фәргләнир. Тәбии ки, Нәсирәддин Тусинин гафијә һәрфләри сырасында әлфи-тә'сис, дәхил, хүруч, мәзид вә најирә олмадығы үчүн гафијә нөвләриндә дә бу һәрфләр вә бунларла бағлы олан һәрәкәләр иштирак етмир.[287] Белә ки, Нәсирәддин Тусијә көрә фарс гафијәсиндә бүтөвлүкдә он дөрд гафијә нөвү мөвчуддур ки, онлардан да јалныз практикада он бири ишләнир. Һәмин он бир гафијә нөвү ашағыдакылардыр. 1. Мүтләг мүчәррәд мовсул, 2. Мүтләг мүчәррәд гејри-мовсул, 3. Мүтләг мүрдәф мүфрәд мовсул, 4. Мүтләг мүрдәф мүфрәд гејри-мовсул, 5. Мүгәјјәд мүчәррәд мовсул, 6. Мүгәјјәд мүчәррәд гејри-мовсул. 7. Мүгәјјәд мүрдәф мүфрәд гејри-мовсул. 8. Мүзаәф, һәр ики рәвиси мүтләг мовсул. 9. Мүзаәф, һәр ики рәвиси мүтләг гејри-мовсул. 10. Мүзаәф, биринчи рәвиси мәтвиј, икинчи рәвиси мүтләг гејри-мовсул. 11. Мүзаәф, биринчи рәвиси мәтвиј, икинчи рәвиси мүгәјјәд гејри-мовсул. Нәсирәддин Тусинин көстәрдији бу он бир гафијә нөвүнүн әсас мәғзи демәк олар ки, Шәмс Гејс Разинин гафијә нөвләри сырасында тамамилә өз әксини тапыр. Лакин Нәсирәддин Туси бу гафијә нөвләри илә әлагәдар олараг рәдиф мәсәләсинә дә өз мүнасибәтини билдирир ки, бурада да мәсәләләри бир гәдәр мүрәккәбләшдирмәклә бәрабәр, ејни заманда мүтләг вә мүгәјјәд гафијәләр һаггында мөвчуд тәсәввүрләри дә бир гәдәр позур. Көрүнүр елә бу мүрәккәблик вә бир гәдәр анлашылмамазлығын нәтичәси иди ки, Нәсир Тусинин гафијә нөвләри һаггында олан фикирләри сонракы әсрләрдә өз ардычылларыны тапмамышдыр.

Фарс гафијәшүнаслары фарс ше'риндә ишләнән гафијәләри даһа бир бөлкүјә ајырмышлар: әсли вә мә'мули гафијәләр. Башга сөзлә десәк әсли вә дүзәлтмә гафијәләр. Фарс гафијәшүнасларына көрә әсли гафијәләр сөзүн көкүндән, јә'ни әсли вәзијјәтиндән, дүзәлтмә гафијәләр исә икинчи һиссәси әсл гафијәнин сон һиссәсиндән, јә'ни шәкилчиләрдән дүзәлтмә јолу илә әмәлә кәлән гафијәләрә дејилир: фарс гафијәшүнаслары Нәсирәддин Туси, Әбдүррәһман Чами, Һүсејн Ваиз Кашифинин көстәрдикләри кими мәсәлән; раст вә пејдаст, маст вә кочаст вә саирә. Бу мисалларда раст, маст әс-

ли, пејдаст вə кочаст исə дүзəлтмə гафијəлəр һесаб олунур. Чүнки бу гафијəлəрдə сөзүн көкү пејда вə кочадыр. Гафијəлəнмиш һиссəлəр исə əстдир ки, бу сөзлəрдə дə онлар шəкилчидир.

Фарс гафијəшүнасларынын фарс гафијəсинин нəзəри əсасларындан бəһс едəркəн сөһбəт ачдыглары гафијə нөвлəриндəн бири дə шајгандыр[288]. Нəсирəддин Туси шајгана демəк олар ки, белə тə'риф верир. "Шəкилчилəр васитəсилə дүзəлəн гафијəдə əкəр бир һиссə бүтүн һалларда бир мə'нада тəкрарланырса, о гафијəјə шајган дејилир" Шəмс Гејс Рази исə шајган һагтында тəгрибəн белə јазыр: "Сөзүн көкүнə артырылмыш һəрфлəр рəви јарадырса вə онлар тəкрарланырса бу гафијə шајгандыр". Əксəр алимлəрə көрə фарс ше'риндə шајган "ан" шəкилчиси васитəсилə јараныр. Мəсəлəн, əсбан, мəрдан, хəран вə с. Амма Нəсирəддин Туси шајгана даһа кениш шəкилдə јанашараг фарс дилиндə олан дикəр шəкилчилəрин дə, мəсəлəн, чəм билдирəн "һа", јаји-нəкəрə билдирəн "јə" һəрфлəринин дə шајган мөвгејиндə ишлəнə билдијини сөјлəјир[289]. Нəсирəддин Туси даһа сонра јазыр: "Шајган гафијəнин ше'рдə ишлəнмəси о гəдəр дə хошакəлəн дејилдир. Анчаг шаирə мүəјјəн ше'рдə бу гафијə нөвүндəн јалныз бир дəфə истифадə етмəјə ичазə верилир. Башга сөзлə десəк, шаирлəрин тез-тез шајганлара мүрачиəт етмəси онларын əсəрлəринин сəнəткарлыг хүсусијјəтлəринə зијан кəтирмəклə јанашы исте'дадлары һагтында да мəнфи фикир јаратмыш олур. Амма шајгандан бир дəфə истифадə олунмасына ичазə верилмəсинə бахмајараг бə'зи шаирлəр бу имкандан да истифадə етмəмиш вə бу гафијə нөвүндəн јан өтмүшлəр. Рəдифлə ишлəндикдə дə шајгандан бир дəфəдəн артыг истифадə олунмасына ичазə верилмир." Нəсирəддин Тусинин јаздығына көрə бу нөв гафијəјə əрəб поезијасында да ара-сыра тəсадүф олунур[290]. Гејд етмəк лазымдыр ки, фарс гафијəшүнасларындан јалныз Һүсејн Ваиз Кашифи шајганы ики јерə бөлəрəк онун чəли вə хəфи нөвлəриндəн бəһс едир[291].

Фарс гафијəшүнаслары фарс гафијəсинин тəшкилиндə мүһүм рол ојнајан рəдифин һəртəрəфли изаһына да өз əсəрлəриндə кениш јер ајырмыш вə рəдифин бүтүн хүсусијјəтлəрини демəк олар ки, арашдырмышлар[292]. Тəдгигатчыларын да гејд етдији кими рəдифин елми изаһына биз һəлə Рəшидəддин Вəтватын "Һəдајиг əс-сеһр фи дəгајиг əш-ше'р" əсəриндə раст кəлирик. Рəшидəддин Вəтват илк дəфə олараг рəдифə доғру гијмəт верəрəк јазыр: "Рəдиф фарс ше'риндə рəви һəрфиндəн сонра кəлəн бир вə ја бир-нечə сөздүр. Əксəр фарс ше'ри рəдифлə зəнкиндир. Шаирин исте'дады,

онун сөз демәк бачарығы јахшы сечилмиш рәдифләрдә бир даhа өзүнү көстәрир". Гејд етмәк лазымдыр ки, Рәшидәддин Вәтватын бу гыса, лакин долғун гејдләриндән сонра демәк олар ки, бүтүн гафијәшүнаслар онун фикирләрини давам етдирмиш, лакин ејни заманда, бә'зи бу вә ја дикәр әлавәләрлә ону зәнкинләшдирмишләр. Мәсәлән, Шәмс Гејс Рази рәдифдән данышаркән јазыр: "Рәдиф гафијәдән сонра кәлән сөздүр ки, ше'рин мә'на вә өлчүсүнә көрә она еhтијачы вардыр". Фарс гафијәшүнаслыг тарихиндә исә рәдиф hаггында ән долғун фикир Нәсирәддин Тусијә мәхсусдур. Белә ки, Нәсирәддин Тусијә гәдәр вә ондан сонракы мәнбәләрин hеч бириндә биз рәдиф hаггында "Ми'јар әл-әш'ар"да олан кими кениш вә әтрафлы изаhа раст кәлмирик. Белә ки, Нәсирәддин Тусијә көрә рәдиф рәвидән вә јахуд да вәслдән сонра кәлән вә мисраларын ахырында тәкрарланан бир нечә hәрф вә ја сөздүр. Рәдиф ејни заманда ејни мә'налы вә мүхтәлиф мә'налы, hәмчинин мә'налы вә ја тамамилә мә'насыз да ола биләр. Белә ки, рәдифин мә'налы вә ја мә'насыз олмасы Нәсирәддин Тусијә көрә гафијәләнмиш сөзә битишик олуб-олмамасындан асылыдыр. Башга сөзлә десәк, әкәр рәдиф гафијәләнмиш сөзүн тәркибинә дахилдирсә мә'насыз, јох әкәр гафијәләнмиш сөзүн тәркибинә дахил дејилдирсә вә гафијәләнмиш сөздән ајрылыгда мүстәгил мә'наја маликдирсә, тәбии ки, о, мә'налы рәдиф олачагдыр. Ејни заманда рәдиф бир нечә сөздән вә hәтта әкәр белә демәк мүмкүндүрсә, тамамилә бир мисрадан да ибарәт ола биләр ки, онун да бөјүк вә јахуд кичиклијинин гафијә үчүн hеч бир әhәмијјәти јохдур.

"Ми'јар әл-әш'ар"да рәдиф мәсәләсини дәгиг шәкилдә ишләјән Нәсирәддин Туси вәслин дә нә заман рәдиф олуб-олмамасы hаггында әтрафлы мә'лумат верир. Белә ки, Нәсирәддин Тусијә көрә вәсл hәрәкәли оларса вә ондан сонра бир вә ја бир нечә hәрф кәләрсә о заман вәсл рәдифә, јох әкәр гафијәләнмиш сөз вәсллә гуртарарса вә вәсл ејни заманда сакин мөвгејиндә ишләнәрсә, о заман вәсл гафијәјә аид олмуш олар. Хуручун исә рәдифә дахил олуб-олмамасы мәсәләсинә кәлдикдә гејд етмәк лазымдыр ки, Нәсирәддин Туси хуручу да фарс гафијәсиндә рәдифә дахил едир. Үмумијјәтлә, Нәсирәддин Тусинин дедијинә көрә hәлә ондан габаг јашајыб-јаратмыш фарс әруз вә гафијәшүнасы Јусиф Әрузи хуручу вә хуручдан сонракы hәрфләри гафијә hәрфләриндән сајмамышдыр. Нәсирәддин Туси исә өз хәләфинә нисбәтән даhа да ирәли кедәрәк хуруч вә хуручдан сонракы hәрфләри рәдиф адландырыр. Доғрудан да, Нәсирәддин Ту-

синин дедикләриндә һәгигәт вардыр. Чүнки рәви вә васлдән сонра кәлән бу һәрфләр гафијәнин тәркибиндә ишләнән һәрфләр кими ејнијјәт тәшкил етсәләр дә, һеч бир мә'на фәрги јаратмырлар. Буна көрә дә Нәсирәддин Туси васлдән сонракы һәрфләри рәдиф адландырдығы үчүн ондакы гафијә һәрфләри васллә гуртарыр. Бүтүн бунларла бәрабәр Нәсирәддин Туси дә дикәр гафијәшүнаслар кими рәдифин фарс ше'ринә мәхсус олдуғуну, лакин сон дөвр әрәб шаирләринин дә фарс ше'ринин тә'сири алтында ара-сыра рәдифдән истифадә етдикләрини сөјләмәји унутмур. Ејни заманда Нәсирәддин Туси дикәр гафијәшүнаслардан даһа ирәли кедәрәк фарс гафијәсиндә ишләнән нөвләрдән һансыларынын мәһз рәдифлә ишләнә биләчәјини дә конкрет олараг көстәрир. Беләликлә, Рәшидәддин Вәтват, Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Тусидән сонра јашајыб- јаратмыш вә бу алимләрин фикирләрини мүхтәлиф мә'нада тәкрар етмиш XII-XVI әсрләр дикәр фарс гафијәшүнасларынын фикирләрини конкрет олараг тәдгигата чәкмәдән дә бир даһа демәк олар ки, бүтөвлүкдә XII-XVI әсрләрдә фәалијјәт көстәрмиш фарс гафијәшүнаслары рәдиф һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмиш, онун бүтүн хүсусијјәтләрини инчәликләринә гәдәр арашдырмышлар.

Фарс гафијәшүнаслары өз әсәрләриндә фарс гафијәсиндә мејдана чыхан ејбләрә дә тохунмуш, әрәб гафијәшүнаслары кими, ејни заманда онларын тә'сири алтында бу ејбләри мүхтәлиф груплар, башлыглар алтында да системләшдирмишләр.

Бу барәдә фарс гафијәшүнаслары арасында хырда фикир мүхтәлифликләри олса да, онлар фарс гафијәсиндә мејдана чыхан ејбләри, нөгсанлары әсасән 4 башлыг алтында үмумиләшдирмишләр. Һәмин гафијә нөгсанлары бунлардыр: игва, икфә, ита, синад. Шәмс Гејс Рази, Әбдүррәһман Чами, Һүсејн Ваиз Кашифи игва дејәндә һәзв вә төвчиһин мүхтәлиф гафијәләрдә мүхтәлиф шәкилләрдә мејдана чыхмаларыны, икфә дедикдә исә рәви һәрфинин мүхтәлиф шәкилләрдә ишләдилмәсини нәзәрдә тутмушлар. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, әкәр Шәмс Гејс Рази, Әбдүррәһман Чами игва дедикдә јалныз һәзв вә төвчиһин фәргли шәкилдә мејдана чыхмаларыны баша дүшмүшләрсә, Һүсејн Ваиз Кашифи бу терминин әһатә даирәсини даһа да кенишләндирәрәк дәхлин һәрәкәсинин дә мүхтәлиф шәкилдә мејдана чыхмасыны игва адландырыр. Ејни заманда гејд етмәк лазымдыр ки, икфә һаггында да фарс гафијәшүнасларынын фикри бир-бириндән бир гәдәр фәргләнир. Лакин әкәр Шәмс Гејс Рази, Һүсејн Ваиз Кашифи, Әбдүррәһман Чами јахын мәхрәчли һәрф-

ләрин рәви мөвгејиндә ишләнмәсини үмумијјәтлә икфә адландырырларса, Шәмс Гејс Рази өз фикирләриндә даһа да ирәли кедәрәк мәсәлән, мим вә чим, ба вә дал вә бу кими һәрфләрин рәви мөвгејиндә ишләнмәсини нәинки ејиб сајыр, һәтта belә һәрфләрлә гафијәләнмиш ше'рләри нәзм әсәри һесаб етмир.

Синада кәлинчә исә гејд етмәк лазымдыр ки, бу барәдә бүтүн фарс гафијәшүнасларынын фикри демәк олар ки, ејнидир. Белә ки, бүтүн фарс гафијәшүнасларына көрә синад ридф һәрфинин мүхтәлиф шәкилдә мејдана чыхмасыдыр. Фарс гафијәшүнасларынын гафијә нөгсанларындан һесаб етдикләри ејибләрдән бири дә итадыр. Хатырлатмаг лазымдыр ки, гафијә нөгсаны кими итаја биз һәлә әрәб гафијәсиндән данышаркән раст кәлмишдик вә ејни заманда әрәб алимләринин бу гафијә нөгсаны һаггында мүхтәлиф фикирдә олдугларыны сөјләмишдик. Фарс гафијәсиндә дә ита ән чәтин ашкар олунан гафијә нөгсанларындан биридир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, әрәб гафијәшүнасларына нисбәтән фарс гафијәшүнасларынын әсәрләриндә бу гафијә нөгсанынын изаһына даһа кениш јер верилмишдир. Белә ки, әксәр фарс гафијәшүнасларына көрә итанын ики нөвү вардыр: чәли вә хәфи. Башга сөзлә десәк ашкар вә кизли ита. Белә ки, онлар шәкилчиләрлә гафијәләнмәнин даһа габарыг характер дашыдығыны гафијәләри ашкар ита (мәсәлән: зибатәр, никутәр) , гафијәсинин бир һиссәсинин исә гафијәләнмиш дикәр сөзлә ејнијјәт тәшкил едәјән гафијәләри (мәсәлән: аб, күлаб) кизли ита адландырмышлар. Диггәтлә бахсаг әсли вә мә'мули вә шајган гафијә нөвүнүн дә тәгрибән бу тип гафијәләрә јахын олдуғуну көрәрик. Тәсадүфи дејил ки, бә'зи гафијәшүнаслар дикәр гафијәшүнасларын гафијә нөвләриндән сајдыглары бу гафијәләри дә гафијә ејибләриндән сајмыш вә онлары гафијә нөгсанлары ады алтында шәрһ етмишләр. Беләликлә, фарс ше'риндә гафијә нөгсанлары бәһсинә јекун вураркән демәк олар ки, фарс гафијәшүнаслары фарс гафијәсиндә мејдана чыхан бу нөгсанлары да дәриндән арашдырмыш, шаирләрә бу гафијә нөгсанларына јол вермәмәји төвсијә етмәклә бәрабәр, ејни заманда фарс гафијәсинин нәзәри әсаслары һаггында онун бүтүн проблемләрини әһатә едә биләчәк нәзәри тә'лим јаратмышлар.

Сон олараг исә фарс гафијәсинин хүсусијјәтләринә јекун вураркән гафијәнин нәзәри проблемләри барәдә орта әср мүәллифләринин дедикләри бир фикри хатырламаг јеринә дүшәр: "Гафијә һаггында бу гәдәр билмәк кифајәтдир."

НӘТИЧӘ

"Мән фА́илАтүн фА́илАт билмирәм, амма аби-һәјат кими көзәл ше́рләр дејирәм".
Орта әсрләр намә'лум фарс шаири

Орта әсрләр Шәрг әдәби-нәзәри фикриндә ше́р дејиләндә вәзнли-гафијәли кәлам нәзәрдә тутулмушдур. Она көрә дә әсрләр боју Шәрг алимләри вәзнин, гафијәнин нәзәри әсасларыны өјрәнмиш, онларын әрәб, фарс вә түркдилли поезијада мејдана чыхан хүсусијјәтләрини араշдырмышлар. Сөзсүз ки, әрәб әруз, гафијә елмләринин әсасыны гојан бөјүк әрәб филологу Хәлил ибн Әһмәд илк нөвбәдә әрәб дилинин вә ше́ринин материаллары әсасында әрәб әруз вә гафијә елмләрини системләшдирмиш, сонракы әсрләрдә исә истәр әрәб, истәрсә дә дикәр Шәрг халгларына мәнсуб алимләр бу нәзәријјәнин инкишафында мүһүм хидмәтләр көстәрмишләр. Бу мә́нада, бә́зән күман едилдијинин әксинә олараг әруз вә гафијә елмләри донуг, еһкам характери дашымамыш, поезијанын инкишафы илә сых сурәтдә бағлы олмушдур. Белә ки, арузвәзнли фарс поезијасынын инкишафы илә әлагәдар олараг фарс әруз вә гафијә елмләринин, арузвәзнли түркдилли поезијанын инкишафы илә әлагәдар олараг исә арузвәзнли түркдилли ше́рин нәзәри әсасларынын мејдана чыхмасы дедикләримә ән азы көзәл сүбутдур.

Мараглы бурасыдыр ки, дикәр дүнја халгларынын ше́р тәчрүбәсиндә анчаг естетик бир категорија олан вәзн вә гафијә Шәрг халгларынын ше́риндә тәкчә естетик бир категорија олмајыб, ејни заманда Шәрг филологларынын, Шәрг алимләринин сә́јләри нәтичәсиндә Шәрг филолокија елминин голларындан биринә чеврилмишдир. Бу мә́нада, Шәрг мүтәфәккирләри вәзн вә гафијә мәсәләләринә тәкчә естетик бир категорија кими дејил, һәмчинин идраки бир анлајыш кими јанашмыш, әрәб-фарс, түрк ше́ринин, дилинин там естетик дәрки үчүн ондан бир васитә кими истифадә етмишләр. Бу бахымдан әруз вә гафијәнин нәзәри әсасларынын сонракы әсрләрдә инкишаф етмәси вә онларын әруз вә гафијә елм-

ләри ады алмалары тамамилә тәбиидир. Демәк олар ки, дүнја мигјасында орта әсрләр филолокија елми тарихиндә вәзн вә гафијәјә јанашманын белә үсулуна биз дикәр халгларда тәсадүф етмирик. Бу да бир даһа Шәрг филолокија елми тарихиндә хүсуси бир мәрһәлә олан әруз вә гафијәшүнаслыг тарихинин өјрәнилмәси зәрурәтини ортаја гојур.

Беләликлә, әруз вә гафијәшүнаслыг тарихи орта әсрләр көркәмли Шәрг алимләринин гәләмләринә мәнсуб олан көзәл әсәрләр, бу әсәрләр исә әруз вә гафијәнин нәзәри әсаслары һаггында гијмәтли елми фикирләрлә зәнкиндир.

ГЕЈДЛӘР ВӘ ШӘРҺЛӘР

1. Сон онилликләрдә гисмән Авропа шәргшүнаслығынын тә'сири илә рус вә үмумиҗәтлә кечмиш совет әдәбиҗјатшүнаслығында Шәрг поетикасы һаггында бир нечә тәдгигат әсәри јазылыб ки, бу да истәр Авропа, истәрсә дә рус шәргшүнаслығынын классик Шәрг поетикасына олан марағыны көстәрир.Белә тәдгигатлардан, мәсәлән, Б.Ј.Шидфарын "Классик әрәб әдәбиҗјатында образлар системи", А.Б.Куделинин "Орта әсрләр әрәб поетикасы", Д.В.Фроловун "Классик әрәб ше'ри. Әруз: тарихи вә нәзәриҗјәси", Н.Ј.Чалисованын чапа һазырладығы, кениш өн сөз јаздығы Рәшидәддин Вәтватын "Һәдаиг әс-сеһр фи дәгаиг әш-ше'р", Р.Мусулмангуловун "Классик фарс-тачик поетикасы (X-XV әсрләр)" әсәрләринин вә башгаларынын адларыны чәкмәк олар. (22;43;48;54;60)

2. Әрузун арашдырыласы мәсәләләри чохдур. Мәсәлән, "Әрузун Шәрг поетикасында јери", "Мүгаисәли әрузун нәзәри вә тәчрүби проблемләри", "Әруз фәлсәфи-естетик категорија кими", "Түркдилли әрузвәзнли поезијанын инкишаф јоллары", "Түркдилли әрузвәзнли ше'рин поетик фонетикасы" вә с. кими мөвзулар һәлә һәллини көзләјир.

3. Орта әсрләр Шәрг поетикләринә көрә ше'р вәзнли, гафијәли кәламдыр. Башга сөзлә десәк онларын фикринчә вәзндән, гафијәдән кәнарда ше'р јохдур.

4. Авропа вә рус шәргшүнасларынын әрәб ше'ри вә әруз елми һаггында олан фикирләри илә даһа јахындан таныш олмаг үчүн бах: Д.В.Фролов "Классик әрәб ше'ри. Әруз: тарихи вә нәзәриҗјәси". Москва, 1991.

5. Сон дөврләрдә әруз вә гафијә һаггында јазылан әсәрләрдән Р.Мусулмангуловун "Классик фарс-тачик поетикасы (X-XV әсрләр)", Д.В.Фроловун "Классик әрәб ше'ри. Әруз: тарихи вә нәзәриҗјәси" монографијаларынын, И.В.Стеблеванын бир сыра мәгаләләринин, очеркләринин адларыны чәкмәк олар ки, бу әсәрләр әруз вә гафијәшүнаслыг тарихинин өјрәнилмәси бахымындан мүәјјән әһәмиҗјәтә маликдирләр. Лакин бу әсәрләрдә дә әруз вә гафијәшүнаслыг тарихи бүтөв шәкилдә өјрәнилмәмиш галыр. Белә ки, Р.Мусулмангуловун ады чәкилән әсәриндә фарс әруз вә гафијәшүнаслыг тарихи мәсәләләри Шәрг поетикасынын дикәр голлары илә бир јердә өјрәнилир. (48) Д.В.Фролов исә әруз-

вәзнли әрәб ше'ринин тәшәккүл тарихи вә Хәлилин системинин маһијјәтини араштырыр. Әруз елминин Хәлилдән сонракы инкишаф тарихинә тохунмадығыны әсәринин өн сөзүндә өзү гејд едир (54). И.В.Стеблева бир сыра мәгаләләриндә исә анчаг түркдилли әрузун хүсусијјәтләриндән бәһс едән әсәрләрә гыса шәкилдә тохунур (50;51;52).

6. Мәсәлән, Нәсирәддин Туси бүтүн дүнјада әсасән астроном вә ријазијјатчы кими танынса да, әруз вә гафијәнин нәзәри әсаслары һаггында да әсәр јазмыш вә өз гејдинә көрә ону мүхтәсәр шәкилдә гәләмә алмышдыр. Вәһид Тәбризи исә өз әсәрини јалныз кичик јашлы гардашы оғлуну нәзәрдә тутараг садә шәкилдә јаздығыны гејд едир. Шәмс Гејс Разинин "Әл-Мө'чәм" әсәри исә әрузун вә гафијәнин, хүсусилә дә фарс әруз вә гафијәсинин бүтүн ирили вә хырдалы проблемләрини өзүндә әкс етдирән јүксәк сәвијјәли мүтәхәссисләр үчүн нәзәрдә тутулан фундаментал әсәрдир.

7. Чаһилијјәт дөвру дедикдә әрәбләрин исламдан әввәлки һәјаты, әдәбијјаты вә мәдәнијјәтләри нәзәрдә тутулур.

8. Јенә дә илк әрәб дилчиләриндән олан Ибн Әбу Исһаг әл-Һадрами (вәфаты 735) "мүасири, мәшһур әрәб шаири Фәрәздәгин (641-732) ше'рләриндә грамматик гајдалары позмасына, дилдә кениш јајылмамыш, умуми гајдадан кәнара чыхан һаллара јол вермәсинә гаршы кәскин е'тираз етмишдир. Онун фикринчә, шаир вәзн, гафијә, форма көзәллији хатиринә дилин гајда-ганунларыны позмамалы, аналокијаја, јекпарәлијә чидди риајәт етмәлидир." (44,*19*) Орта әсрләр әрәб дилчиләринин әсәрләриндән кәтирилән белә фактларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг олар.

9. Илк әрәб дилчиләринин һәјат вә јарадычылыглары, онларын әдәби мараг даирәләри, ше'рә, сәнәтә мүнасибәтләри вә үмумијјәтлә әрәб филолокија елминин илк дөврләри, әрәб елми мүһити, дилчилик мәктәбләри һаггында кениш вә әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: В.Мәммәдәлијев "Әрәб дилчилији"; Бакы, 1985.

10. Ибн әл-Мө'тәзз (861-908) көркәмли әрәб шаири, филологу вә ичтимаи хадими. Гәләминдән "Тәбәгәт әш-шуәра әл-муһдәсин", "Китаб әл-әдәб" вә с. кими әсәрләр чыхса да, Шәрг поетикасы тарихиндә даһа чох "Китаб әл-бәди" "(Јени үслуб) әсәри илә танныр. Бу әсәри илә о, Шәрг поетикасынын голларындан бири - бәди" елминин әсасыны гојмушдур. (41) Бир күн хәлифә олмуш вә тарихдә даһа чох "бир күнлүк хәлифә" кими танынмышдыр.

11. Әл-Чаһиз (775-869). Көркәмли әрәб филологу. Бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. Лакин "Китаб әл-бәјан вә әт-

тәбјин" (Бәјан вә изаһлар китабы) әсәри илә Шәрг поетикасынын голларындан бири олан бәјан елминин әсасыны гојмушдур.

12. Гүдәма ибн Чәфәр (вәфаты 922-949-чу илләр арасында). Көркәмли әрәб филологу. "Нәгд әш-ше'р" (Поезијанын тәнгиди) әсәри илә әдәби тәнгид елминин әсасыны гојмушдур.

13. VIII-XI әсрләрдә әрәбләрин әсәрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән бәһс едән поетика елмләри јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмиш, јени - ислам дөврү шаирләринин үслуб вә сәнәткарлыг кејфијјәтләри хүсуси вүс'әтлә өјрәнилмишдир. Бу дөврүн көркәмли филологларындан әл-Чаһиз, Ибн әл-Мө'тәзз, Гүдәма ибн Чәфәрлә бир сырада дајанан Ибн Гүтејбә, әл-Әсмәи, Әскәри, Ибн Рәшиг, Ибн Әбд Рәббиһ кими онларла көркәмли алимин адыны чәкмәк олар ки, онларын да әсәрләриндә әсәрин форма-мәзмун әлагәси, дил, үслуб, сәнәткарлыг мәсәләләри, ше'р, нәср, онларын сәрһәдләри инчәликләринә гәдәр арашдырылмыш, бә'зән шаирләр тәнгид олунмагла бәрабәр, әсәрләр там шәкилдә филоложи тәһлилдән кечирилмишдир. Сөзсүз ки, бу әсәрләрдә вәзн вә гафијә мәсәләләринә дә хүсуси јер ајрылыр. Лакин бунлар Хәлил ибн Әһмәд тәрәфиндән системләшиб гуртардығы вә онлар әсасән ајрыча шәкилдә, ајрыча әсәрләрдә тәдгиг олундуглары үчүн бурада онлар дәриндән тәһлил едилмир, вәзн вә гафијәнин садәчә олараг мәзмун, дил, сәнәткарлыгла бағлы кејфијјәтләри олдугча гыса шәкилдә өјрәнилирди. Әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: И.Ј.Крачковскинин бир сыра мәгаләләринә (40;41;42) вә А.Б.Куделинин "Орта әсрләр әрәб поетикасы" Москва, 1983, китабына (43).

14. Хәлилин чох көркәмли филолог, нечә дејәрләр "әрәб филолокијасынын атасы" олдуғуну бүтүн дөврләрдә бүтүн әрәб алимләри шәксиз-шүбһәсиз гәбул етмишләр. Мәсәлән, Ибн Хәлликан (вәфаты 1281) јазыр: "Хәлилдән башга ислам аләминдә елә бир исте'дадлы адам олмајыб ки, елминин көкләри әрәб алимләри арасында бу гәдәр кениш јајылсын". Нәвәви (вәфаты 1337) исә јазыр: "Алимләр әрәб дилинин елмләри - синтаксис, лексикографија, морфолокија, әрузда онун бөјүклүјү, биринчилији, шәрәфи һагтында јекдилдирләр. Һәр елмдә о, биринчидир, һамы она мүрачиәт едир". (54,*187*)

15. Бир "рәвајәтә көрә, Хәлил әрузла мәшғул оларкән өз ишинә о гәдәр алудә олубмуш ки, әтрафындакы һәр шеји, һәтта аиләсинин үзвләрини белә унудубмуш. Бир дәфә оғлу отаға дахил олдугда ону белә вәзијјәтдә көрүб һејрәтә кәлир. Күчәјә чыхыб чамаата атасынын дәли олдуғуну билдирир.

Онлар ичәри кириб оғлунун дедикләрини Хәлилә хәбәр верирләр. Хәлил бәдаһәтән ашағыдакы ше'ри сөјләјир... "Дедијими билсәјдин мәни үзүрлү сајардын. Јох, дедијини билсәјдин өзүнү гынајардын. Лакин дедијими билмәдин. Мәни гынадын. Мән исә сәнин чаһил олдуғуну көрүб тагсырындан кечдим." (44,25) Бу һагда икинчи бир рәвајәт вардыр: "Бир дәфә Хәлил ибн Әһмәд Бәсрә күчәләриндән бириндә кәзәркән мискәр чәкичләринин сәсини ешидиб диггәт јетирмиш, чәкичин зиндана дәјәркән чыхардығы ритмик сәсләр онун диггәтини чәлб етмиш, онун системинин тәртибинә тә'сир көстәрмишдир: дадаг-даг, дадаг-даг фә'Үлүн-фә'Үлүн (мүтәгариб бәһри), даг-дадаг, даг-дадаг фА'илүн фА'илүн (мүтәдарик бәһри)" (37,39—40). Дикәр бир рәвајәтдә дејилир: "Хәлил Мәккәдә зијарәт заманы Аллаһдан она гәдәр һеч кимә илһам едилмәјән бир елмин илһам едилмәсини хаһиш едир. Евә дөндүкдән сонра исә әрузу кәшф едир." (54,197; 53,51) Хәлилин әрузу системләшдирмәси һаггында даһа бир нечә рәвајәт вардыр.

16. Әрузун бүтүн терминолокијасы демәк олар ки, әрәб һәјаты вә мәишәти илә бағлыдыр. Белә ки, Хәлил ики мисрадан ибарәт олан бејти - поетик термини бејтә, евә (бејт ејни заманда әрәб дилиндә ев, чадыр демәкдир), охшатдығы үчүн сәбәби ипә, вәтәди дә мыха бәнзәдир. Кўја сәбәб чадырын гырагларыны чәкиб дартдығы, вәтәд исә мых кими вурулдуғу јердә мөһкәм дајандығы үчүн белә адланмышдыр. Һәгигәтән дә әрәб ше'ринин ритминдә вәтәд сәбәбдән күчлү ритмик васитәдир. Фасиләјә кәлдикдә исә о, ики ипин, ики мыхын, башга сөзлә десәк ики сәбәбин, јахуд ики вәтәдин арасындакы мәсафә, фасиләдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, әруз сөзүнүн дә бир мә'насы чадырын ортасындакы чадыры сахлајан дирәк демәкдир. Демәли, бејт-ев, чадыр, әруз чадыры сахлајан дирәк, сәбәб чадырын гырагларыны дартан ип, вәтәд бу ипләри јерә мөһкәм вуран мых, паја, фасилә исә бу ипләрин арасындакы мәсафәдир.

Үмумијјәтлә, әруз сөзүнүн даһа бир нечә мә'насы вардыр. Әксәр мәнбәләрдә бу барәдә олан фикри үмумиләшдирән Әкрәм Чәфәр јазыр: "Бә'зиләри дејирләр ки, Хәлил ибн Әһмәд Бәсрәдән Мәккәјә кәләркән бу елм она илһам олундуғу, ону Мәккәдә јаратдығы вә Мәккәнин дә адларындан бири әруз олдуғу үчүн о, буну әруз адландырмышдыр. Бә'зиләри иддиа едирләр ки, әруз сөзүнүн мә'наларындан бири тәрәф, чәһәт олдуғундан, ше'р вәзни дә ше'ршүнаслығын бир тәрәфини, јахуд бир чәһәтини тәшкил етдијиндән ондан бәһс едән бу елмә әруз ады верилмишдир. Бир пара әрузчуларын

рә'јинчә, әруз termininin бир мә'насы да наһијә, јә'ни өлкәнин бир гисми, бир һиссәси олдуғу үчүн вә әруз елми дә "елм өлкәсинин", јахуд елм аләминин бир наһијәсини әкс етдирдији үчүн она әруз дејилмишдир. Бә'зиләринин фикринчә, дәвәнин бир чинси әруз адландығына вә куја, әруз вәзнләри дә дәвә јеришләри аһәнкиндән алынмыш олдуғуна көрә бу елми әруз адландырмышлар." (37,26)

17. Һәрәкәли һәрф дедикдә әрәб дилиндә бир самит һәрф вә бир дә онларын үзәриндә вә јахуд да алтында өз ишарәсини тапан саит нәзәрдә тутулур. Тәдгигатчыларын сон гәнаәтләринә көрә әрәб дилчиләри тәкчә елә һәрф дејәндә дә үмумијјәтлә бу мәзмуну анламышлар. Куја Хәлил һәрфи әрәб дилинин ән кичик ритмик васитәси сајмыш вә ону ән гыса мораја бәрабәр тутмушдур. Бу кејфијјәт әрәб дилинин өз дахили тәбиәтиндән доғдуғуна, јә'ни әрәб дили тәбиәтән ритмик дил олдуғуна көрә һәрфи башга шәкилдә дә тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, гыса саитләр әрәб јазысында адәтән өз әксини тапмыр. Онлар мәтн охунаркән әлдә олунмуш грамматик биликләр әсасында бәрпа олунурлар. Бу мә'нада, һәрәкәсиз әрәб дилини охумаг чәтиндир. Буна көрә дә Аллаһ кәламы олан Гур'анын охунушунда нөгсанлара јол верилмәсин дејә о, мүтләг һәрәкәли шәкилдә јазылыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, әрәб дилиндә инди мөвчуд олан һәрәкәләри дә тарихән гәти шәкилдә Хәлил ибн Әһмәд мүәјјәнләшдирмишдир. Һәрәкәсиз һәрф дедикдә исә үзәриндә вә јахуд да алтында гыса саит өз әксини тапмајан самит һәрф нәзәрдә тутулур. Һәрәкәли вә һәрәкәсиз һәрфләрлә бағлы әрәб дилинин өз ганунлары вардыр ки, Хәлил ибн Әһмәд дә әрузу системләшдирәркән бунлардан чыхыш етмишдир. Мәсәлән, кәлмәнин башында һәрәкәсиз һәрф ишләнмәз, адәтән үч, надир һалларда исә дөрд һәрәкәли һәрфдән сонра мүтләг һәрәкәсиз һәрф кәлмәлидир, сөзүн ортасында ики һәрәкәсиз һәрф јанашы дурмаз вә с. Үмумијјәтлә, әруз вәзнини вә Хәлилин системинин маһијјәтини анламаг үчүн ән азы әрәб дилинин фонетикасыны мүәјјән мә'нада билмәк лазымдыр.

18. Баблар әрәб дилинин бүтүн фе'лләрини, луғәт тәркибини нәзәри шәкилдә үмумиләшдирән гәлибләр, моделләрдир. Бабларын дахили имканлар нәтичәсиндә јаранан јени, нәзәри модификасијалары һәтта дилә дә тә'сир едиб, дилдә олмајан јени сөзләрин јаранмасына сәбәб ола биләр. Хәлил баблара бу кејфијјәти вермиш, башга сөзлә десәк әрәб дилиндә кәләчәкдә јарана биләчәк сөзләрин дә чәрчивәләрини јаратмыш, габагчадан онлары нәзәри шәклә салмышдыр. Хә-

лил әрузун тәф'иләләриндә дә бу јол илә кетмиш, әрәб ше'ринин ритмини әсас сәккиз тәф'иләдә экс етдирмишдир. Дикәр ритмләр исә өз нәзәри əксләрини төрәмә тәф'иләләрдә тапырлар. Хәлил әрәб ше'ринин ритмини нәзәри шәкилдә гәти олараг системләшдириб гуртарса да, һәр һалда зиһафлар васитәсилә бу мәсәләни бир гәдәр дә ачыг гојмуш, әкәр әрәб ше'риндә јени гәлиб, јени бәһр ишләнәрсә һәмин ритмләрин әкси үчүн зиһафлар васитәсилә јени тәф'иләләрин јаранмасы мүмкүнлүјүнү ағлаујғун сајмышдыр. Әслиндә Хәлил өз нәзәри системи илә даһа кениш дүшүнмүшдүр. Тәсадүфи дејилдир ки, сонракы әсрләрдә сонракы әрузчулар јени зиһафлар јаратмыш, онлар васитәсилә јени төрәмә тәф'иләләр, нәзәри ритмик ваһидләр алараг онлары бу вә ја дикәр ше'рин әсасына гојмуш, башга сөзлә десәк јени ритмләри бу тәф'иләләр васитәсилә көстәрмишләр.

19. Сөзсүз ки, әрәб дилиндә беш һәрфдән кичик, минимум ики һәрфдән ибарәт вә бөјүк, тәркибиндә једди һәрф олан сөзләрә дә тәсадүф олунур. (56,*129—130*) Лакин бу сөзләрин вә белә ритмләрин ишләнмә тезлији бир о гәдәр дә сых олмадығы үчүн Хәлил дә онларын нәзәри моделләрини әсас әсли тәф'иләләр сырасында дејил, төрәмә тәф'иләләр, јә'ни икинчи дәрәчәли ритмләр сырасында көстәрмишдир.

20. Әрузвәзнли поезијанын илк бир нечә әср нүмунәләри әсасән гәсидә жанрында өз ифадәсини даһа чох тапдығына көрә тәдгигатчылар бу поезијаны гәсидә поезијасы, ше'ри дөврү кими дә характеризә едирләр.

21. Фарс әрузчулары Хәлилин дөрдүнчү даирәси әсасында јаратдыглары бу бәһрләри чәдид - јени (бу бәһри бә'зән ғәриб - јад, гәрибә дә адландырмышлар), мүшакил, бә'зән она әхир, мүтәәххир дә дејибләр - јә'ни ахырынчы, сонунчу, гәриб - бир мә'насы да чох да гәдим, көһнә олмајан адландырмышлар ки, һәтта бу терминләр дә бу бәһрләрин сонрадан јарадылараг Хәлилин системинә әлавә олундугларыны билдирир.

22. Бу фикирләри Хәлилин биринчи вә икинчи даирәләри һаггында да демәк олар. Белә ки, биринчи даирәдә тәвил, мәдид, бәсит бәһрләри илә јанашы даһа ики бәһр јаратмаг олар ки, Хәлилин јаратмадығы бу бәһрләри дә сонракы әрузчулар јаратмыш, онлары әриз вә јахуд мәглуби-тәвил вә әмиг адландырараг әрузун нәзәри шәкилдә јаранан, лакин практикада ишләнмәјән бәһрләри сырасына дахил етмишләр. Нәсирәддин Туси ејни заманда Хәлилин икинчи - мө'тәлифә даирәси, јә'ни вафир вә камил бәһрләри әсасында даһа бир гәлиб јарадыр ки, ону да мүһмәл - ишләнмәјән, абсурд, уј-

дурма адландырыр. Бунунла да әрузчулар, о чүмләдән Нәсирәддин Туси даирәләрин максимум имканларыны көстәрмиш, нүмајиш етдирмишләр.

Китабын һәчми имкан вермәдијиндән вә әрузун үчүнчү дәрәчәли мәсәләләриндән олдуғуна көрә даирәләрдән данышаркән үстүндән кечдијимиз бир хүсусијјәт дә вардыр ки, ону да әрузчулар фәкк, јә'ни бир-бириндән чыхма, ајрылма адландырырлар. Мәсәлән, Хәлил биринчи даирәнин биринчи бәһринин әсас гәлибини фәЎлүн мәфАЙлүн фәЎлүн мәфАЙлүн шәклиндә тә'јин етмишдир. Биз јени гәлиби биринчи фәЎлүн-үн вәтәдиндән дејил, сәбәбиндән башласаг онда белә бир гәлиб - лүн мәфАЙлүн фәЎлүн мәфАЙлүн фәЎ алыначаг ки, ону да ејни вәзндә олан фА'илАтүн фА'илүн фА'илАтүн фА'илүн гәлиби илә әвәз етсәк онун мәдид бәһринин әсас гәлиби олдуғуну көрәрик. Даһа сонра фәЎлүн-үн сәбәбини дә архаја кечирсәк онда да - мәфАЙлүн фәЎлүн мәфАЙлүн фәЎлүн гәлиби алыначаг ки, әрузчулар да буна әриз вә јахуд да мәглуби-тәвил, јә'ни далгабаг едилмиш, тәрсинә чеврилмиш тәвил ады вермишләр. Һәгигәтән дә, бу гәлиб тәвил бәһринин дал-габаг едилмиш вариантыдыр. Просеси давам етдирсәк биринчи мәфАЙлүн-үн биринчи сәбәби, јә'ни Й-јә гәдәр олан рүкнләрин һамысыны архаја кечирсәк, әслиндә әрузчуларын етдикләри кими даирә үзрә гәлиби бурадан һесабламаға башласаг онда белә бир гәлиб - Йлүн фәЎлүн мәфАЙлүн фәЎлүн мәфА алыначаг ки, бу да бәсит бәһринин әсас гәлибидир. Даһа сонра мәфАЙлүн тәф'иләсинин биринчи јүнкүл сәбәбини дә сона кечирсәк, даһа доғрусу гәлиби мәфАЙлүн тәф'иләсинин икинчи јүнкүл сәбәбиндән охумаға башласаг, лүн фәЎлүн мәфАЙлүн фәЎлүн мәфАЙ гәлиби мејдана чыхачаг ки, буну да фА'илүн фА'илАтүн фА'илүн фА'илАтүн-лә әвәз етсәк әмиг бәһринин әсас гәлиби алыначаг. Бунунла да даирә тамамланыр. Демәли әрузчуларын һәгигәтән дә, доғру олараг гејд етдикләри кими бу даирә үзрә беш бәһр алыныр. Амма Хәлил бунлардан үчүнүн - тәвил, мәдид, бәсит бәһрләринин әрәб әрузунда ишләнәчәјини сөјләјир. Беләликлә, бир даһа көрүндүјү кими Хәлил даһа кениш дүшүнмүш, гәбул етдијиндән даһа кениш јаратмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, сонралар Нәсирәддин Тусинин вә Зәһирәддин Мәһәммәд Бабурун әсәрләриндә бу бәһрләрдән вердикләри нүмунәләрә раст кәлирик. Галды ки, фәкк мәсәләсинә о, бир даһа бир даирә әтрафында топланан бәһрләрин ритмчә бир-биринә јахын олдугларыны сүбут едир.

23. Орта әср әрузчулары әруз сөзүнү белә дә мә'наландырмышлар: "Әруз сөзү әрз сөзүндән дүзәлмиш, әрз сөзүнүн мә'наларындан бири дә көстәрмә, үзә чыхармадыр, әруз елми илә ше'р вәзнинин јанлыш-доғрулуғу үзә чыхарылдығы үчүн ону әруз адландырмышлар. Бә'зиләринин фикринчә, бу елмә она көрә әруз дејилмишдир ки, о, ше'рин "мә'руз-әлејһ"идир, јә'ни ше'рин вәзни онунла өлчүлүр. Онун васитәсилә јохланылыр". (37,*26*)

24. Мәсәлән, көркәмли әрәб филологу Әсмәи (740-828) әрузу Хәлилин јанында хүсуси олараг өјрәнмәк истәсә дә, ону ахыра гәдәр дәрк едә билмәмишдир. Бир күн Хәлил она вафир бәһриндә олан бир ше'ри тәгти етмәк вә вәзнини тә'јин етмәји тапшырыр. Әсмәи ше'рин үстүндә бир күн баш сындырса да ишин өһдәсиндән кәлмир, тәһсилини јарымчыг гојуб кедир (55,*264*).

25. Әл-Әхфәш әл-Әвсәт Әбул Һәсән Сәид бин Мәс'әдә (вәфаты 830). "Мәншә е'тибарилә фарс олан Әхфәш Бәлхдә анадан олмуш, Бәсрәдә јашамыш, Хәлил истисна олмагла, Сибәвејһинин галан мүәллимләриндән вә өзүндән дәрс алмышдыр. Әхфәш Сибәвејһинин ән саваддлы вә исте'дадлы шакирдидир. О, өзү барәсиндә белә дејәрмиш: "Сибәвејһинин китабында елә бир шеј јохдур ки, ону мәнә көстәрмәмиш, изаһ етмәмиш олсун". Бундан белә чыхыр ки, Әхфәш Сибәвејһинин әсәрләрини мүәллифин өзү илә ахыра гәдәр охујуб өјрәнмиш јеканә грамматикдир. Мүбәррәд онун барәсиндә: "Әхфәш сөз барәдә инсанларын ән биликлиси, мүбаһисәдә (дискусијада) исә ән маһиридир" демишдир. Сә'ләбинин јаздығына көрә, Фәрра Сәид бин Салимин јанына кәлдикдә о, куфәли гонағы саламлајыб демишдир: "Будур, әрәб дилинин ән көзәл биличиси кәлди". Фәрра исә: "Нә гәдәр ки, Әхфәш сағдыр әрәб дилини ән јахшы билән мән јох, одур" дејә чаваб вермишдир." (44,*37*) Әхфәш әрәб дили илә јанашы әруз вә гафијә илә дә чидди мәшғул олмушдур. Чох тәәссүф ки, онун әруз вә гафијә барәдә јаздығы "Әл-Әрузу вә әл-гәвафи" әсәри бизә кәлиб чатмамыш, Әхфәшин әруз вә гафијә һаггында фикирләри анчаг башга-башга мүәллифләрин әсәриндә гырыг-гырыг шәкилдә дөврүмүзә кәлиб јетмишдир. Мәсәлән, XIII әсрин көркәмли әрузшүнасы Шәмсәддин Мәһәммәд бин Гејс әр-Разинин "Әл-Мө'чәм фи мәајир әш'ар әл-Әчәм" адлы әсәриндә јаздығына көрә Әхфәш фасиләләри рүкнләрин тәркибиндән чыхарыб атараг онларын артыг олдуғуну сөјләмиш, ејни заманда фасиләләрин тәркибини сәбәб вә вәтәдләрлә изаһ етмәјин мүмкүнлүјүнү көстәрмишдир. Үмумијјәтлә, Әхфәш Хәлилин әлејһинә чыхан, даһа доғрусу

онун нәзәри тә'лимини тәнгид едән илк алим олмуш вә һәтта бә'зән Хәлилин тә'лиминә әлавәләр дә етмишдир. Гејд етдијимиз кими әрузшүнаслыг тарихиндә мүтәдарик бәһринин јаранмасы Әхфәшин ады илә бағлыдыр. Әруз мәнбәләриндә бу бәһрин бир нечә ады вардыр ки, онларын да арасында мүтәдарик ады даһа мәшһурдур. Әрузшүнаслыг тарихиндә бу бәһрин талеји бир гәдәр гәрибә олмушдур. Сырф Хәлилин ән'әнәсини давам етдирән әрузчулар демәк олар ки, һеч вахт мүтәдарик бәһрини доғма сајмамыш, ондан бәһс едәркән һәмишә әлавә бир бәһр кими данышмышлар. Әхфәш мүтәдарик бәһрини јарадаркән Хәлилин бу бәһри јаратмамасыны онун нөгсаны кими гејд етмишдир. Бә'зи алимләр исә Хәлилин даһа тәкмил нәзәри систем јаратдығыны гејд етмиш, Әхфәшин јаратдығы бәһри исә Хәлилин јаратмамасынын сәбәбини бу бәһрин әрәб ше'ринин ганунларына там чаваб верә билмәмәсиндә көрмүшләр. Башга алимләр исә гејд едирләр ки, Хәлил истәсәјди дә бу бәһрдән јан кечә билмәзди. Чүнки мүтәдарик бәһринин әсасында дуран фА'илүн тәф'иләси үмумијјәтлә әрузун ән актив тәф'иләләриндәндир. Ејни заманда, бу алимләр өз фикирләринин тәсдиги үчүн фА'илүн фә'илүн өлчүсүндә, јә'ни мүтәдарик бәһриндә јазылмыш Хәлилин өз ше'риндән дә нүмунәләр кәтирирләр. (29,*37*)

26. Әруза аид мәнбәләр бир гајда олараг мүтәдарик бәһринин Әхфәш бин Мәс'әдә тәрәфиндән јарадылараг әрәб әрузунун бәһрләри сырасына артырылдығыны јазырлар. Бу һәгигәтән дә беләдир. Лакин верилән ситатдан вә мүттәфигә даирәсинин мәнтигиндән мә'лум олдуғу кими Хәлил дә мүтләг бу бәһри, гәлиби көрмүш, садәчә олараг шүурлу шәкилдә ону јаратмамышдыр. Нәсирәддин Туси исә мәһз Хәлилин бу бәһри мүтәдарик, рәкз, мүттәсиг адландырдығыны вә Хәлилдән сонра әрәб поезијасында бу бәһрдә аз ше'р јазылдығыны сөјләјир (16,*51*).

27. Хәтиб Тәбризи јазыр: "Әхфәшә көрә тәвилин дөрд зәрби вардыр. Belә ки, Әхфәш тәрәфиндән мәгсур-мәфА'Ил зәрби артырылмыш вә лам сакин олмушдур. Әхфәш бу зәрбә мисал кими ше'рдә мүгәјјәд гафијәни мисал кәтирмиш, Хәлил исә игваја јол верәрәк мүтләг гафијәни биринчи зәрбә мисал көстәрмишдир. Шаирләрдән Әбу Әмр әш-Шејбани ше'рдә мүтләг гафијәјә, Фәрра исә Әхфәшин фикирләринә нүмунә вермишдир". (2,*249*)

Хәлил илә Әхфәшин арасында тәвил бәһринин әрузу һагғында да фикир ајрылыглары олмушдур. Мәсәлән, Хәлил тәвилин әрузу кими анчаг мәфА'илүн-ү гәбул едир. Әхфәш

исә фә'Улун-ү дә тәвилин әрузларындан сајырды. Башга сөзлә десәк о, зәрбиндән асылы олмајараг ејни гәсидәдә мәфА'илун-лә јанашы бир нечә әрузун фә'Улун кими ишләнмәсини дә мүмкүн һесаб едирди.

28. Әл-Чәрми Салеһ бин Исһаг (вәфаты 839). Көркәмли әрәб дилчиси. Әхфәшин шакирдләриндән олмушдур. "Чәрминин грамматикаја даир "Китабул мүхтәсәр фин нәһв" , "Китабул әбнијә" трактатлары вардыр. О, әрузла да мәшғул олмуш, Сибәвејһинин әсәриндә фактик материал кими истифадә олунмуш ше'рләрә хүсуси бир китаб һәср етмишдир." (44, *41*)

Чәрминин әруз һаггында јаздығы әсәр бизә кәлиб чатмамышдыр. Лакин мәнбәләрдә онун фикирләри гырыг-гырыг шәкилдә олса да горунуб сахланылыр. Чәрми Хәлилин әлејһинә чыхан илк әрузчулардан һесаб олунур. Әруз вә гафијә һаггында јазылан орта әср мәнбәләриндә онун бә'зән гафијә барәдә фикирләринә дә раст кәлмәк олур.

29. Әбу Мәһәммәд Абдулла ибн Гүтејбә әл-Куфи әд-Динәвәри (828-889). Көркәмли әрәб алимидир. Чаһизин вә Сә'ләбин мүасири, Бәсрә дилчиләриндән Сичистани вә Рәјјашинин шакирди олмушдур. Ибн Гүтејбә фәгиһ, мүһәддис, тарихчи, нәһвчи, әдиб кими шөһрәт газанмышдыр. Онун Чаһилијјәт дөврү шаирләриндән бәһс едән "әш-Ши'ру вә әш-шуәра" әсәри гијмәтли мәнбәләрдән биридир. (44, *181—182*)

Ибн Гүтејбә әруз вә гафијәнин нәзәри мәсәләләри илә дә мәшғул олмушдур. Мәнбәләр терминоложи бахымдан ону Хәлилин әлејһинә чыхан әрузчулардан сајсалар да, һәр һалда онун әруз һаггындакы фикирләри демәк олар ки, дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмамышдыр. Лакин Ибн Гүтејбә "әш-Ши'ру вә әш-шуәра" әсәриндә гафијә нөгсанлары һаггында гысача да олса мә'лумат верир. (10)

30. Әз-Зәччач Әбу Исһаг Ибраһим бин әс-Сәрри бин Сәһл (вәфаты 923). Көркәмли әрәб филологу. Мүбәррәдин севимли шакирдләриндән олмушдур. О, "Шәрһу әбјати Сибәвејһи", "Мухтасарун фин-нәһв", "Китабул-иштигаг", "Китабул гавафи", "Китабул әруз" вә с. әсәрләрин мүәллифидир. (44,*48*) Зәччач да Хәлилин әлејһинә чыхан әрузчулардан сајылыр. Онун әсәрләри билаваситә әлимиздә олмаса да, һәр һалда Зәччачын әруз һаггындакы фикирләринин бә'зиләри сонракы әрузчуларын әсәрләриндә горунуб сахланылмышдыр. Үмумијјәтлә, Зәччач әрузшүнаслыг тарихиндә көркәмли алимләрдән биридир.

31. Әбул Әббас Абдуллаһ бин Мәһәммәд бин Шәршәр ән-Наши'и әл-Әнбари (вәфаты 906). Хәлилин әлејһинә чыхан

әрузчулардан сајылыр. "О, Хәлилин әрузунда бир сыра нөгсанлар тапыб, онун башга гајдаларыны гурмуша да, әсәрләриндән бә'зи мәнбәләрдә јалныз гырыг-гырыг мә'луматлар галмышдыр." (37,*42*).

32. Әбу. Нәср Исмаил бин Һәммад әл-Чәвһәри (вәфаты 1005). "Әрәб лексикографијасы тарихиндә мүстәсна хидмәти олан бир шәхсијјәтдир. Чәвһәри илк тәһсилини дајысы Фарабидән алмышдыр... О, әрәб лүғәтчилији тарихиндә мәшһур олан дөрд мәктәбдән үчүнчүсүнүн, јә'ни гафијә мәктәбинин банисидир." (44,*211*) Чәвһәри Хәлилин системиндә чидди ислаһатлар апаран көркәмли әрузчулардан биридир. Лакин әсәрләри там шәкилдә бизә кәлиб чатмамышдыр.

33. Орта әср мәнбәләриндә бу әрузчуларын кениш вә конкрет шәкилдә һансы мәсәләләрдә Хәлилин әлејһинә чыхдыглары демәк олар ки, горунуб сахланылмамышдыр.

34. Әл-Мазини Әбу Осман Бәкр бин Мәһәммәд бин Бәгијјә (вәфаты 863). Әхфәшин шакирдләриндән олмушдур. "О, Чәрми илә јанашы дөврүнүн ән бөјүк грамматики һесаб едилир... Мазининин јаздыглары ичәрисиндә "Китабул-гавафи", "Китабул-тасриф", "Китабул әруз", "Китабул-әлифи вәллам", "Китабун фи мәанил-Гур'ан", "Китабу тәфасири китаби Сибәвејһи" әсәрләри мәшһурдур." (44,*42—43*)

Лакин Мазининин әруз вә гафијә һаггында әсәрләри дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмамышдыр.

35. Әбу Һатәм Сичистани (вәфаты 868). Дөврүнүн көркәмли алим вә шаирләриндән олмушдур. Мүбәррәдин дедијинә көрә онун Сибәвејһинин китабыны Әхфәшин јанында ики дәфә охудуғуну өзү ешитмишди. Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә Әбу Һатәм Сичистани әруз елмини дә мүкәммәл шәкилдә билмишдир. Ибн Дүрејд, Мүбәррәд онун шакирдләриндәндир.

36. Әбул Һәсән Мәһәммәд бин Әһмәд бин Кејсан (вәфаты 911). Көркәмли әрәб филологу. "Сә'ләб вә Мүбәррәдин шакирди олмушдур. Дөврүнүн ән мәшһур гареси Әбу Бәкр бин Мүчаһид онун бир грамматик кими Сә'ләб вә Мүбәррәддән даһа күчлү олдуғуну гејд едир. Ибн Кејсанын "Китабу ихтилафил-басријјинә вал куфијјин", "Китабул-мухтари фи иләлин-нәһв" әсәрләри вардыр." (44,*183*) Һәмчинин Ибн Кејсан әруз вә гафијәнин нәзәри әсаслары һаггында "Тәлгиб әл-гәвафи вә тәлгиб һәрәкатиһа" әсәрини јазмышдыр. Бу әсәр чап олунса да ону әлдә едә билмәдијимизә көрә әсәр һаггында сөз дејә билмирик.

37. Ибн әс-Сәррач Әбу Бәкр Мәһәммәд бин әс-Сәрри (вәфаты 929). "Әввәлчә Мүбәррәдин шакирди олмуш, онун

вәфатындан сонра тәһсилини Зәччачын јанында давам етдирмишдир. Сонралар өзү мүстәгил дәрнәк јарадыб әрәб дилини орада тәдрис етмишдир. Әбул Гасим әз-Зәччачи, Әбу Сәид әс-Сирафи, Әли әр-Рүммани, Әбу Әли әл-Фариси онун шакирдләриндәндир. Сәррач "Шәрһу китаби Сибәвејһи", "Китабул усулил кәбир", "әл-Мучәз фин нәһв", "Китабу мучмәлил усул", "Китабул иштигаг", "Китабу иһтичачил Фәрра" әсәрләрини јазмышдыр." (44,*49—50*) Ибн әс-Сәррач әруз вә гафијәнин нәзәри мәсәләләри илә дә мәшғул олмуш, бу һагда "әл-Ми'јар фи авзан әл-әш'ар вә әл- кафи фи елм әл-гавафи" әсәрини јазмышдыр.

38. Әбу Әмр Әһмәд бин Мәһәммәд ибн Әбд Рәббиһ Әндәлүси (860-939). Дөврүнүн көркәмли әдиб вә шаирләриндән олмушдур. Гүтруб шәһәриндә анадан олдуғу күман едилир. Онун гәләминә мәнсуб олан "Әл-'Игд әл-фәрид" әсәриндә әруз вә гафијәнин нәзәри мәсәләләри дә өз әксини тапыр. "Әл-'Игд әл-фәрид" әсәринин әруз вә гафијәдән бәһс едән һиссәси бизим дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатан әрәб әруз вә гафијәси һагтында илк мәнбәләрдән биридир.

39. Әбул Гасим Әбдүррәһман бин Исһаг әз-Зәччачи (вәфаты 949). "Көркәмли әрәб грамматикләриндән биридир. О, Бағдадда Зәччачын севимли шакирдләриндән бири олмуш, Зәччачи ләгәбини мүәллиминә һөрмәт әламәти олараг гәбул етмишдир". (44,*185*) Зәччачи әрәб дилинин грамматикасына аид бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. О,өрузла да мәшғул олмуш, лакин фикирләри ајры-ајры мәнбәләрдә гырыг-гырыг галмышдыр.

40. Саһиб Әбул Гасим Исмајыл бин Әббад (937-995). Дөврүнүн көркәмли алими вә дөвләт хадими олмушдур. О, әрузу һичри 360-чы илдә вәфат етмиш Ибнул Әмид ләгәби илә мәшһур олан Әбүлфәз Мүһәммәд бин әл-Һүсејн вә һичри 368-чи илдә вәфат етмиш Әбу Сәид әс-Сирафи кими көркәмли алимләрдән өјрәнмишдир. Саһиб бин Әббадын әруз вә гафијә һагтындакы биликләри о гәдәр шөһрәт тапмышдыр ки, һәтта ән гәддар дүшмәнләриндән олан Әбу Һәјјан әт-Тауһидини дә дилә кәтирмиш вә о, демишдир: "Саһиб бин Әббад әруз вә гафијәни ән јахшы биләнләрдәндир." (45) Саһиб бин Әббад әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә "Әл-Игна фи әл-әруз вә тәхрич әл-гәвафи" адлы әсәри илә мәшһурдур. О, бу әсәриндә демәк олар ки, Хәлилин јаратдығы принсипләрдән кәнара чыхмамыш, әруз вә гафијә һагтында јығчам, лакин әтрафлы шәкилдә мә'лумат вермишдир. Үмумијјәтлә, бу әсәрин әлјазма хәзинәләриндә мүхтәлиф нүсхәләри мөвчуддур.

41. Ибн Чинни Әбул-Фәтһ бин Осман әл-Мавсили (941-1002). Көркәмли әрәб филологу. Әрәб дилинин фонетикасы вә грамматикасына даир гијмәтли әсәрләрин мүәллифидир. Әрузла да мәшғул олмушдур. Лакин әруза даир әсәри чап олунмамыш, әлјазма шәклиндә дүнјанын мүхтәлиф китабханаларында горунур.

42. Әбу Абдулла Мәһәммәд бин Әһмәд бин Јусиф Катиб әл-Хәварәзми. Доғум тарихи вә вәфаты дәгиг мә'лум дејил. Дөврүнүн көркәмли алими олмушдур. "Мифатиһ әл-үлум" әсәрини 997-чи илдә тамамламышдыр. (54,7) Елмин бир чох саһәләрини әһатә едән бу әсәрдә әруз вә гафијәнин нәзәри әсасларындан да бәһс олунур.

43. Әбул Ә'ла Мәәрри (979 - 1058). Көркәмли әрәб алими вә шаири. Бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. Әруз вә гафијәјә аид конкрет әсәрләри олмаса да "Лузум ма ла јалзам" , "Рисалат ал-ғуфран", "әл-Фусул вал ғајат" кими әсәрләриндә әруз вә гафијәнин нәзәри проблемләриндән дә гыса шәкилдә бәһс етмишдир. Азәрбајчан алими Хәтиб Тәбризи онун шакирдләриндәндир.

44. Әбу Әли Һәсән бин Рәшиг әл-Кејрәвани (999 - 1064). Дөврүнүн көркәмли алим вә шаирләриндән олмушдур. Әрәб филолокијасы тарихиндә "Әл-Умдә фи маһасин әш-ши'р вә әдәбиһ вә нәгдиһ" әсәри илә мәшһурдур. Бу әсәрин гијмәтли чәһәти әруз вә гафијә һагтында Ибн Рәшигә гәдәр јазыб-јаратмыш бә'зи алимләрин бу барәдә олан фикирләрини горујуб сахламасыдыр.

45. Хәтиб Тәбризи (1030 - 1109). Көркәмли Азәрбајчан алими. Әрәб филолокијасынын инкишафында бөјүк хидмәтләри олмушдур. Узун мүддәт Бағдаддакы мәшһур "Низамијјә" мәдрәсәсиндә дәрс демишдир. Әрәб әруз вә гафијәсинин нәзәри әсасларындан бәһс едән "әл-Кафи фи әл-әруз вә әл-гавафи" адлы әсәрин мүәллифидир. Бу әсәр дөврүмүзә чатан әрәб әруз вә гафијәсинин нәзәри әсасларындан бәһс едән илк биткин әсәрләрдән һесаб олунур.

46. Әбүлгасим Маһмуд бин Өмәр әз-Зәмәхшәри (1075 - 1144). Дөврүнүн чох көркәмли алими олмушдур."О, мәһсулдар бир алимдир. Зәмәхшәринин Гур'ана јаздығы шәрһ, "Мугаддиматул-әдәб" адлы әрәбчә-фарсча луғәти, "Әсасул-бәлағә", "әл-Муфассал" әсәрләри ислам Шәргиндә чох мәшһурдур". (44, *217*) Зәмәхшәри һәмчинин әрәб әрузунун нәзәри әсаслары һагтында "Әл-Гистас әл-мүстәгим фи елм әл- әруз" кими гијмәтли әсәрин мүәллифидир.

47. Јусиф бин Әбу Бәкр әс-Сәккаки әл-Хәварәзми (1160-1225). Шәрг аләминдә "Мифтаһул-улум" әсәри илә мәшһур-

дур. Сәккакинин "Мифтаһул-үлум" китабы әрәб риторикасы вә үслубијјатынын шаһ әсәрләриндәндир. (44,*213*) Бу әсәрин әруз вә гафијәнин нәзәри әсасларындан бәһс едән һиссәси әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә өзүнәмәхсус јер тутур.

48. Зијаәддин Әли әл-Хәзрәчи (вәфаты 1252). Әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә "Әл-Даирә әш-шәфијә фи әл-әруз вә әл-гафијә" әсәри илә мәшһурдур.

49. Әбул Чејш әл-Әндәлүси (вәфаты 1229) "Әрузи-Әндәлүси" адлы трактатын мүәллифидир. Бу әсәр о гәдәр шөһрәт тапмышдыр ки, она бир сыра шәрһләр јазылмышдыр. "Әрузи-Әндәлүси" һичри-гәмәри тарихлә 1261-чи илдә илк дәфә дашбасмасы шәклиндә Истамбулда чап олунмушдур. (8)

50. Чәмаләддин Осман бин Өмәр Әбу Бәкр ибн әл-Һачиб (1175-1249). Көркәмли әрәб грамматики. Әрәб дилинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. Әрузла да мәшғул олмушдур. Әруз һаггында "Елм әл-әруз" адлы трактаты вардыр.

51. Нәсирәддин Туси (1201-1274). Дөврүнүн көркәмли алим вә ичтимаи хадими олан Нәсирәддин Туси бүтүн дүнјада әсасән даһи ријазијјатчы вә астроном кими танынып. Онун әсәрләри һәлә орта әсрләрдән е'тибарән Авропада чап едилир. Үмумијјәтлә, алимин гәләминдән елмин мүхтәлиф саһәләри һаггында јүздән јухары әсәр чыхмышдыр. Нәсирәддин Туси әрәб вә фарс әруз вә гафијәсинин нәзәри әсаслары илә дә мәшғул олмуш вә әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә мүһүм јер тутан "Мијар әл-әш'ар" әсәрини јазмышдыр.

52. Бурада сөһбәт әрәб әрузундан кетдији үчүн Хәлилин ән'әнәсини давам етдирән јалныз әрәб әрузчуларынын адлары чәкилир. Әслиндә Хәлилин ән'әнәсини әрәб әрузчулары илә бәрабәр эксәр фарс, түрк әрузчулары да давам етдирмиш, анчаг өз поезијаларынын хүсусијјәтләри илә әлагәдар олараг она әлавәләр етмишләр.

53. Бә'зән мүтәхәссисләр, әруз биличиләри, әрәб әруз елми, әрәб әрузу, фарс әруз елми, фарс әрузу вә с. бу кими терминләрин ишләнмәсини гејри-дәгиг һесаб едирләр. Онларын мүлаһизәләринә көрә әруз ваһид бир елм, ејни заманда ваһид бир термин олуб, әрәб әрузу, фарс әрузу, түрк әрузу елмләринә вә терминләринә парчаланмамалыдыр. Бу мәзмун орта әср мәнбәләриндә олдуғу кими әрузун әрәб ше'риндә, фарс ше'риндә, түркдилли поезијада мејдана чыхан хүсусијјәтләри шәклиндә өз әксини тапмалыдыр. Бу фикирләрдә мүәјјән һәгигәт вардыр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, милли әрузлар әсрләр әрзиндә практик вә нәзәри бахымдан о гәдәр өзүнәмәхсус кејфијјәтләр әлдә етмишләр ки, нәтичәдә мүстәгил әрузлар кими үмумиләшмәјә һагг газанмышлар.

Мәсәлән, биз һәлә XIII әсрдә Шәмсәддин Мәһәммәд бин Гејс әр-Разинин "Әл-Мө'чәм фи мә'ајир әш'ар әл-Әчәм" әсәриндә "әрәб әрузу", "фарс әрузу" (сәһ. 59), "фарс (әчәм) әрузчулары" (сәһ.55-57) терминләринә раст кәлирик. Бу бир тәрәфдән бу терминләрин һәлә орта әсрләрдә ара-сыра олса да ишләндијини көстәрмәклә бәрабәр, ејни заманда мүстәгил әрузларын да формалашдығыны долајысы јолла сүбут едир.

54. Вәзн вә гафијә мәсәләләринә фәлсәфи-естетик нөгтеји-нәзәрдән јанашан алимләрә, әсасән дә Нәсирәддин Тусијә көрә, вәзн мүәјјән низама табе олан һәрәкәли вә сакин һәрфләрин дүзүлүшүдүр ки, һәрфләрин дә бу шәкилдә дүзүлүшү инсан руһуна хүсуси ләззәт верир. Нәсирәддин Туси бу һисси зәвг адландырыр. Нәсирәддин Тусијә көрә, тәбиәтән зәвгә малик олмајан вә јахуд да хырда зәвглү һәр бир адам өз үзәриндә чидди чалышмагла јүксәк зәвг саһиби ола биләр. Нәсирәддин Туси бу фикри даһа кениш мә'нада көтүрәрәк ону ајры-ајры халглара, онларын ше'ринә, поезијасына аид едиб көстәрир ки, адамлар кими мүхтәлиф халгларын да зәвгү мүхтәлиф олдуғундан онларын ишләтдикләри вәзнләр дә мүхтәлифдир. Беләликлә, вәзн инсанда мүәјјән зәвг һисси јарада билир ки, бунун да сәбәбини, маһијјәтини билмәк үчүн Нәсирәддин Тусијә көрә вәзнин маһијјәтини билмәк, өјрәнмәк лазымдыр.

Вәзн мәсәләсинә хүсуси фәлсәфи-естетик категорија кими јанашан Нәсирәддин Тусинин фикринчә, форма вә мәзмун кими вәзн вә тәхәјјүл дә бир-бирилә диалектик әлагәдәдир: "Әкәр вәзн хәјалын јаратдығы нәтиҹәләрдәндирсә, вәзнли олан һәр бир ше'р дә алимләр, танынмыш адамлар тәрәфиндән хәјалла, тәхәјјүллә јарадылыр. Амма һәр хәјалла јарадылан вәзнли олмаја да биләр. Чүнки хәјалын, фантазијанын мәзмуну башга, вәзнинки исә башгадыр. Ејни заманда вәзн тәкчә вәзн оланда бир чүр, хәјала, фантазијаја еһтијач дујанда исә дикәр маһијјәт дашыјыр". Нәсирәддин Тусијә көрә, вәзн өз дахилиндә ејни заманда ритми дә бирләшдирир ки, онун фикринчә, ритм дә вәзнин ајрылмаз тәркиб һиссәләриндәндир. Нәсирәддин Тусијә көрә, вәзн сөздә мејдана чыхса да, о, өз маһијјәтинә көрә даһа чох мәнтиг елминә аид олан тәхәјјүлә јахындыр. Ејни заманда вәзнин јаранмасында мусигинин дә бөјүк ролу вардыр ки, Нәсирәддин Тусинин дә фикринчә әруз вәзни өз дахилиндә бу хүсусијјәтләрин һәр икисини бирләшдирир.

Нәсирәддин Туси гафијә һаггында да гијмәтли фикирләр сөјләмиш, онун поезијадакы мөвгејини, ше'рин бәнд гурулушундакы әһәмијјәтини вә үмумијјәтлә фәлсәфи-естетик ту-

тумуну доғру гијмәтләндирмишдир. Белә ки, Нәсирәддин Тусијә көрә гафијә мисраларын сонунда олан сәс охшарлығыдыр. Онун фикринчә, бундан да мәгсәд мисралары бир-биринә бағламаг, онлар арасында аһәнк бахымындан әлагә јаратмагдыр.

55. Көрүнүр XI әсрә - јә'ни Хәтиб Тәбризијә гәдәр әрузчулар арасында рүкнләрин сајы барәсиндә гәти бир фикир олмамышдыр. Јә'гин ки, Хәлилдән сонракы әрузчулар Хәлилин фикирләрини маһијјәт е'тибарилә гәбул етсәләр дә, амма һәр һалда Әхфәшин вә дикәр алимләрин дә мүбаһисәләрини әсассыз сајмамыш вә буна көрә дә гәти бир фикрә кәлмәмишләр. Чүнки мәсәлән сәбәбләрдән сөһбәт кедәндә Хәтиб Тәбризи јазыр: "Бә'зи әрузчуларын күман, әксәр әрузчуларын гәбул етдијинә көрә сәбәб ики нөвдүр: јүнкүл вә ағыр." Беләликлә, рүкнләрин сајы һагтында Хәлилин һансы фикирдә олдуғу барәдә сонракы мәнбәләр әсасында нә гәдәр гәти мүлаһизәләр сөјләсәк дә бу фикирләр Хәлилин әруз һагтында јаздығы әсәр мејдана чыхмајана гәдәр мүәјјән мә'нада мүлаһизә олараг галачагдыр.

Сонралар көрәчәјимиз кими бә'зи әрузчулар рүкнләри һәтта доггуз нөвә ајырмышлар.

56. Хәлилин јаратдығы рүкнләр әрәб терминолокијасы илә сәбәби-хәфиф (јүнкүл сәбәб), сәбәби-сәгил (ағыр сәбәб), вәтәди-мәчму вә јахуд вәтәди-мәгрун (јанашы вәтәд), вәтәдимәфрут (аралы вәтәд), фасилеји-суғра (кичик фасилә), фасилеји-кубра (бөјүк фасилә) адланыр. Шәмс Гејс Рази јүнкүл сәбәбин нијә мәһз јүнкүл адландығындан данышаркән јазыр: "Јүнкүл сәбәб нитг заманы јүнкүл тәләффүз олур вә нитг аләтиндән тез харич едилир." Бу мөвгедән јанашдыгда дикәр рүкнләрин дә терминоложи мә'налары ајдынлашыр.

Әрузчулар рүкнләрин тәркибини схематик шәкилдә дә көстәрмишләр. Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусијә гәдәр рүкнләрин тәркиби әрузчулар тәрәфиндән мүхтәлиф ишарәләрлә ишарәләнсә дә, бу мүәллифләрдән сонра гәти олараг һәрәкәли һәрф һе, һәрәкәсиз һәрф исә әлиф һәрфи илә көстәрилмишдир. Белә ки, әруздан данышан әсәрләрдә јүнкүл сәбәб 10, ағыр сәбәб 00, јанашы вәтәд 100, аралы вәтәд 010, кичик фасилә 1000, бөјүк фасилә исә 10000 шәклиндә өз әксини тапыр. Әрузшүнаслыг тарихиндә илк дәфә олараг Нәсирәддин Туси һәтта әсли тәф'иләләрин дә тәркибини схематик шәкилдә көстәрмиш вә онлары даирәләр әтрафында топламышдыр. Нәсирәддин Туси рүкнләри чүзв адландырмышдыр. Рүкн вә чүзв терминләринин гәти сәрһәдләри

сонракы әсрләрдә формалашмышдыр. Илк әсәрләрдә чүзв һәм әсли тәф'иләләрә, һәм дә рүкнләрә дејилмишдир.

57. Шәмсәддин Мәһәммәд бин Гејс әр-Рази. XII әсрин сонлары, XIII әсрин әввәлләриндә јашајыб-јаратмышдыр. Дөврүнүн көркәмли алимләриндән һесаб олунур. Мәнбәләр онун гәләминдән бир сыра әсәрләрин чыхдығыны сөјләсәләр дә, бизә кәлиб чатан әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә мүһүм јер тутан "Әл-Мө'чәм фи мә'ајир әш'ар әл-Әчәм" әсәридир. Әсасән фарс әруз вә гафијәсинин хүсусијјәтләриндән бәһс едән бу әсәрдә мүәллиф јери кәлдикчә әрәб әруз вә гафијәсинин хүсусијјәтләриндән дә бәһс етмишдир. Үмумијјәтлә, бу әсәр әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә ән биткин вә ән гијмәтли әсәр һесаб едилир. Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә Шәмс Гејс Рази әввәлчә һәлә Мәрвдә оларкән, 1217-чи илдә "Китаб әл- кафи фи әл-әрузејн вә әл-гәвафи" әсәрини јазмыш, лакин сонралар Ширазда бә'зи алимләрин хаһиши илә бу әсәри ики һиссәјә ајырараг әрәб әруз вә гафијәсиндән бәһс едән һиссәни "Әл-Мө'рәб фи мәајир әш'ар әл-Әрәб", фарс әруз вә гафијәсиндән бәһс едән һиссәни исә "Әл-Мө'чәм фи мә'ајир әш'ар әл-Әчәм" адландырмышдыр. Тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, биринчи ики әсәр дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмамышдыр. Шәмс Гејс Разинин "Әл-Мө'чәм"и тәгрибән 1235-чи илдә Ширазда тамамладығы еһтимал едилир. Мәнбәләр Шәмс Гејс Разинин "Тибјан үл-луғат әт-түрки әлә лисан әл-Ганглы" адлы әсәрин мүәллифи олдуғуну вә ону 1223-1231-чи илләрдә Азәрбајчанда һөкмдарлыг етмиш Чәлаләддин Мангбурныја итһаф етдијини дә гејд едирләр. Нәзәрә чатдырмаг јеринә дүшәр ки, Шәмс Гејс Рази "Әл-Мө'чәм" әсәриндә өзү дә түрк дилиндә әсәринин олдуғуну сөјләјир.

58. Зәмәхшәри вә Нәсирәддин Туси бөјүк фасиләјә мисал олараг фә'иләтүн (хәбл зиһафы васитәси илә мүстәф'илүн әсли тәф'иләсиндән алынан) төрәмә тәф'иләсини нүмунә көстәрирләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи әрузчулар әсли тәф'иләләрин тәркибиндәки рүкнләри рүкнләрдән данышаркән мисал көстәрдикләри һалда, бә'зиләри буну етмәмиш, рүкнләрә дилдән нүмунәләр вермәклә кифајәтләнмишләр.

59. Адәтән әрузчулар өз әсәрләриндә дилин вә әрузун фонетик хүсусијјәтләриндән дә бәһс етмишләр. Мәсәлән, Хәтиб Тәбризи рүкнләри, хүсусилә дә бөјүк фасиләни изаһ едәркән јазыр: " Ше'рдә дөрддән чох һәрәкәли һәрф ардычыл кәлмир." Кениш фонетик изаһлара бүтүн бөјүк әрузчуларын әсәрләриндә раст кәлмәк олур.

60. Һәгигәтән дә даирәләрә нәзәр салсаг һәр бир даирәјә јахын, јә'ни тәркибиндә ејни нөв вә ејни кәмијјәтдә, лакин садәчә олараг мүхтәлиф шәкилдә дүзүлмүш сәбәб вә вәтәдләрдән ибарәт олан бәһрләрин топландығыны көрәрик. Бу мә'нада, даирәләрин маһијјәтинин үчүнчү сәбәби дә ачылмыш олур. Белә ки, Хәлил әрәб ше'риндә фәалијјәт көстәрән гәлибләри ритм бахымындан да системләшдирмәк, груплашдырмаг истәмиш вә әрәб ше'риндә мөвчуд олан һеч бир ритмин бу груплардан кәнарда галмамасына чалышмышдыр.

61. Хәлилин биринчи даирәси мүхтәлифә адланыр. Бу даирәјә дахил олан бәһрләрин тәф'иләләри мүхтәлиф, јә'ни беш вә једди һәрфли тәф'иләләр олдуғу үчүн Хәлил бу даирәни мүхтәлифә (мүхтәлиф) адландырмышдыр.

62. Хәлилин икинчи даирәси мө'тәлифә - ујғунлар даирәси адланыр. Бу даирәјә дахил олан бәһрләрин әсли тәф'иләләринин сајы вә онларын тәркиби кәмијјәт вә кејфијјәтчә ејни олдуғу үчүн, көрүнүр, Хәлил онлары белә адландырмышдыр.

63. Хәлилин үчүнчү даирәси мүчтәлибә - алынмалар, чәлб едилмишләр адланыр. Кўја Хәлил бу даирәјә дахил олан бәһрләрин әсли тәф'иләләрини мүвафиг олараг биринчи даирәнин бәһрләриндән алдығы үчүн бу даирәни белә адландырмышдыр.

64. Хәлилин биринчи үч даирәсинә дахил олан сәккиз бәһрин сәбәб вә вәтәдләр бахымындан тәркибинә нәзәр салсаг вәтәдләрин һәр ики сәбәбдән сонра тәкрарландығыны көрәрик. Бу принсип биринчи даирәјә дахил олан үч бәһрин тәркибиндә әсас е'тибарилә горунса да, гисмән дә позулур. Хәлил бурада ики сәбәбдән сонра тәкрарланан вәтәд принсипини әсас көтүрсә дә, һәмчинин әрәб ше'ринин вә дилинин дикәр рәнкарәнклијини дә нәзәрә алыр. Јә'ни ејни вәзн дахилиндә вәтәдләр ики сәбәбдән сонра мүтләг тәкрарланмагла јанашы ејни заманда бир вәтәддән сонра да тәкрарланырлар. Бу бахымдан Хәлил биринчи даирәјә дахил олан бәһрләрин ритм бахымындан даһа әлван олмасына имкан јаратмышдыр. Онсуз да икинчи вә үчүнчү даирәдә вәтәдләр мүтләг шәкилдә ики сәбәбдән сонра тәкрарланачагды!

Икинчи даирәдә исә вәтәдләр фасиләләрдән сонра тәкрарланыр. Икинчи даирәјә дахил олан бәһрләрин тәркибиндә ишләнән кичик фасиләнин өзүнүн дә сәбәбләрдән тәшкил олундуғуну нәзәрә алсаг јенә дә вәтәдләрин ики сәбәбдән сонра тәкрарландығыны көрәрик.

65. Хәлилин дөрдүнчү даирәси мүштәбиһә -охшарлар, бәнзәрләр адланыр. Хәлил вә тәрәфдарларынын фикирлә-

ринə көрə бу даирəјə дахил олан бəhрлəрин бүтүн тəф'и-лəлəри једдиhəрфли олдуғуна, јə'ни кəмијјəтчə бир-биринə охшадыгларына көрə бу даирə мүштəбиhə адланмышдыр.

66. Хəтиб Тəбризи əрəб ше'риндə мүзаре бəhриндə кə-мијјəт вə кејфијјəт бахымындан hеч бир гијмəтли, əhəмиј-јəтли əсəрин олмадығыны сөјлəјир. Хəлилин дə бу бəhр hаг-гындакы фикри мараглыдыр. О, јазыр: "Əрəблəр санки бу бəhри унудублар." (54,296) Тəдгигатчыларын, əрəб поезијасы-ны бу мөвгедəн арашдыран алимлəрин нөгтеји-нəзəринə кө-рə бу фикирлəри тəгрибəн бу даирəјə дахил олан дикəр бəhрлəр hаггында да демəк олар.

67. Бу даирəдəн идеал гəлиб шəклиндə тəчрүбəдə анчаг мүнсəриh бəhри ишлəнир ки, мəф'УлАтү əсли тəф'илəси дə өз əксини реал олараг анчаг бу гəлибдə тапыр. Бахмајараг ки, мəф'УлАтү əсли тəф'илəси сəри вə мүгтəзəб бəhрлəринин дə тəркибиндə ишлəнир.

68. Гејд етдијимиз кими Хəлил ше'рдə вəтəдлəрарасы сə-бəблəрин сајынын бə'зəн үчə чатдығыны мүшаhидə етдији үчүн нəзəри шəкилдə дə буну үмумилəшдирмəли иди. Ше'-рин вə дилин бу гануну Хəлилин дөрдүнчү даирəјə дахил етдији хəфиф (хəфиф бəhринин даирə үзрə идеал гəлиби - фА'илАтүн мүстəф'илүн фА'илАтүн шəклиндəдир. Ону сəбəб вə вəтəдлəрлə көстəрсəк белə бир схем алыныр: с-в-с-с-в-с-в-с), мүзаре (идеал гəлиби мəфА'Илүн фА'илАтүн мəфА'Илүн в-с-с-с-в-с-в-с-с), гисмəн дə мүчтəс бəhрлəринин нəзəри гурулушларында өз əксини тапмыш вə Хəлил үчүн hеч бир проблем төрəтмəмишдир. Лакин сəри, хүсусилə мүн-сəриh вə мүгтəзəб бəhрлəринин идеал гəлиблəрини јарадар-кəн Хəлил мүəјјəн чəтинликлəрлə үзлəшир. Чүнки бу гəлиб-лəрдə дə үч сəбəб ардычыл кəлмəли, ејни заманда бу бəhр-лəр јухарыдакы бəhрлəрлə бəрабəр бир даирəнин əсасыны тəшкил етмəли идилəр. Буна көрə дə Хəлил тəркибиндə шəрти олараг аралы вəтəд адландырдығы лАтү, əслиндə исə əн азы үч сəбəб олан мəф'УлАтү (мəф'УлА с-с-с) əсли тəф'и-лəсини јарадыр вə сүн'и шəкилдə јаратдығы бу тəф'илəјə əс-линдə тəркибиндə аралы вəтəд дејил, үч ардычыл сəбəб олан тəф'илə кими бахыр. Сонунчу тү hиссəсини исə сонракы тəф'илəнин илк сəбəби илə бирлəшдирəрəк ону вəтəдə че-вирир. Белəликлə, мисрада вəтəдлəрарасы сəбəблəрин сајы јенə дə үчə чатмыш олур. Мəсəлəн, мүнсəриh бəhринин иде-ал гəлибинə бахсаг биз буну ајдын көрəрик. Əслиндə Хəлил бу гəлиби даирə үзрə нəзəри бахымдан мүстəф'илүн мəф'УлАтү мүстəф'илүн (с-с-в-с-с-в-с-с-в) шəклиндə јаратса да, анчаг ритмик нөгтеји-нəзəрдəн она мүстəф'илүн мəф'УлА

түмүстәф'илүн, јә'ни с-с-в-с-с-с-в-с-в кими јанашмыш вә мүәјјән нәзәри шәртилијә јол вермишдир. Хәлил әксинә едиб сонракы тәф'иләнин сәбәбини тү-јә бирләшдирә билмәзди. Чүнки онда мәф'УлАтү әсли тәф'иләси доггуз һәрфли бир тәф'иләјә чевриләрди ки, бу да Хәлилин "једди һәрфдән бөјүк тәф'илә олмаз" принсипини позмуш оларды. Беләликлә, о, бу мәсәләни даирәјә көрә вә ритмик бахымдан там, нәзәри шәкилдә исә шәрти олараг һәлл едир. Вә бурадан лАтү аралы вәтәдинин нә гәдәр шәрти характер дашыдығы бир даһа ајдын олур. Бу мә'нада, бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр. Әрузчулар Хәлилин мәф'УлАтү әсли тәф'иләсинин тәркибиндә олан вә шәрти шәкилдә јаранан лАтү аралы вәтәдини аралы вәтәд кими гәбул етдикләри үчүн даирә үзрә тәгти заманы хәфиф вә мүчтәс бәһрләринин тәркибиндә ишләнән мүстәф'илүн вә мүзаре бәһринин тәркибиндә ишләнән фА'илАтүн тәф'иләләринин дә тәркибини јанашы вәтәд дејил, аралы вәтәдлә гәбул едир вә беләликлә дә, фА'и вә тәф'и аралы вәтәдләри васитәсилә әсли тәф'иләләрин тәркибиндә ишләнән аралы вәтәдләрин сајыны үчә, мүс-тәф'и-лүн вә фА'и-лА-түн әсли тәф'иләләри васитәси илә исә әсли тәф'иләләрин сајыны она чатдырмыш олурлар. Лакин Хәлил бу аралы вәтәдләрсиз дә, јә'ни јанашы вәтәдләрлә дә бу тәф'иләләрин иштирак етдикләри бәһрләрин тәркибиндә вәтәдләрарасы сәбәбләрин сајынын үчә чатдығыны нәзәрә алмыш вә бу аралы вәтәдләрә вә бу әсли тәф'иләләрә еһтијач дујмамышдыр. Бу мә'нада, әсли тәф'иләләри он дејил, сәккиз гәбул едәнләрин, о чүмләдән јә'гин ки, Хәлилин фикирләри мараглыдыр. Мәсәлән, Хәтиб Тәбризи јазыр:"Хәфифдә үч сәбәб ардычыл кәлир." Һәгигәтән дә, хәфифин тәркибинә нәзәр салсаг буну көрәрик. Лакин әкәр сонракы әрузчуларын дедикләри кими мәсәлән, хәфиф бәһринин тәркибиндә ишләнән мүстәф'илүн әсли тәф'иләсини мүс-тәф'и-лүн шәклиндә гәбул етсәк, јә'ни онун тәркибиндә олан сәбәб вә вәтәдин јерини дәјишсәк онда вәтәдләрарасы үч сәбәб принсипи позулмуш олар ки, бу да Хәлилин һәм даирәсинин нәзәри гурулушуна. (һансы ки, о, зорла, сүн'и шәкилдә дә олса мәф'УлАтү әсли тәф'иләсини вә онун тәркибиндә үч ардычыл сәбәби јарадыр), һәм дә дилдә вә ше'рдә мүшаһидә етдији принсипә зидд оларды. Бу фикирләри тәгрибән мүзаре бәһри һаггында да демәк олар. Демәли, беләликлә дә, Хәлил тәбии олараг тәф'и вә фА'и аралы вәтәдләрини вә мүс-тәф'и-лүн, фА'и-лА-түн әсли тәф'иләләрини јаратмаз, ону гәбул едә билмәз, тәкчә лАтү аралы вәтәди вә сәккиз әсли тәф'илә илә кифајәтләнәрди.

69. Һәгигәтән дә, нәзәрдән кечирдикдә сәри вә мүнсәриһ бәһрләри илә рәчәз бәһринин, мүзаре бәһри илә исә рәмәл бәһринин гәлибләри арасында чох јахын мәгамлар олдугу, башга сөзлә десәк сәри вә мүнсәриһин рәчәздән, мүзаренин һәзәчдән, хәфифин исә рәмәлдән төрәндији чох ајдын көрүнүр. Лакин бунлар арасында шүбһәсиз ки, мүәјјән фәргләр дә вардыр. Мәһз бу фәргләр олдугу үчүн дә Хәлил бу бәһрләри ајры-ајры даирәләрдә груплашдырмыш, икинчиләрә дә хүсуси бәһр статусу вермишдир. Мүгтәзәб вә мүчтәс бәһрләринин исә бирбаша сүн'и, јә'ни нәзәри ујдурма, практикада олмајан бәһрләр олдугларыны әксәр әрәб әрузчулары гејд етмишләр. Белә ки, онлар мүгтәзәбин мүнсәриһин, мүчтәсин исә хәфифин даирә үзрә нәзәри вариантлары олдугларыны ачыг-ајдын јазмышлар.

70. Гејд етдијимиз кими бә'зән Хәлил ше'рдә вә диллә бир сәбәбин бир вәтәддән сонра тәкрарланмасыны да мүшаһидә етмиш, буна көрә дә тәбии олараг фә'Улүн әсли тәф'иләсини вә бунун әсасында да мүтәгариб бәһринин идеал гәлибини јарадараг мүттәфигә даирәсинин әсасына тәтбиг етмишдир. Хәлил тәбии ки, даирә әсасында мүтәдарик бәһрини дә көрмүшдүр. Лакин о, бир сәбәбин вәтәддән сонра тәкрарланмасыны онсуз да әрәб ше'ри вә дили үчүн характерик сајмадығына көрә, хүсусилә даһа күчлү ритмик васитә һесаб етдији вәтәдин сәбәбдән сонра ишләнмәсини, мүтәдарик бәһринин, онун әсли тәф'иләсинин вәтәдлә дејил, сәбәблә башламасыны даһа да гејри-тәбии һадисә һесаб етмиш, буна көрә дә мүтәдарик бәһрини јаратмамышдыр. Хәлил вәтәдин ролуна о гәдәр әһәмијјәт вермишдир ки, һәтта даирәләрин тәркибиндә бәһрләрин сырасыны тә'јин едәркән дә вәтәдин мисранын әввәлинә нә гәдәр јахын олмасыны әсас көтүрмүшдүр. Мәсәлән, биринчи даирәнин тәркибинә бахсаг тәвилин тәркибиндә ишләнән вәтәдин мәдидә көрә, мәдидин тәркибиндә ишләнән вәтәдин исә бәситә көрә мисранын әввәлинә даһа јахын олдуғуну көрәрик. Вәтәдләр бахымындан дикәр даирәләрин дә тәркибиндә бәһрләрин сыраланмаларынын өзләринә көрә мәнтигләри вардыр.

Бә'зи мүасир алимләр Хәлилин бешинчи даирәсинин биринчи даирә илә гоһум олдуғуну, башга сөзлә десәк бешинчи даирәнин биринчи даирәдән төрәдијини сөјләјирләр. (54,*142*) Бу фикирдә мүәјјән һәгигәт вардыр. Чүнки бир сәбәбин бир вәтәддән сонра тәкрарланмасына вә фә'Улүн әсли тәф'иләсинә биз һәлә биринчи даирәдә раст кәлирик.

71. Бә'зи әрәб әрузчуларынын әсәрләриндә, мәсәлән, Ибн Әбд Рәббиһ вә Хәварәзмидә зиһаф илә јанашы илләт тер-

мининә дә тәсадүф едирик. Әслиндә илләт дә зиһаф кими әсли тәф'иләдә баш верән дәјишиклији билдирир. Мүасир арузшүнаслардан Әкрәм Чәфәр бу терминләри мәнбәләр үзрә беләшәрһ едир: "Әрузшүнасларын чохунун дедији кими, дәјишилмә әсли тәф'иләнин сәбәби гисминдә олса, буна зиһаф дејилир... Әрузчулар... әсли тәф'иләнин вәтәд вә фасилә гисминдә бир позғунлуг, әслиндән дөнүклүк әмәлә кәлмәсинә илләт ады вермишләр... Бә'зи әрузчулар исә әсли тәф'иләләрин I, III вә VI һәрфләриндә әмәлә кәлән дәјишиклијә илләт, II, IV, V вә VII һәрфләриндә әмәлә кәлән дәјишиклијә зиһаф дејирләр." (37,72) Һәр һалда нәтичә бир олдуғуна, јә'ни бу терминләрин һәр икиси әсли тәф'иләләрдә әмәлә кәлән дәјишикликләри билдирдијинә көрә әксәр әрузчулар бу терминләрдән биринә, даһа доғрусу зиһафа үстүнлүк вермишләр. Бу мә'нада, зиһафларын бүтүн маһијјәти ше'рдә, тәчрүбәдә әсли тәф'иләләрдән даһа артыг истифадә олунан, әсли тәф'иләләрдән алынан төрәмә тәф'иләләри елми шәкилдә әсасландырмаг, онларын алынма јолларыны мүәјјән гајда-гануна салмагдан ибарәтдир. Белә ки, мәсәлән, Зәмәхшәридә төрәмә тәф'иләләрин сајы јетмиш бир, Нәсирәддин Тусидә исә онларын сајы јетмиш үчдүр. Хәлил әкәр зиһафлар бәһсини јаратмасајды, экс-тәгдирдә һәр кәс әсли тәф'иләләрдән истәдији шәкилдә вә истәдији гәдәр төрәмә тәф'илә алмыш оларды ки, бу да нәтичә е'тибари илә бөјүк гарышыглыг јарадарды. Лакин Хәлил зиһафлар бәһсиндә дә чидди шәкилдә һәрәкәт етмиш, бүтөвлүкдә әрәб ше'риндә нәзәрә чарпан бүтүн дәјишикликләри отуз дөрд зиһаф шәклиндә чәрчивәјә салмышдыр. Бу мә'нада, Хәлилин мәнтиги о гәдәр күчлү олмушдур ки, бә'зи әрузчулар бә'зән јени зиһафлар јаратмаг истәсәләр вә јахуд да бир зиһафын изаһында Хәлилдән фәргли шәкилдә дүшүнсәләр дә, нәтичә е'тибари илә јенә дә Хәлиллә разылашмыш вә онларын фикирләри әрузшүнаслыг тарихиндә гәбул олунмамышдыр.

72. Әрәб дилинин вә ше'ринин интонасија хүсусијјәтләри илә бағлы олараг әрәб ше'риндә вәзнин өлчү ваһиди бејт гәбул олундуғу үчүн әрәб арузуну тәшкил едән һәр бир тәф'иләнин бејтдә ишләнмә јеринә көрә өз ады вардыр. Бу мә'нада, әрәб әрузчулары биринчи мисранын сон тәф'иләсинә әруз (бә'зи мүтәхәссисләр, әрузчулар әруз елминин адынын бурадан јарандығыны да сөјләјирләр), икинчи мисранын сон тәф'иләсинә исә зәрб демишләр. Вә әрәб ше'риндә биринчи мисранын сону илә икинчи мисранын сону арасында демәк олар ки, һәмишә фәрг мејдана чыхдығы үчүн әрәб әрузчулары да бу фәргләри көстәрмәјә чалышмыш вә бүтөвлүкдә

әрәб әрузунда он беш бәһр үзрә тәгрибән отуз әрузун вә алтмыш зәрбин ишләндијини гејд етмишләр. Лакин бу рәгәм мүхтәлиф әрузчуларда мүхтәлиф шәкилдәдир. Мәсәлән, әсәрини бүтөвлүкдә әрәб әрузунун хүсусијјәтләринә һәср едән Хәтиб Тәбризи мүтәдарик бәһрини чыхмаг шәртилә галан он беш бәһрдә отуз дөрд әрузун вә алтмыш үч зәрбин ишләндијини сөјләјир. Лакин Нәсирәддин Тусидә исә биз он беш бәһрдә онун өзүнүн сөзләринә көрә ијирми алты әрузун вә әлли зәрбин ишләндијини көрүрүк.

73. Хәлил әрузу елми шәклә салмагла һәр бир кәсә ше'рдә вәзн бахымындан мејдана чыхан гүсурлары мүәјјән етмәк имканы вермишдир.

74. Хәбн - Ибн Әбд Рәббиһ вә Хәварәзмијә көрә икинчи һәрфин атылмасы, Саһиб бин Әббад вә Хәтиб Тәбризијә көрә исә икинчи һәрәкәсиз һәрфин атылмасыдыр. Бу изаһларын һеч бири сәһв дејил. Лакин Нәсирәддин Туси хәбн зиһафы һаггында даһа долғун вә даһа дәгиг мә'лумат верир. Үмумијјәтлә, биз ајры-ајры әрәб әрузчуларынын хәбн зиһафына олан бу чүр мүнасибәтләрини дикәр зиһафларын шәрһиндә дә көрәчәјик. Беләликлә, Нәсирәддин Тусијә көрә хәбн јүнкүл сәбәбин икинчи һәрфинин тәф'иләнин икинчи һәрфи оларкән атылмасына дејилир. Көрүндүјү кими Зәмәхшәринин хәбн зиһафы һаггында фикринә истинад етмирик. Чүнки о, зиһафларын маһијјәти һаггында һеч бир сөз демәдән үмумијјәтлә бу зиһафлар васитәсилә садәчә олараг әсли тәф'иләләрдән алынан төрәмә тәф'иләләри көстәрмәклә кифајәтләнмишдир.

75. Измар - Ибн Әбд Рәббиһ, Саһиб бин Әббад, Хәварәзми вә Хәтиб Тәбризијә көрә икинчи һәрфин һәрәкәсиз едилмәсидир. Нәсирәддин Тусијә көрә исә ағыр сәбәбин икинчи һәрфинин тәф'иләнин икинчи һәрфи олдуғу заман һәрәкәсиз едилмәсинә измар дејилир.

76. Вәгс - Саһиб бин Әббад, Хәварәзми вә Хәтиб Тәбризијә көрә икинчи һәрәкәли һәрфин сакин едилмәсиндән сонра онун атылмасыдыр. Лакин Ибн Әбд Рәббиһә көрә исә икинчи һәрәкәли һәрфин атылмасына вәгс дејилир. Нәсирәддин Тусинин вәгс зиһафы һаггында олан фикирләри исә Ибн Әбд Рәббиһдән фәргләнәрәк Хәварәзми вә Хәтиб Тәбризинин фикирләри илә үст-үстә дүшүр. Белә ки, Нәсирәддин Туси вәгс зиһафыны мүрәккәб зиһафлардан һесаб едәрәк онун тәркибиндә измар вә хәбн зиһафларынын олдуғуну сөјләјир. Бу зиһаф һаггында демәк олар ки, әруз барәсиндә јазылан бүтүн мәнбәләрдә олан фикирләри үмумиләшдирән Әкрәм Чәфәрин бир гејди мараг доғурур. "Бу зиһафы" вәгс

мүтəфА'илүн əсли тəф'иләсиндəн икинчи һəрəкəли һəрфи атыб ону мүфА'илүн дүзəлтмə тəф'иләсинə чевирмəкдир" шəклиндə гысача вə садəчə изаһ етмəк мүмкүндүр. Лакин бə'зи əрузчулар əруз елминин зиһафларда олан бүтүн формал гајдаларына дəгигликлə риајəт етмəк үчүн белə долашыг јолларла һəрəкəт едирлəр". (37,*83*) Белəликлə, нəтичə е'тибарилə о, Хəтиб Тəбризи вə Нəсирəддин Тусини узунчулугда тəгсирлəндирəрəк Ибн Əбд Рəббиһлə разылашыр.

'Əгл зиһафы һаггында да тəгрибəн бу сөзлəри демəк мүмкүндүр.

77. Тəјј - Ибн Əбд Рəббиһ, Саһиб бин Əббад вə Хəтиб Тəбризијə көрə дөрдүнчү һəрəкəсиз һəрфин атылмасы, Хəварəзмијə көрə дөрүнчү һəрфин атылмасы, Нəсирəддин Тусијə көрə исə јүнкүл сəбəбин икинчи һəрфинин тəф'илəнин дөрдүнчү һəрфи олан заман атылмасына дејилир.

78. Гəбз - Хəварəзмијə көрə бешинчи һəрфин атылмасы, Ибн Əбд Рəббиһ, Саһиб бин Əббад вə Хəтиб Тəбризијə көрə бешинчи һəрəкəсиз һəрфин атылмасына дејилир. Нəсирəддин Тусијə көрə исə гəбз јүнкүл сəбəбин сакин һəрфи тəф'илəнин бешинчи һəрфи олан заман онун атылмасыдыр.

79. 'Əсб - Ибн Əбд Рəббиһ, Саһиб бин Əббад, Хəварəзми вə Хəтиб Тəбризијə көрə бешинчи һəрəкəли һəрфин сакин олмасына дејилир. Нəсирəддин Тусијə көрə исə јүнкүл сəбəбин икинчи һəрфи тəф'илəнин бешинчи һəрфи олан заман онун һəрəкəсиз едилмəсинə 'əсб дејилир.

80. 'Əгл-Саһиб бин Əббад, Хəварəзми вə Хəтиб Тəбризијə көрə бешинчи һəрəкəли һəрфин сакин едилдикдəн сонра атылмасыдыр. Нəсирəддин Тусијə көрə исə 'əгл зиһафы мүрəккəб зиһаф олуб 'əсб вə гəбз зиһафларынын бирлəшмəсиндəн ибарəтдир. Көрдүјүмүз кими Хəварəзми вə Хəтиб Тəбризи долајысы јолла олса да 'əгл зиһафыны мүрəккəб зиһафлардан сајырлар. Лакин вəгс зиһафында олдуғу кими Ибн Əбд Рəббиһ бу зиһафы садə зиһафлардан сајараг садəчə олараг бешинчи һəрəкəли һəрфин атылмасына 'əгл дејир.

81. Кəфф - Хəварəзмијə көрə једдинчи һəрфин, Ибн Əбд Рəббиһ, Саһиб бин Əббад вə Хəтиб Тəбризијə көрə једдинчи һəрəкəсиз һəрфин атылмасына дејилир. Нəсирəддин Тусијə көрə исə јүнкүл сəбəбин икинчи һəрфи тəф'илəнин једдинчи һəрфи олан заман онун атылмасы кəффдир.

82. Һəзф - Хəварəзмијə көрə сəбəбин атылмасына, Нəсирəддин Тусијə көрə јүнкүл сəбəбин атылмасына, Ибн Əбд Рəббиһ, Саһиб бин Əббад вə Хəтиб Тəбризијə көрə исə тəф'илəнин ахырындан јүнкүл сəбəбин атылмасына дејилир.

83. Гәтф - Ибн Әбд Рәббиһ, Саһиб бин Әббад, Хәварәзмијә көрә муфА'әләтүн әсли тәф'иләсинин сонундан әввәлчә јүнкүл сәбәбин атылмасы, сонра исә сонунчу һәрәкәли һәрфин сакин едилмәсинә дејилирсә, Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусијә көрә исә әввәлчә 'әсб зиһафы васитәсилә бешинчи лам һәрфинин сакин едилмәси, сонра исә һәзф зиһафы васитәсилә јүнкүл сәбәбин атылмасыдыр. Көрүндүјү кими мүхтәлиф мүәллифләрә көрә бу зиһафын әсли тәф'иләдән төрәмә тәф'илә алмаг јоллары мүхтәлиф олса да, маһијјәти ејнидир.

84. Гәср - Нәсирәддин Туси вә дикәр мүәллифләрә көрә јүнкүл сәбәб мисранын вә тәф'иләнин ахырында кәләрсә онун ахырынчы сакин һәрфинин дүшәрәк һәрәкәли һәрфинин сакин едилмәсинә дејилир. Бу зиһаф Нәсирәддин Тусијә көрә садә, Хәварәзмијә көрә исә демәк олар ки, мүрәккәбдир. Бурада һәр ики мүәллифи баша дүшмәк бир гәдәр чәтиндир. Чүнки Нәсирәддин Туси адәтән тәркибиндә ики әмәлијјат апарылан зиһафлары мүрәккәб сајса да, нәдәнсә гәср вә сонра көрәчәјимиз кими гәт' зиһафларыны мүрәккәб сајмыр. Хәварәзми исә тәгрибән ејни маһијјәт дашыјан гәср зиһафыны мүрәккәб һесаб етсә дә, амма нәдәнсә гәт' зиһафыны мүрәккәб сајмыр.

85. Гәт' - Ибн Әбд Рәббиһ, Саһиб бин Әббад вә Хәтиб Тәбризијә көрә вәтәдин һәрәкәсиз һәрфинин дүшмәсинә вә һәрәкәли һәрфинин һәрәкәсиз едилмәсинә дејилир. Нәсирәддин Тусијә көрә исә гәт' јанашы вәтәд мисранын сонунда кәләи заман сакин һәрфинин дүшәрәк һәрәкәли һәрфинин сакин едилмәсинә дејилир. Хәварәзми исә адәтинә хилаф олараг бу зиһафа башга шәкилдә шәрһ верир: гәт' ахырдан бир шејин дүшмәси зиһаф олмадыгда онун гаршысындакынын сакин едилмәсинә дејилир.

86. Әһәз - Хәварәзмијә көрә вәтәдин, Ибн Әбд Рәббиһ, Саһиб бин Әббад вә Хәтиб Тәбризијә көрә јанашы вәтәдин тәф'иләнин сонундан дүшмәсинә дејилир. Нәсирәддин Тусијә көрә исә әһәз јанашы вәтәд мисранын ахырында кәләи заман онун атылмасыдыр.

87. Вәгф - Ибн Әбд Рәббиһә көрә једдинчи, Хәварәзмијә көрә исә ахырынчы һәрәкәли һәрфин сакин едилмәсинә дејилир. Саһиб бин Әббад, Хәтиб Тәбризијә көрә аралы вәтәдин һәрәкәли һәрфинин һәрәкәсинин атылмасы вәгфдир. Нәсирәддин Тусинин изаһы даһа әтрафлыдыр. Нәсирәддин Тусијә көрә аралы вәтәдин икинчи һәрәкәли һәрфинин сакин олмасы вә бунун нәтичәсиндә ики сакин һәрфин далбадал кәлмәсинә вәгф дејилир.

88. Кәшф - Ибн Әбд Рәббиһә көрә једдинчи һәрәкәли һәрфин дүшмәсинә, Саһиб бин Әббад, Хәтиб Тәбризијә көрә аралы вәтәддән һәрәкәли һәрфин атылмасына, Нәсирәддин Тусијә көрә исә аралы вәтәд мисранын ахырында кәлән заман икинчи һәрәкәли һәрфин атылмасына дејилир. Хәварәзми исә бу зиһафы кәсф адландырыб мәф'УлАтү әсли тәф'иләсинин сонундан "тә" һәрфини һәрәкәси илә бирликдә атараг бунун нәтичәсиндә мәф'Улун төрәмә тәф'иләсини алыр. Гејд едәк ки, бу зиһаф бә'зән кәшф, бә'зән исә кәсф адланса да һәр икисинин маһијјәти ејнидир.

89. Хәбл - Хәварәзмијә көрә икинчи вә дөрдүнчү һәрфләрин, Ибн Әбд Рәббиһ, Саһиб бин Әббад вә Хәтиб Тәбризијә көрә исә икинчи вә дөрдүнчү сакин һәрфләрин дүшмәсинә дејилир, Нәсирәддин Тусијә көрә исә бу зиһаф мүрәккәб зиһаф олуб хәбн вә тәјј зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәтдир. Маһијјәт е'тибарилә бу фикир дә әввәлки әрузчуларын фикирләрилә үст-үстә дүшүр. Чүнки хәбн зиһафы икинчи, тәјј зиһафы исә дөрдүнчү һәрәкәсиз һәрфин атылмасына дејилир.

90. Чәзл - Ибн Әбд Рәббиһдә бу зиһафа хәзл ады илә раст кәлирик. Лакин һәр ики зиһафын маһијјәти ејнидир. Ибн Әбд Рәббиһә көрә икинчи һәрфин сакин едилиб, дөрдүнчү һәрфин атылмасына, Саһиб бин Әббада көрә исә дөрдүнчү һәрф атылдыгдан сонра икинчи һәрфин сакин едилмәсинә чәзл дејилир. Хәтиб Тәбризијә көрә исә чәзл икинчи һәрфин сакин едилдикдән сонра дөрдүнчү һәрфин атылмасыдыр. Нәсирәддин Тусијә көрә исә чәзл зиһафы мүрәккәб зиһаф олуб измар вә хәбл зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәтдир ки, бу фикир дә маһијјәт е'тибарилә Ибн Әбд Рәббиһ, Саһиб бин Әббад, Хәварәзми вә Хәтиб Тәбризинин фикирләрилә ејнидир.

91. Нәгс - Ибн Әбд Рәббиһ, Саһиб бин Әббад вә Хәтиб Тәбризијә көрә бешинчи һәрф сакин едилдикдән сонра једдинчи һәрфин дүшмәсинә дејилир. Хәварәзми вә Нәсирәддин Тусијә көрә исә бу зиһаф мүрәккәб зиһафдыр. Нәсирәддин Тусијә көрә 'әсб вә кәфф зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәтдир. Хәварәзмијә көрә исә әсли тәф'илә 'әсб едилдикдән сонра онун једдинчи һәрфинин дүшмәси нәгс адланыр.

92. Шәкл - Ибн Әбд Рәббиһ, Саһиб бин Әббад, Хәварәзми вә Хәтиб Тәбризијә көрә икинчи вә једдинчи һәрәкәсиз һәрфләрин дүшмәсинә дејилир. Нәсирәддин Тусијә көрә исә бу зиһаф мүрәккәб зиһаф олуб хәбн вә кәфф зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәтдир. Маһијјәт е'тибарилә һәр беш әрузчунун фикри ејнидир.

93. Изал - Саһиб бин Әббад вә Хәварәзмијә көрә вәтәдә бир һәрф, Ибн Әбд Рәббиһә вә Хәтиб Тәбризијә көрә бир сакин һәрфин артырылмасына дејилир. Нәсирәддин Тусијә көрә исә изал јанашы вәтәд мисранын ахырында кәлән заман она бир сакин һәрф әлавә едиб тәф'иләни бөјүдән зиһафдыр.

94. Исбағ - Хәварәзмијә көрә сәбәбә бир һәрфин, Ибн Әбд Рәббиһә вә Саһиб бин Әббада көрә сәбәбин ахырына, Хәтиб Тәбризијә көрә сонунчу сәбәбә бир һәрәкәсиз һәрфин артырылмасына дејилир. Нәсирәддин Тусијә көрә исә исбағ јүнкүл сәбәб мисранын ахырында кәлән заман она бир сакин һәрф әлавә едәрәк тәф'иләни бөјүдән зиһафдыр.

95. Тәрфил - Ибн Әбд Рәббиһә көрә әлавә олараг вәтәдин ахырына бир һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин артырылмасына, Хәварәзмијә көрә вәтәдә ики һәрфин әлавә олунмасына, Саһиб бин Әббада, Хәтиб Тәбризијә көрә тәф'иләјә јүнкүл сәбәб әлавә едилмәсинә дејилир. Нәсирәддин Тусијә көрә исә тәрфил мүтәфА'илүн әсли тәф'иләсинин сонуна бу әсли тәф'илә иштирак едән гәлиб мәчзу' шәклиндә ишләнән вә бејтин ахырында кәлән заман әлавә едилән јүнкүл сәбәбдир.

96. Хәрб - Ибн Әбд Рәббиһ, Хәварәзми вә Нәсирәддин Тусијә көрә кәфф вә хәрм зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәтдир. Хәтиб Тәбризијә көрә мәфА'Илүн хәрм едиләрәк мәф'Улүнә чеврилмәси хәрбдир. Маһијјәт е'тибарилә бүтүн әрузчуларын фикри ејнидир. Лакин Хәтиб Тәбризи садәчә олараг кәфф зиһафынын адыны чәкмир.

97. Шәтәр - Хәварәзмијә көрә һәзәч хәрм едилдикдән сонра онун гәбз едилмәсидир. Ибн Әбд Рәббиһ вә Нәсирәддин Тусијә көрә исә шәтәр хәрм вә гәбз зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәтдир. Саһиб бин Әббад вә Хәтиб Тәбризијә көрә исә мәфА'илүн тәф'иләсинин хәрм едиләрәк фА'илүн тәф'иләсинә чеврилмәси шәтәрдир. Маһијјәт е'тибары илә бунлар һамысы ејнидир. Садәчә олараг Саһиб бин Әббад вә Хәтиб Тәбризи бурада гәбз зиһафынын адыны чәкмирләр. Амма онун да мәзмунуну шәтәр зиһафынын тәркибиндә әкс етдирирләр. Чүнки билдијимиз кими мәфА'илүн тәф'иләси артыг мәфА'Илүн әсли тәф'иләсинин гәбз олунмуш шәклидир.

98. Нәсирәддин Туси тәш'ис зиһафы һаггында јазыр: "Бә'зиләри дејирләр ки, бу тәф'иләдә хәрм олмуш вә илк һәрәкәли (һәрф) атылмышдыр. Бә'зиләринин фикирләринә көрә гәт' олунмушдур. Башгалары исә икинчи һәрәкәли (һәрфин) дүшдүјүнү сөјләјирләр." Нәсирәддин Тусинин фикирләрини

шәрһ етсәк дејә биләрик ки, һәгигәтән дә биринчи фикир гәбул олуна билмәз. Чүнки хәрм бир зиһаф кими анчаг тәф'иләнин әввәлиндә кәлән јанашы вәтәдә аиддир. Она көрә дә Нәсирәддин Туси бу фикрә бир о гәдәр дә чидди јанашмајыб. Икинчи фикрә дә анчаг Нәсирәддин Тусидә тәсадүф олунур вә Әхфәшин фикирләри илә үст-үстә дүшмүр. Үчүнчү мүлаһизә исә Хәлилин сөјләдикләринә ујғундур.

99. Дејиләнләрдән мә'лум олдуғу кими әруз һаггында јазылан әсәрләрдә тәсадүф етдијимиз хәрм-әхрәм-мәхрум терминләри әсасән ики мәзмун дашыјыр. Биринчи мә'нада хәрм мәфА'Илүн әсли тәф'иләсинин илк һәрәкәли һәрфинин атылмасыдыр. Икинчи мә'нада исә хәрм даһа кениш мәзмун кәсб едир. Белә ки, икинчи мә'нада хәрм үмумијјәтлә јанашы вәтәдлә башланан бејтдә илк һәрәкәли һәрфин дүшмәсидир. Көрүнүр вәтәд күчлү ритмик васитә олдуғундан һәтта ше'ри ағырлашдырдығына көрә хәрм һадисәси, јә'ни јанашы вәтәдин сәбәбә чеврилмәси ара-сыра әрәб ше'ри үчүн мүмкүн сајылмышдыр. Саһиб бин Әббад бу һадисәнин бә'зән бејтин икинчи мисрасынын әввәлиндә дә баш вердијини сөјләјир. Хәтиб Тәбризи исә бә'зи әрузчуларын зиһафа уградыгдан сонра јанашы вәтәдә чеврилән рүкүндә дә хәрмин мүмкүн олдуғуну, бә'зиләринин исә буна ичазә вермәдикләрини билдирир. Үмумијјәтлә, гејд етмәк лазымдыр ки, әрәб әрузу һаггында јазылан мәнбәләрдә әхрәм-хәрм, сәлм, сәрм, шәтәр, хәрб, 'әзб, гәсм, әчәмм кими зиһафлар адәтән бејтә аид хәрм һадисәсинин изаһы илә әлагәдар оларар шәрһ едилир.

100. Үмумијјәтлә, зиһафлар һаггында мә'лумат там олсун дејә зиһафлар вә онларын тәснифаты барәдә дә бир нечә кәлмә данышмаг лазымдыр. Белә ки, әрузшүнаслыг тарихиндә зиһафлар анлајышы анчаг бизим көстәрдијимиз зиһафларла гуртармыр. Вә әрузчулар тәркибиндә ики зиһаф иштирак едән зиһафлары мүздәвәч (чүтлү) (Ибн Әбд Рәббиһ), мүрәккәб (Нәсирәддин Туси) зиһафлар адландырырлар ки, бу зиһафларын да һәлә Хәлилдә вә ондан сонракы әрузчуларда сајы вә маһијјәтләри һаггында мүхтәлиф фикирләр вә мүбаһисәләр вардыр. Лакин әрузшүнаслыг тарихиндә даһа бир груп зиһафа тәсадүф олунур ки, ики терминлә ифадә олунан бу зиһафлар әруз һаггында јазылан мәнбәләрдә һеч бир тәснифата дахил дејилдир: нә садә, нә дә мүздәвәч, мүрәккәб зиһафлара. Бу мә'нада, Әкрәм Чәфәр классик әрузчуларын мүздәвәч, мүрәккәб дедији зиһафлара говушуг, адлары ики терминлә ифадә олунан зиһафлара исә һаглы олараг мүрәккәб зиһафлар дејир. (Мәсәлән: асләм-мүсбәғ, әһәзз-мәһзуф, мәтвијј-мәкшуф вә с.). (37,*110*) Әрузчулар зиһафлары ејни

заманда мүхтәлиф бахымдан вә мүхтәлиф шәкилдә тәсниф етмишләр. Белә ки, онлар зиһафлары артыг дејилдији кими садә вә мүрәккәбликләринә, һансы рүкнә аид олмаларына, әсли тәф'иләләрә мәнсубијјәтләринә, бејт гәлибләриндә ишләндикләри јерә, ајры-ајры бәһрләрә аидијјәтләринә вә саирәјә көрә тәсниф етмишләр.

101. Бурада бәһрләрин ритм-интонасија хүсусијјәтләри илә бағлы бир мәсәләни гејд етмәк истәјирик. Белә ки, бир сыра Авропа вә муасир рус тәдгигатчылары әсли гәлибләрин сон тәф'иләләриндә вәтәдләрин иштиракы илә әлагәдар олараг бәһрләри үч јерә - енән ритмли (тәвил, вафир, һәзәч, мүтәгариб, музаре), галхан ритмли (рәчәз, камил, бәсит, мүтәдарик, сәри, мүнсәриһ, мүгтәзәб) вә енән-галхан ритмли (рәмәл, мәдид, хәфиф, мүчтәс) бәһрләрә ајырырлар. Енән ритмли бәһрләрдә вәтәд сон тәф'иләнин әввәлиндә, галхан ритмли бәһрләрдә ахырында, енән-галхан ритмли бәһрләрдә исә ортасында ишләнир. Бу мә'нада, үмумијјәтлә бәһрләрин ритм-интонасија хүсусијјәтләрини дәриндән анламаг үчүн бунлары нәзәрә алмаг лазымдыр. (56)

102. Белә зиһафлара кәфф, гәбз, хәбн вә с. зиһафлары мисал көстәрмәк олар. Амма һәр һалда һәр чүр дәјишилмә әслдән узаг дүшмә сајылдығы үчүн бу фикир дә сөзсүз ки, нисби характер дашыјыр. Чүнки һәр һалда бу зиһафлар васитәси илә дә ән азы әсли тәф'иләләрин сәбәб-вәтәд ритми позулмуш олур.

103. Белә зиһафа, мәсәлән, 'әсб зиһафыны мисал көстәрә биләрик. 'Әсб зиһафы муфА'әләтүн әсли тәф'иләсини әслиндә танынмаз олан мәфА'Илүн төрәмә тәф'иләсинә дөндәрир ки, бу да нәтичәдә мәсәлән, вафир бәһринин

мәфА'Илүн мәфА'Илүн фә'Улүн
мәфА'Илүн мәфА'Илүн фә'Улүн

зиһафлы гәлиби илә һәзәч бәһринин әсас нөвләриндән бири олан

мәфА'илүн мәфА'Илүн
мәфА'Илүн фә'Улүн

гәлиби арасында ритм бахымындан чох јахын мәгамлар јарадыр. Вә бу, ејни заманда вафирин һәзәчин сонракы инкишафы олдуғуну көстәрир. Белә мисалларын сајыны артырмаг вә белә нүмунәләри дикәр бәһрләрдән дә кәтирмәк олар. Зиһафлы гәлибләрлә бағлы бурада бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр. Хәлилдән сонракы әрузчуларын Хәлилин ән'әнәсини чидди сурәтдә давам етдирмәләринә бахмајараг, биз әрәб әрузчуларынын зиһафлы гәлибләр һагтында јекдил фикирдә олмадыгларыны көрүрүк. Белә ки, әксәр әрузчуларда

онларын сајы мүхтәлифдир. Һәтта бә'зән Зәмәхшәридә дикәр әрузчуларда тәсадүф етмәдијимиз гәлибләрә раст кәлирик. Бу исә бүтөвлүкдә зиһафлы гәлибләрин әрәб әрузу һагтында јазылан әсәрләрдә олан гәлибләрлә мәһдудлашмадығыны вә шаирләрин өз јарадычылыгларында мүстәгил олуб мүәјјән бир бәһр дахилиндә нисби азадлыгларыны көстәрир. Буна көрә дә әрәб ше'риндә факултетив рол ојнајан вә истәнилән тәф'иләдә, истәнилән вахт, истәнилән шәкилдә мејдана чыхан зиһафлары вә бунун нәтичәси кими дә зиһафлы гәлибләри үмумиләшдирмәк әрәб әрузчулары үчүн бир гәдәр чәтинлик төрәтмишдир.

104. Һәшвә бир термин кими һәм әруз, һәм дә бәди' елми һагтында јазылан әсәрләрдә тәсадүф едирик. Бәди' һагтында јазылан әсәрләрдә һәшв бир нөв мәтндә ишләнән артыг, әлавә, ара сөз мә'насыны дашыјыр вә тәдгигатчылар онун үч нөвү олдуғуну көстәрирләр: һәшви-мәлиһ (көзәл, зәриф һәшв), һәшви-мијанә (орта һәшв), һәшви-гәбиһ (хошакәлмәз, бәјәнилмәз һәшв) (39,*169*).

105. Әксәр әрузчулар сәһиһ һагтында гејд едилән фикирдә олсалар да, Хәтиб Тәбризи вә Шәмс Гејс Рази әсасән зәрби зиһафа уғрамајан бејтә сәһиһ демишләр. Лакин Хәтиб Тәбризи һарадаса әрузу да бу мә'нада нәзәрдә тутдуғу үчүн онун сәһиһ һагтында олан фикри дикәр әрузчуларын мүлаһизәләри илә үст-үстә дүшүр.

106. Салим барәдә Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусинин фикирләри башга әрузчуларын фикирләриндән фәргләнир. Белә ки, бу мүәллифләр зиһафа уғрамајан һәр һансы бир тәф'иләјә салим демишләр. Бу мә'нада, Хәтиб Тәбризинин һәтта зиһафа уғрамајан әруз вә зәрбә дә салим дедијини көрүрүк. Беләликлә, әсасән Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусијә вә еләчә дә әксәр әрузчулара көрә әруз вә зәрби зиһафа уғрамајан бејт сәһиһ, зиһафа уғрамајан тәф'илә исә салимдир.

107. Бә'зи әрузчулар тамм даирәјә дәгиг ујғун кәлән бејтә, бә'зиләри исә тәф'иләләрин сајы бахымындан ујғун кәлән, лакин бир мисрасында бә'зи тәф'иләләри зиһафа уғрајан бејтә демишләр.

108. Мәштур бејтләрә анчаг рәчәз вә сәри, мөнһук бејтләрә исә рәчәз вә мүнсәриһ бәһрләриндә тәсадүф олунур.

109. Мәсәлән, әрәб әрузчулары бејти-тәвиле-мүсәммән, јахуд вафи, мәгбузи-әруз вә салими-зәрб дедикдә ашағыдакы гәлиби нәзәрдә тутурлар:

фә'Улүн мәфА'Илүн фә'Улүн мәфА'илүн

фәУлүн мәфАЙлүн фәУлүн мәфАЙлүн

Сөзсүз ки, белә нүмунәләри дикәр бәһрләрә, нөвләрә вә зиһафлы гәлибләрә дә аид етмәк олар.

110. Хәрмә анчаг тәвил, вафир, һәзәч вә мүтәгариб бәһрләриндә тәсадүф олунур.

111. Мүрагибә һәр ики һәрфин ејни заманда ишләнә билмәмәсинә дејилир вә мүзаре бәһриндә мәфАЙлүн әсли тәф'иләсиндә "јә" вә "нун" һәрфләри, мүгтәзәб бәһриндә исә мәфУлАтү әсли тәф'иләсиндә "фә" вә "вав" һәрфләри арасында мејдана чыхыр. Мүагибә исә һәр ики һәрфин ејни заманда гала билмәсинә, лакин һәр ики һәрфин ејни заманда дүшә билмәмәсинә дејилир. Јә'ни мүагибәдә һәр ики һәрф ејни заманда ишләнә дә биләр, лакин бири дүшәрсә, дикәри мүтләг галмалыдыр. Мүрагибәдә исә һәрфләрин бири мүтләг дүшмәлидир. Мүагибәјә тәвил бәһриндә һәшвләрдә ишләнән мәфАЙлүн әсли тәф'иләсиндә "јә" вә "нун" һәрфләри, мәдид вә рәмәл бәһрләриндә фА'илАтүн вә фА'илүн әсли тәф'иләләриндә "нун" вә "әлиф" һәрфләри, хәфиф вә мүчтәс бәһрләриндә исә фА'илАтүн вә мүстәф'илүн әсли тәф'иләләриндә "нун" вә "син" вә саирә һәрфләр арасында тәсадүф олунур. Мәсәлән, "тәвил бәһриндә һәшвләрдә ишләнән мәфАЙлүн әсли тәф'иләсиндә "јә" вә "нун" һәрфләри арасында мүагибәјә ичазә верилир" әслиндә о демәкдир ки, бу бәһрдә јазылмыш һәр һансы бир ше'рдә бә'зи мисралар фәУлүн мәфА'илүн фәУлүн мәфАЙлүн, јахуд фәУлүн мәфАЙлү фәУлүн мәфАЙлүн шәклиндә мејдана чыха биләр ки, бу да бу бәһрләр үчүн мәгбул сајылан һалдыр.

112. Бә'зи әрузчуларда һәтта бу терминләрин вә катеторијаларын сајы ијирмидән артыгдыр. Белә ки, адларыны чәкмәдијимиз, амма әрәб әрузчуларынын әсәрләриндә тәсадүф олунан белә терминләрин бә'зиләри ашағыдакылардыр: мүәрра, е'тимад, фәсл, гајә, тәрәфан, бәри вә саирә. Бә'зи әрузчулар бу категоријалары да зиһафлардан сајыр вә онлары зиһафларла бир чәркәдә изаһ едирләр. Әслиндә бу дүз дејил. Чүнки һәгигәтән дә, Әкрәм Чәфәрин дедији кими "биз зиһаф дедикдә јалныз әсли тәф'иләләрдә дәјишилмә һадисәсини нәзәрдә тутуруг. Бу терминләрин чоху әсли тәф'иләләрдә дејил, әсли бәһрләрдә, әсли гәлибләрдә, бејт гәлибләриндә үз верән вә ја үз верә билиб, лакин вермәјән дәјишилмә вә вәзијјәти билдирән терминләрдир." (37,*78*)

113. Тәвил сөзүнүн луғәви мә'насы узун демәкдир.

114. Хәлил вә әрәб әрузчулары даирәләрин ардычыллыгларыны тәркибләриндәки бәһрләрин әрәб әрузунда ишләнмә тезлијинә, бәһрләри исә вәтәдләринин мисранын әв-

вəлинə нə гəдəр јахын вə узаг олдугларына көрə сыраламышлар.

115. Хəтиб Тəбризи тəвил бəhрини əрəб əрузунун əн узун бəhри сајыр вə онун тəркибиндə ишлəнəн həрфлəрин сајынын гырх сəккизə чатдығыны сөјлəјир. Əкəр тəвил бəhринин идеал гəлибинə бахсаг бу həгигəтəн дə белəдир. Лакин биринчи даирəјə дахил олан дикəр бəhрлəрин - мəдид вə бəситин дə идеал гəлиблəриндə həрфлəрин сајы гырх сəккизə чатмыш олур. Амма бу гəлиблəрин hеч бири поезијада идеал шəкилдə ишлəнмир. Белə ки, тəвил бəhринин тəчрүбəдə ишлəнəн, həрфлəрин сајы бахымындан əн долгун нөвү əрузу мəгбуз олан нөвдүр ки, бурада да həрфлəрин сајы гырх једдидир. Бəсит бəhриндə исə həрфлəрин сајы бахымындан əн долгун нөв əруз вə зəрблəри мəхбун олан гəлибдир. Бурада həрфлəрин сајы гырх алтыја чатыр. (Мəдид бəhринин нөвлəри мəчзу шəклиндə ишлəндији үчүн ону гејд етмирик). Демəли Хəтиб Тəбризинин сөзлəриндə бир гəдəр гејри-дəгиглик вар: чүнки бир тəрəфдəн тəвил бəhринин тəчрүбəдə ишлəнəн əн узун нөвү гырх сəккиз дејил, гырх једди həрфдəн ибарəтдир, дикəр тəрəфдəн исə биринчи даирəјə дахил олан həр бир бəhрин идеал гəлибиндə həрфлəрин сајы гырх сəккизə чатмыш олур.

116. Биз китабын həчмини артырмамаг үчүн анчаг тəвил бəhринин əсас вə зиhафлы нөвлəринин гəлиблəрини көстəрмəклə кифајəтлəнирик. Дикəр бəhрлəрин гəлиблəри hагтында даhа əтрафлы мə'лумат алмаг истəјəнлəр Əкрəм Чəфəрин "Əрузун нəзəри əсаслары вə Азəрбајчан əрузу (əрəб, фарс, тачик, түрк вə өзбəк əрузлары илə мүгајисəдə)" адлы əсəринə вə əдəбијјат сијаhысында əрəб əрузуна аид көстəрилəн дикəр əсəрлəрə мүрачиəт едə билəрлəр. (37)

117. 'əба: мун/зирин ка:нəт /ғуру:рəн/ сəhи:фəти:
фə-лəм 'у/тикум фи-т-тау/'и ма:ли:/вə-лə: 'ирди:
фəʼУлүн мəфА'Илүн фəʼУлүн мəфА'илүн
фəʼУлүн мəфА'Илүн фəʼУлүн мəфА'Илүн

118. сə-тубди: /лəкə-л-'əјја: /му ма: кун/тə ча:hилəн
вə-јə'ти: /кə би-л - 'əхба: /ри мəн лəм/тузəввиди:
фəʼУлүн мəфА'Илүн фəʼУлүн мəфА'илүн
фəʼУлүн мəфА'Илүн фəʼУлүн мəфА'илүн

119. 'əги:му:/бəни-н-ну'ма:/ни 'əнна: /суду:рəкум
вə 'илла:/туги:му:са:/ғири:нə-р/-ру'у:са:
фəʼУлүн мəфА'Илүн фəʼУлүн мəфА'илүн
фəʼУлүн мəфА'Илүн фəʼУлүн фəʼУлүн

120. Бу барәдә бах: ҝеjд 27.

121. Тәвил бәһринин зиһафлы ҝәлибләри ашағыдакылардыр:

1. ′ә-тәтлу/бу мән ′усу:/ду би:шә/тә ду:нәһу:
′әбу: мә/тәрин ва- ′а:/мирун ва-/ ′әбу: сә′ди:
фәУлү мәфА′илүн фәУлү мәфА′илүн
мәгбуз мәгбуз мәгбуз мәгбуз
фәУлү мәфА′илүн фәУлү мәфА′Илүн
мәгбуз мәгбуз мәгбуз салим-сәһиһ

2. ша:гәт/кә ′әһда:чу/суләjма:/би-′а:гилин
фә-′әjна:/кә ли-л-бәjни/тәчу:да:/ни би-д-дәм′и:
фә′лүн мәфА′Илү фәУлүн мәфА′илүн
әсләм мәкфуф салим мәгбуз
фәУлүн мәфА′Илү фәУлүн мәфА′Илүн
салим мәкфуф салим салим-сәһиһ

3. Һа:чә/кә рәб′ун да:/рису-р-рәс/ми би-л-лива:
ли-′әсма:/ ′ә ′ә′ффа: ′а:/jәһу-л-му:/ру вә-л-гәтру:
фә′лү мәфА′Илүн фәУлүн мәфА′илүн
әсрәм салим салим мәгбуз
фәУлүн мәфА′Илүн фәУлүн мәфА′Илүн
салим салим салим салим-сәһиһ

Ҝөрүндүjү кими шаирләр бу ҝәлибләрдә сәрбәст олдуглары үчүн белә ҝәлибләрин сајы мүхтәлиф мәнбәләрдә мүхтәлифдир вә онлары үмумиләшдирмәк әрәб әрузчулары үчүн бир гәдәр чәтин олмушдур. Әрәб әрузчулары әсасән зиһафлы ҝәлибләрин ше′рдә ән чох јајыланларыны өз әсәрләринә дахил етмәјә чәһд ҝөстәрмишләр.

122. Мәдид сөзүнүн лүғәви мә′насы узадылмыш, сүрәкли демәкдир.

123. Идеал ҝәлибә нисбәтән мәчзу ҝәлибләр ашағыдакы шәкилдә олур. Мәсәлән мәдид бәһриндә бу беләдир:

фА′илАтүн фА′илүн фА′илАтүн
фА′илАтүн фА′илүн фА′илАтүн

124. Бәсит сөзүнүн лүғәви мә′наларындан бири дә ҝениш, јајылмыш демәкдир.

125. Вафир сөзүнүн лүғәви мә′налары чох, бол, бөјүк демәкдир.

126. Камил сөзүнүн бир нечә лүғәти мә′насы вардыр: мүкәммәл, нөгсансыз, бүтүн, там, камаллы, тәчрүбәли, бишкин вә с.

127. Һәзәҹ сөзүнүн луғәти мә'насы әрәб дилиндә хош авазла охумаг, көзәл вә јаваш сәслә тәрәннүм етмәкдир.

128. Рәҹәз сөзүнүн терминоложи вә луғәви мә'налары чохдур. Лакин луғәви мә'наларындан бири сүр'әт демәкдир; әрәбин вуруш мејданларында өзүнү өјүб тә'рифләмәклә охудуғу ше'рләрин әксәријјәти рәҹәз бәһриндә олур вә белә вахтларда авазлар изтираблы, һәрәкәтләр сүр'әтли олур. (37,*219*)

129. "Рәмәл сөзүнүн луғәтләрдә бир сыра мә'насы вардыр: јағышын аз јағмасы; вәһши инәјин ајағында өз рәнкиндә олмајан хәтләр; тәләсик вә мүнтәзәм јүрүмәк; бир шејдә олан артыглыг; һәсир һөрмәк вә с.; терминоложи мә'нада әрәбләрдә гәсидә илә рәҹәздән башга ше'рләрә рәмәл дејилир". (37,*236*)

130. Сәри сөзүнүн луғәти мә'насы сүр'әтли, тез демәкдир.

131. Мәсәлән, сәри бәһринин мәштур шәклиндә ишләнән алтынҹы нөвү ашағыдакы кимидир:

мүстәф'илүн мүстәф'илүн мәф'Улүн

Көрүндүјү кими бу гәлиб әввәлки гәлибләрин әксинә олараг бир мисрадан ибарәтдир. Әрәб арузчулары бу гәлибләр - јә'ни мәштур вә мәнһук гәлибләр һаггында чох гыса мә'лумат вермишләр. Белә ки, гејд етдијимиз кими әкәр мәштур әсли гәлибин јарысынын ихтисар едилмәсинә дејилирсә, мәнһук әсли гәлибдән ики тәф'иләнин галмасыдыр. Лакин чох мараглыдыр ки, әрәб арузчулары бир мисрадан ибарәт олан бу гәлибләрин аруз вә зәрбләрини көстәрмишләр. Мә'лумдур ки, бир мисрада нә аруз, нә дә зәрб ола биләр. Әкәр аруз вә зәрбдән сөһбәт кедирсә әрәб арузчулары бу гәлибләри дә ики мисра шәклиндә көстәрмәли, лакин әввәлки бә'зи гәлибләрдә көрдүјүмүз кими онларын аруз вә зәрбләринин ејни олдугларыны гејд етмәли идиләр. Лакин бу белә дејил. Демәли мүасир тәдгигатчыларын доғру олараг гејд етдикләри кими бу ҹүр вәзнә малик олан ше'рләрә ше'рдән чох сәҹ', рәҹәз кими јанашмаг лазымдыр. Бу мә'нада, Хәтиб Тәбризинин бир фикри мараглыдыр. Белә ки, о, мүнсәриһ бәһринин мәнһук шәклиндә ишләнән сонунҹу нөвүнү көстәрдикдән сонра јазыр:" Мәнҹә бу, ше'р дејил."

132. Мараглыдыр ки, арузчулар ејни бир бејтин арузунда верилән шәхс адыны мухтәлиф вәзнләрдә көстәрмишләр. Белә ки, Ибн Әбд Рәббиһ һәмин бејти

Ја ејјуһ - з - зари алә 'Умари
Гәд гултә фиһи ғејра мә тә'ләм

шәклиндә, јә'ни шәхс адыны 'Умари (Өмәр кими) охудуғу үчүн онун вәзнини мәхбул-мәкшуф (фә'илүн), Зәмәхшәри исә

Ја ејјуһ - з - зари алә 'Әмрин
Гәд гултә фиһи ғејра мә тә'ләм

шәклиндә, јә'ни шәхс адыны 'Әмрин (Әмр кими) охудуғу үчүн асләм (фә'лүн) шәклиндә вермишдир.

133. Мүнсәриһ сөзүнә луғәтләрдә чәлд, чевик, сүр'әтли, ахычы, азад, сәрбәст кими мә'налар верилир. Терминоложи мә'нада исә мүхтәлиф алимләрин фикрини мисал кәтирән Әкрәм Чәфәр ејни заманда Әли Чәмаләддинә әсасән јазыр: "Хәлилә көрә бу бәһрин тәләффүзүндә сүр'әт вә јүнкүллүк олдуғундан мүнсәриһ адландырылды" (37,265).

Хәтиб Тәбризи исә бу бәһрин нөвләринин вә зәрбинин сәрбәст олдуғу үчүн мүнсәриһ - азад, сәрбәст адландығыны гејд едир.

134. Мүнсәриһ бәһринин мәнһук шәклиндә ишләнән сонунчу гәлиби ашағыдакы шәкилдәдир:

мүстәф'илүн мәф'Улүн

135. "Хәфиф сөзүнүн луғәти мә'насы јүнкүл, ојнаг, сүр'әтли һәрәкәт едән, чевик демәкдир. Әрузда исә бу сөз мүәјјән бир бәһри билдирир. Әруз бәһрләри арасында демәк олар ки, ады илә маһијјәти бир-биринә ән чох ујғун кәлән бәһр будур" (37,274).

136. "Нәсирәддин Тусинин дедијинә көрә, музаре бәһри һәзәч бәһринә бәнзәдији үчүн, она бәнзәјән мә'насында олан бу ад верилмишдир". (37,287)

137. Мүгтәзәб сөзүнүн луғәви мә'насы кәсилмиш демәкдир. Хәтиб Тәбризи вә Нәсирәддин Тусијә көрә бу бәһр санки мүнсәриһ бәһриндән кәсилдији үчүн бу бәһрә мүгтәзәб адыны вермишләр.

138. Үмумијјәтлә, музаре вә мүгтәзәб бәһрләринин нөвләриндән вә зиһафлы гәлибләриндән данышаркән бир мәсәләни гејд етмәк лазымдыр. Бә'зи әрузчулар, мәсәлән, Саһиб бин Әббад, Хәтиб Тәбризи вә башгалары бу бәһрләрин нөвләрини вә зиһафлы гәлибләрини ајры-ајрылыгда көстәрирләр. Лакин дикәр бәһрләрдә кордүјүмүз кими бу бәһрләрдә ајрыча олараг нөвләрдән вә јенә дә ајрыча олараг зиһафлы гәлибләрдән данышмаг о гәдәр дә дүзкүн дејил. Чүнки бу бәһрләрдә нөвләр ады алтында биз јенә дә зиһафлы гәлибләри көрүрүк. Бу мә'нада, Зәмәхшәри вә Нәсирәддин Тусинин тәснифаты бизчә даһа мараглыдыр. Белә ки, онлар, мәсәлән, мүгтәзәб бәһриндән данышаркән ону нөвләр вә зиһафлы гә-

либләр дејә ики јерә ајырмыр, үмумијјәтлә бу бәһрдә ишләнән гәлибләрин нәзәри шәкилдә вәзнләрини көстәрирләр.

139. Нәсирәддин Туси мүчтәс сөзүнүн терминоложи вә лүғәви мә'налары һаггында јазыр: "Мүчтәс көкүндән гопарылмыш демәкдир. Дејиләнләрә көрә хәфиф бәһриндән гопарылдығы үчүн она бу ады вермишләр. Бизим фикримизчә исә мүгтәзәб вә мүчтәс бәһрләрини бу адларла она көрә адландырмышлар ки, әрәбләр бу бәһрләри јалныз мәчзу шәклиндә ишләдирләр, јә'ни буну бәһрин әслиндән кәсмишләр, јахуд көкүндән гопармышлар." (37,*305*)

Шәмс Гејс Разинин јаздығына көрә Зәччач мүгтәзәб вә мүчтәс бәһрләриндә әрәб поезијасында чох аз ше'р јазылдығыны сөјләмишдир.

140. "Мүтәгариб сөзүнүн лүғәти мә'насы јахын, бир-биринә јахын олан шејләр демәкдир. Терминоложи мә'нада исә мүтәгариб әруз бәһрләриндән биринин адыдыр. Нәсир Тусинин јаздығына көрә, мүтәгарибә рүкнләринин јахынлығы вә тәф'иләләринин гысалығы чәһәтдән мүтәгариб демишләр". (37,*317*)

141. "Мүтәдарик сөзүнүн лүғәти мә'насы тәдарүк едән, һазырлајан демәкдир. Мүтәдарик бәһринин әруз мәнбәләриндә бир сыра ады вардыр: шәгт, шәгиг, мүхтәрә', мүттәсиг, мүнтәзәм, рәкз, рәкзүл-хејл, сөвтүл-нагус, ғәриб, мүһдәс, мүтәгатир, мүтәдавил вә саирә. Лакин бунларын һамысындан чох ишләнән вә мәшһур оланы мүтәдарик адыдыр". (37,*328*)

142. Мәсәлән, әрузун, хүсусилә әрәб әрузунун ән мараглы вә мүрәккәб бәһсләриндән олан тәгти' барәсиндә бурада кениш вә әтрафлы сөһбәт ачмаға имканымыз јохдур. Амма ону гејд едә биләрик ки, тәгти' ше'рин мисраларынын гәлибин тәләбләринә ујғун олараг бөлүнмәси вә беләликлә, ше'рин вәзнинин тә'јин едилмәси демәкдир. Классик әрузшүнаслыгда тәгти' бәһсиндә, хүсусилә график принсипә әсасланан әрәб вә фарс әрузларында, бу бәһсин бир сыра өзүнәмәхсус чәһәтләри гејд олунур ки, онлары да билмәдән әрәб вә фарс ше'рини тәгти' вә бунун нәтичәсиндә дә ше'рин вәзнини тә'јин етмәк олмаз.

143. Тәдгигатчылар исламдан, әруздан әввәлки фарс ше'ринин вәзнинин әсасән һеча олдуғуну сөјләјирләр. Лакин исламагәдәрки фарс ше'ринин вәзнинин әруз олдуғуну вә долајысы јолла әрузун бир вәзн кими фарс ше'ринин өз тәбиәтиндән доғдуғуну сөјләјән тәдгигатчылар да вардыр.

144. Бурада көркәмли әрузшүнас Әкрәм Чәфәрин өз китабында түрк тәдгигатчысы Исмајыл Һәбибдән кәтирдији

бир ситат истәр-истәмәз јада дүшүр:"Әрәб ислам милләтләринә ики шеј верди: дин вә әруз." (37,*43*)

145. Әбу Аббас Мәрвәзини фарс әдәбијјатында әруз вәзниндә илк әсәр гәләмә алан шаирләрдән бири һесаб едән Әкрәм Чәфәр јазыр:" Бу гәсидәдән Әбу Аббас Мәрвәзинин бу саһәдә һәгигәтән биринчилијинә шаһидлик едән бир бејт көтүрәк вә вәзнини көстәрәк:

Кәс бәдин мәнвал пиш әз мән ченин ше'ри нәгофт
Мәрзәбан-е париси раһәст ба ин ноуе' бејн
фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАн

Көрүнүр, јени фарсдилли әдәбијјатын илк әсәрләриндән бири олан бу ше'р рәмәл бәһринин дөрдбөлүмлү бүтөв нагис нөвүндә јазылмышдыр." (37,*43*)

146. Бә'зи тәдгигатчылар, даһа доғрусу Рәһим Мусулмангулов Хүттәлдәки мәғлубијјәтинә көрә халгын нифрәтини газанан Әсәд бин Абдуллаһа 725-чи илдә Бәлх шәһәринин сакинләри тәрәфиндән һәср едилән бир сатирик парчаны фарс әдәбијјатында әрузвәзнли ше'рин илк нүмунәси һесаб едир:

Әз Хүттәлан амадијә?
Беру тәбаһ амадијә?
Аварә баз амадијә?
Хәшәнкү зар амадијә?
Хүттәландан (сән) кәлмисән?
Ләкәләнмиш (рүсвај олмуш) үзлә (сән) кәлмисән?
Јенә дә авара (кими сән) кәлмисән?
Кечәл (түкү јонулмуш) вә ағлар (јазыг күндә сән) кәлмисән? (48,*187*)

Әкәр Р.Мусулмангуловла разылашсаг бу ше'рин рәчәз бәһринин мүстәф'илүн мүстәф'илүн өлчүсүндә јазылдығыны күман етмәк олар. Лакин башга бир тачик тәдгигатчысы "Әш'ари һәмәсрани Рудәки" (30) китабынын тәртибчиси Әбдүлғәни Мирзәјев ады чәкилән китабда бу ше'рин сонунчу мисрасыны башга бир вариантда верир (бидел фәраз амадијә) вә јазыр: "Бу әсәрин әдәби әһәмијјәти јохдур. О, бир тәрәфдән әкәр өзүнәмәхсус бәнд гурулушу вә сәккизһечалы олмасына көрә фолклор ше'ринә јахындырса, дикәр тәрәфдән онда IX-X әсрләр әруз ше'ринә мәхсус охшарлыглар тапмаг олар." Үмумијјәтлә, эксәр кичик һәчмли вә кичик һечалы классик дөврә мәхсус ше'рләрин вәзнләриндә олдуғу кими бу ше'рин вәзни һагтында да, онун ја һеча вә јахуд да тамамилә әруз олмасы барәсиндә тәдгигатчылар арасында бирлик јохдур. Буна көрә дә Р.Мусулмангуловун бу ше'рин фарс-тачик

әдәбијјатында илк әрузвәзнли әсәр олмасы фикрини там јәгинликлә гәбул етмәк олмаз.

147. Кениш мә'нада котүрсәк бүтүн дилләр вә вәзнләр һеча гурулушуна әсасландығы үчүн әруз вәзниндә әксәр дилләрин һисс вә һәјәчаныны, башга сөзлә десәк ше'рини ифадә етмәк олар. Әкәр әрәб дилиндә вә ше'риндә ритм јаратмаг вәзифәсини рүкнләр вә онларын дилдә ифадә етдикләри ритмик һиссәләр көрүрсә, фарс, түрк дилләриндә һәмин иши мүәјјән һеча груплары ичра едир. Бу мә'нада, әрәб әрузунда олан рүкнләрин тәркибини һечаларла 'да изаһ етмәк олар. Мәсәлән, јүнкүл сәбәб бир узун һечаја, ағыр сәбәб ики гыса һечаја, јанашы вәтәд бир гыса вә бир узун һечаја, аралы вәтәд бир узун вә бир гыса һечаја, кичик фасилә ики гыса вә бир узун һечаја, бөјүк фасилә исә үч гыса вә бир узун һечаја бәрабәрдир. Шүбһәсиз ки, әсли вә төрәмә тәф'иләләрин вә нәһајәт бүтөв гәлибләрин тәркибләрини дә бу шәкилдә изаһ етмәк мүмкүндүр. Бу мә'нада, бу вә ја дикәр шәкилдә, јә'ни дилләрин һеча гурулушларынын вердикләри имкан дахилиндә, бириндә бир гәдәр асан, бириндә бир гәдәр чәтинликлә әруз вәзниндә әксәр дүнја дилләриндә ше'р демәк мүмкүндүр. Фарс әруз алимләри дә фарс дилинин бу бахымдан демәк олар ки, бүтүн тәләбләрә чаваб вердијини нәзәрә алдыгларына көрә әрузвәзнли фарс ше'ри үчүн јени бир нәзәри систем јаратмамыш, садәчә олараг әрәб әрузунун нәзәри әсасларында бир гәдәр дәјишикликләр апармаг вә әлавәләр етмәклә ону фарс әрузу үчүн дә ујғунлашдырмышлар. Ше'рдә бә'зән тәсадүф олунан ритмик һиссәләрин сөзүн ортасына дүшәрәк ону парчаламасы мәсәләсинә кәлдикдә исә гејд етмәк лазымдыр ки, бу, әрәб ше'риндә вә әруз вәзниндән истифадә едән башга халгларын поезијаларында да беләдир. Вә бу мәсәлә билаваситә бүтөвлүкдә әруз вәзнинин тәбиәтилә бағлыдыр. Әкәр бу принсипә әмәл олунмаса әрузун бир вәзн кими ше'рдә, тәчрүбәдә бүтүн маһијјәти итмиш, позулмуш олар.

148. Әбүлһәсән Бәһрами Сәрәхси, Султан Маһмуд Гәзнәви (998-1030) дөврүнүн алим вә шаирләриндән олмушдур. Онун һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат олдугча аздыр. Лакин аз да олса бу барәдә мә'лумата Низами Әрузи Сәмәргәндинин "Чаһар мәгалә", Мәһәммәд Уфинин "Лүбаб әл-әлбаб", Шәмсәддин Мәһәммәд бин Гејс Разинин "Әл-Мө'чәм", Нәсирәддин Тусинин "Ми'јар әл-әш'ар" әсәрләриндә раст кәлирик. (14;20;21) Белә ки, Низами Әрузи Сәмәргәнди "Чаһар мәгалә" әсәринин икинчи фәсли олан "Шаирин мәзијјәтләри вә ше'р елминин тәбиәти" һаггындакы һиссәсиндә

Бәһрами Сәрәхсинин "Ғајәт әл-әрузејн", "Кәнз әл-гафијә", "Сиргәт", "Нәгди әлфаз", "Тәрачим", "Нәгди мәани" кими әсәрләринин адыны чәкир вә ше'р демәк бачарығы олан кәсләрин бу әсәрләрә мүрачиәт етмәсини мәсләһәт көрүр. Низами Әрузи Сәмәргәндинин бу гыса мә'луматларындан ајдын олур ки, Бәһрами Сәрәхси һәлә өз дөврүндә бөјүк алим кими шөһрәт тапмыш, хүсусилә вәзн вә гафијә һаггында олан әсәрләри шаирләр тәрәфиндән охунмаға мәсләһәт көрүлмүшдүр. Мәһәммәд Уфи исә "Лүбаб әл-әлбаб" әсәриндә Бәһрами Сәрәхсинин гәләминә мәхсус әруз барәсиндә олан дикәр бир әсәрин, "Хочастенаме" әсәринин адыны чәкир. Әкәр "Чаһар мәгалә" мүәллифи вә Мәһәммәд Уфи Бәһрами Сәрәхсинин вә әсәрләринин адыны чәкмәклә кифајәтләнирләрсә, артыг Шәмс Гејс Рази вә Нәсирәддин Туси өз әсәрләрини јазаркән Бәһрами Сәрәхсинин әруз вә гафијә һаггында олан китабларындан бир мәнбә кими фајдаланмыш вә онлардан истифадә етмишләр. Мәсәлән, Шәмс Гејс Рази "Әл-Мө'чәм" әсәриндә фарс әрузчуларындан, о чүмләдән Бәһрами Сәрәхси вә Бүзүрчмеһр Гәсимидән данышаркән онларын практикада чох аз ишләнән (демәк олар ки, ишләнмәјән), лакин нәзәри шәкилдә јаратдыглары ијирми бир фарс бәһринин адыны чәкәрәк, һәмин бәһрләр һаггында кениш мә'лумат верир. Шәмс Гејс Разинин вердији мә'луматдан бу алимләрин Гејс Разидән әввәл јашајыб-јарадан илк фарс әрузчулары олмагла бәрабәр, һәм дә һәртәрәфли алим, бөјүк нәзәријјәчи олдуглары ајдынлашыр. Үмумијјәтлә, Шәмс Гејс Рази "Әл-Мө'чәм" әсәриндә Бәһрами Сәрәхсинин адыны бир алим кими ики дәфә чәкәрәк, онун әсәрләринә мүрачиәт едир. Һәтта онун "Ғајәт әл-әрузејн" әсәринә әсасән "мүнәкисә" даирәсинин Әбу Абдуллаһ Горши тәрәфиндән јарадылдығынын мә'лум олдуғуну гејд едир.

Нәсирәддин Туси дә "Ми'јар әл-әш'ар" әсәриндә Бәһрами Сәрәхсинин јарадычылығына мүрачиәт етмишдир. Беләки, Нәсирәддин Тусијә көрә Бәһрами Сәрәхси мәглуби-тәвил бәһрини јаратмышдыр. Онун јаздығына әсасән Бәһрами Сәрәхси бу вәзндә фарс поезијасында аз ше'р олдуғуну сөјләсә дә, һәр һалда өз фикирләриндә Фәралави адлы шаирин јарадычылығына сөјкәнмишдир ки, Нәсирәддин Туси дә мәглуби-тәвил бәһринә, јә'ни мәфА'Илүн фәУлүн мәфА'Илүн фәУлүн өлчүсүнә ујғун олан һәмин бејти өз әсәриндә нүмунә кими көстәрмишдир. Нәсирәддин Тусинин гејдләриндән ајдын олур ки, Бәһрами Сәрәхсинин әруз һаггында әсәри бәлкә дә онун әлиндә олмуш вә бу әсәр онун әлиндә олдуғуна көрә о, Бәһрами Сәрәхсинин мәглуби-тәвил бәһринә аид олан фи-

кирләрини вә һәмин бәһрә аид Бәһрами Сәрәхсинин Фәралави јарадычылығындан кәтирдији нүмунәни ејнилә өз әсәринә дахил едә билмишдир.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән Бәһрами Сәрәхсинин өз дөврүндә мәшһур әрузчулардан олдуғу вә бөјүк шөһрәт тапдығы бир даһа ајдынлашыр.

149. Әмир Әбу Мәнсур Гәсим ибн Ибраһим әл-Бүзүрчмеһр Гәсими, Маһмуд Гәзнәви вә онун оғлу Султан Мә'суд Гәзнәвинин мүасири олмушдур. Онун һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'лумата Мәһәммәд Уфинин "Лүбаб әл-әлбаб" әсәриндә вә дикәр әсәрләрдә раст кәлирик. Бүзүрчмеһр Гәсими дә Бәһрами Сәрәхси кими илк фарс әрузчуларындан олмушдур. Белә ки, Шәмс Гејс Рази практикада ишләнмәјән, нәзәри чәһәтдән мөвчуд олан ағыр фарс бәһрләриндән данышаркән Бәһрами Сәрәхси илә бирликдә онун адыны да гејд едир.

150. Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә Әбу Абдуллаһ Горшини дә илк фарс әрузчуларындан сајмаг олар. Онун һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'лумат демәк олар ки, јохдур. Белә ки, онун адыны илк дәфә Бәһрами Сәрәхси өз әсәриндә чәкмиш вә онун мүнәкисә даирәсини - фарс әрузунун ишләнмәјән, лакин нәзәри шәкилдә мөвчуд олан үч даирәдән бирини јаратдығыны сөјләмишдир ки, бу барәдә дә мә'лумата биз Шәмс Гејс Разинин "Әл-Мө'чәм" әсәриндә раст кәлирик. Һәмчинин "Әл-Мө'чәм" әсәрини чапа һазырлајан вә она мүгәддимә јазан көркәмли Иран алими Мәһәммәд Гәзвини онун адынын бә'зән Әбу Абдуллаһ Фоуши шәклиндә охундуғуну да сөјләјир. (46)

151. Һәсән Гәттанын һәјат вә јарадычылығы һаггында әлимиздә мә'лумат олдугчааздыр. Мә'лум олан исә одур ки, дөврүнүн көркәмли алими олан, имам, хачә кими титулларла чағрылан Һәсән Гәттан дөврүнүн көркәмли алими вә ичтимаи хадими Рәшидәддин Вәтватын (вәфаты 1177) мүасири олмушдур. Елм аләминә онун Рәшидәддин Вәтватла мәктублашмасы мә'лумдур. Һәсән Гәттан һаггында демәк олар ки, јеканә мә'луматы биз јенә дә Шәмс Гејс Разинин "Әл-Мө'чәм" әсәриндән алырыг. Гејс Разинин мә'луматына көрә әруз һаггында гыса бир әсәрин, мүхтәсәрин мүәллифи олан Һәсән Гәттан илк дәфә олараг рүбаи, дубејти вәзнини нәзәри шәкилдә системләшдирән алимдир. Һәмчинин һәмин сәтирләрдән мә'лум олур ки, Шәмс Гејс Рази Һәсән Гәттанын рүбаи һаггында јаздығы әсәри көрмүш вә һәмин шәчәрәләри, јә'ни шәчәреји-әхрәб вә шәчәреји-әхрәми зиһафларла вә һәр вәзнә аид

мисалларла зәнкинләшдирәрәк өз әсәриндә олдуғу кими тәсвир етмишдир.

152. Јусиф Әрузинин адына бир алим кими әруздан бәһс едән мәнбәләрдән илк дәфә Нәсирәддин Тусинин "Ми'јар әл-әш'ар" әсәриндә раст кәлирик. Онун һәјаты вә јарадычылығы һаггында әлимиздә мә'лумат олдугча аздыр. Белә ки, гафијәнин нәзәри әсасларындан данышаркән Нәсирәддин Туси Јусиф Әрузинин адыны чәкәрәк онун әрәб әруз вә гафијә елминин јарадычысы олан Хәлил ибн Әһмәд кими фарс әруз вә гафијәсинин нәзәри әсасларынын јарадычысы олдуғуну сөјләјир. Нәсирәддин Туси өз әсәриндә Јусиф Әрузинин фарс гафијәсиндә "хүручун" олмадығы фикрини мисал кәтирир. Бу сәтирләрдән мә'лум олур ки, Јусиф Әрузи дөврүнүн көркәмли вә нүфузлу әруз вә гафијә алимләриндән олмушдур. "Тәрчүман әл-бәлағә" әсәринин мүәллифи Мәһәммәд бин Өмәр әр-Радујани гәдим фарс әрузчуларындан данышаркән Әбу Јусиф адлы бир алимин адыны чәкир. Онун да Јусиф Әрузи олдуғуну күман етмәк олар. (15)

153. Рәшидәддин Вәтват (вәфаты 1177) дөврүнүн көркәмли алими, шаири вә ичтимаи хадими олмушдур. Онун гәләминдән ијирмијә јахын әсәр чыхмышдыр. Онлардан ән мәшһуру "Һәдајиг әс-сеһр фи дәгајиг әш-ше'р" әсәридир. (22) Бу әсәр фарс ше'риндә поетик фигурлардан, бәди' елминдән бәһс едән илк нәзәри әсәрләрдән биридир. Бә'зән гысача олараг "Һәдајиг" адландырылан бу әсәр о гәдәр мәшһур олмушдур ки, сонракы әсрләрдә дәрслик кими өјрәнилмәклә јанашы, һәмчинин алимләрин столүстү китабына чеврилмиш вә ејни заманда бу әсәрә мүхтәлиф шәрһләр вә нәзирәләр јазылмышдыр. Рәшидәддин Вәтватын бу әсәрини рус дилинә тәрчүмә едиб она мүгәддимә вә шәрһләр јазан Н.Ј.Чалисованын вердији мә'лумата әсасән Рәшидәддин Вәтват әруз һаггында да рисалә јазмышдыр. (22,*29–30*) Н.Ј.Чалисоваја әсасән "Рисалеји-әруз" адланан, әрәб вә фарс әрузунун ијирми доггуз өлчүсүндән бәһс едән вә һәр бир өлчүсү фарс дилиндә јазылмыш ики бејтлә шәрһ едилән, һәчмчә о гәдәр дә бөјүк олмајан бу әсәрин әлјазма нүсхәләриндән бири Истамбулда, дикәри исә Санкт-Петербург Дөвләт Университетинин Шәргшүнаслыг факүлтәсинин китабханасында сахланылыр. Бу әсәр бизим әлимиздә олмадығы үчүн ону тәдгигата чәлб етмәмишик.

154. XII әсрдә фарс дилиндә бәди' елми барәсиндә илк әсәрин - "Тәрчүман әл-бәлағә" әсәринин мүәллифи олан Мәһәммәд бин Өмәр әр-Радујани әруз һаггында фарс дилиндә әсәр јазан алимләрдән Әбу Јусифлә бәрабәр Әбул Ә'ла

Шүштәринин дә адыны чәкир. (15;59,*18*) Лакин биз истәр Радујанидә вә истәрсә дә башга мәнбәдә Әбул Әла Шүштәринин әруз һаггында фикирләринә раст кәлмирик. Әбул Әла Шүштәри дә дикәр илк фарс әрузчулары кими өз дөврүнүн танынмыш шаирләриндән олмушдур. Амма өз әсәриндә Шүштәринин әруз һаггында һеч бир фикринә истинад етмәјән Радујани, шаир кими онун бир нечә бејтини нүмунә кәтирир.

155. Низами Әрузи Сәмәргәнди (вәфаты 1174). Көркәмли фарс алими вә әдиби. Орта әсрләр Шәргиндә "Чаһар мәгалә" әсәри илә мәшһурдур. Катиблик, ше'р, нүчум вә тибб елмләри һаггында дөрд мәгаләдән, фәсилдән ибарәт олан бу әсәриндә мүәллиф орта әсрләр шаһ сарајында лазым олан елмләрин гыса характеристикасыны верәрәк онларын әһәмијјәтини көстәрир вә бу елмләрлә мәшғул олан мүтәхәссисләрин нәләри билмәләри олдугларыны сөјләјир.

156. XV әсрдә јашајыб-јаратмыш Азәрбајчан алими вә шаири. Бир сыра әсәрләрин , о чүмләдән әруз һаггында 1959-чу илдә Москвада рус дилиндә А.Бертелс тәрәфиндән чап олунмуш "Рисалеји чәми'-мүхтәсәр" әсәринин мүәллифидир. Вәһид Тәбризи бу әсәри кичик јашлы гардашы оғлу үчүн гәләмә алмыш она көрә дә әсәриндә әруз, гафијә вә бәди' елмләриндән гыса, лакин әсаслы шәкилдә данышмагла кифајәтләнмишдир.

157. XV әср бөјүк фарс-тачик шаири. Бир сыра бәдии вә елми әсәрләрин мүәллифидир. О чүмләдән әруз вә гафијәнин әсаслары һаггында әсәрләр јазмыш, әсасән фарс әруз вә гафијәсинин хүсусијјәтләрини арашдырмышдыр.

158. XIII-XIV әсрләрдә јашајыб-јаратмыш фарс алими. Фарс дилинин изаһлы луғәтиндән вә әрузун нәзәри әсасларындан бәһс едән "Ме'јар-е нүсрәти" вә "Ме'јар-е чәмали" әсәрләринин мүәллифидир.

159. XV-XVI әсрләрдә јашајыб-јаратмыш фарс әрузчусу. Әлјазма нүсхәләри дүнјанын бир чох әлјазмалары хәзинәсиндә сахланылан "Әрузи-Сејфи" әсәринин мүәллифидир. Онун әруз һаггында јаздығы бу трактат Г.Блошман тәрәфиндән инкилис дилинә тәрчүмә олунараг 1867-чи илдә Кәлкүттәдә чап едилмишдир. (48,*162*)

160. XV әсрин биринчи јарысында јашајыб-јаратдығы күман едилир. Салман Савәчинин "Гәсидеји-мәснуи" әсәринә јаздығы шәрһдә Шәрг поетикасынын мүхтәлиф голлары, о чүмләдән әруз һаггында да гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. (48,*163*)

161. XV әср фарс-тачик алими. Әруз, гафијә, бәди' елмләриндән бәhс едән "Бәдаје үс-сәнаје" вә "Рисалеји-гафијә" әсәрләринин мүәллифидир. "Бәдаје үс-сәнаје" әсәри тачик алими Р.Мусулмангулов тәрәфиндән чап олунмушдур.

162. Әрәб-фарс әрузчулары рүкнләрин мүтләг hәрәкәли hәрфлә башладыгларыны билдирмишләр.

163. Бу барәдә мә'лумат алмаг үчүн бах: Чәмилә Садыгова, Тәјјибә Әләскәрова. Фарс дилини тәдгиг едән Азәрбајчан алимләри, Бакы,1990.

164. Шәмс Гејс Разинин бөјүк фасилә hаггында дедији (hәтта әрәб әрузчуларынын әсәрләриндә белә раст кәлмәдијимиз) фикир бөјүк фасиләнин әрәб әрузунда зәрурилији hаггында олдугча гијмәтли мүлаhизәләрдән биридир. Белә ки, Шәмс Гејс Рази бөјүк фасиләдән данышаркән бөјүк фасиләјә әрузун әсли тәф'иләләри сырасында мисал олмадығыны көстәрмәклә бәрабәр, дөрд hәрәкәли вә бир hәрәкәсиз hәрфин әрәб дилиндә ишләндијини гејд етмиш вә әрәб шаирләринин дә бә'зән белә сөзләрә мүрачиәт етдикләрини нәзәрә алараг, әрәб алимләринин доғру олараг бу рүкнү әрузун үмуми рүкнләри сырасында көстәрдикләрини билдирмишдир. Бунунла да Шәмс Гејс Рази бөјүк фасиләнин әрәб әрузунда варлығыны әрузшүнаслыг тарихиндә демәк олар ки, илк дәфә елми шәкилдә изаh етмиш вә охучулары бөјүк фасиләнин варлығына үмуми нәзәри фәрзијәләрлә дејил, елми фактларла инандырмышдыр.

165. Һәлә әрәб әрузундан данышаркән биз аралы вәтәдин нә гәдәр сүн'и характер дашыдығыны демишдик. Шүбhәсиз ки, бу сүн'илик фарс әрузунда да өзүнү көстәрир. Лакин көрүнүр фарс әрузчулары үмуми әрузунән'әнәләринә садиг галмаг хатиринә вә мәф'УлАтү әсли тәф'иләсинин иштирак етдији даирәдә дикәр аралы вәтәдләрин дә јарандығыны нәзәрә алдыглары үчүн (бах: гејд 68) фарс әрузунун тәф'иләләри сырасында мәф'УлАтү әсли тәф'иләсини, рүкнләрин сырасында исә аралы вәтәди сахламағы лазым билмишләр. Көрүнүр она көрә дејирик ки, фарс әрузунун даирәләриндән данышаркән мүшаhидә едәчәјимиз кими мәф'УлАтү әсли тәф'иләсинә фарс әрузунун идеал вә hәтта тәчрүбәдә ишләнән гәлибләри сырасында да раст кәлмирик. Сөзсүз ки, аралы вәтәдин фарс дилиндә hеч бир ритм јаратмаг вәзифәси дә јохдур. Бу фикри фарс әрузчуларынын үмумијјәтлә мәф'УлАтү әсли тәф'иләси, аралы вәтәд hаггында етдикләри мүбаhисәләр вә онларын аралы вәтәдә фарс дилиндә нүмунә олмадығыны демәләри дә тәсдиг едир. Дикәр тәрәфдән аралы вәтәдин фарс әрузунда олдуғуну сөјләјән әрузчулар бу

фикри садәчә олараг сөјләјиб кечир, өз фикирләрини дәриндән әсасландырмырлар. Бу мә'нада, чидди арашдырмалардан сонра фарс әрузунда бәлкә дә әсас ики рүкнүн-јүнкүл сәбәб вә јанашы вәтәдин олдуғуну гәбул етмәк олар. Бурада башга бир мәсәләјә дә мүнасибәт билдирмәк лазымдыр. Белә ки, Хәлил аралы вәтәди јаратмагла тәф'илә вә гәлиб дахилиндә үч сәбәбин ардычыл кәлмәсини истәмишдир. Вә буна көрә дә о, бу принсипин тәбии шәкилдә горундуғу хәфиф, мүчтәс вә мүзаре бәһрләринин гәлибләриндә аралы вәтәди ајрыча олараг хүсусиләшдирмәмишдир. Јә'ни нәтичә е'тибарилә фА'и-лА-түн вә мүс-тәф'и-лүн әсли тәф'иләләрини јаратмаға еһтијач дујмамышдыр. Фарс әрузчулары исә бу фактлары нәзәрә алмадыглары үчүн Хәлилин аралы вәтәдлә көстәрмәдији гәлибләри дә аралы вәтәдлә көстәрмиш вә һәтта иш о јерә чатмышдыр ки, Шәмс Гејс Рази фА'и-лА-түн вә мүс-тәф'и-лүн әсли тәф'иләләринин әрузун әсли тәф'иләләри сырасына илк дәфә онун тәрәфиндән артырылдығыны вурғуламышдыр. Беләликлә, илк нөвбәдә лАтү аралы вәтәдинин вә мәф'УлАтү әсли тәф'иләсинин даһа сонра исә фА'и, тәф'и аралы вәтәдләринин шәрти характер дашыдыгларыны инамла сөјләмәк олар.

166. Бә'зән бә'зи фарс әрузчулары рүкнләрин сајынын алты дејил доггуз олдуғуну сөјләмишләр. Мәсәлән, Јусиф Әзизи фарс дилиндә тәсадүф едилән бир һәрәкәли вә ики һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсиндән ибарәт олан сөзләри вәтәди-хәфиф, ики һәрәкәли вә ики һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсиндән ибарәт олан сөзләри фасилеји-хәфиф, бир һәрәкәли вә үч һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсиндән ибарәт олан сөзләри фасилеји-әхәф, бир һәрәкәли вә дөрд һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсиндән ибарәт олан сөзләри исә фасилеји-вәсәти адландырмышдыр. (48,77) Доғрудур, белә сөзләрә дилдә бәлкә дә раст кәлмәк олар. Лакин, ше'рдә хүсусилә, мисраларын ортасында белә сөзләрин ишләнмәси гејри-мүмкүндүр. Һәлә Шәмс Гејс Рази "Әл-Мө'чәм" әсәриндә бә'зи фарс алимләринин бир һәрәкәли вә ики һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсини сәбәби-мүтәвәссит, ики һәрәкәли вә ики һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсини вәтәди-мүчтәмә вә беш һәрәкәли вә бир сакин һәрфин бирләшмәсини фасилеји-үзма адландырдыгларыны вә беләликлә дә рүкнләрин сајынын алты дејил, доггуз олдуғуну сөјләдикләрини гејд едир. Вә орадача бу алимләри тәнгид едәрәк көстәрир ки, белә сәбәб вә вәтәдләрин мисра дахилиндә ишләнәркән мүтләг парчаланачаглары үчүн онларын мисра дахилиндә ишләнмәси практики олараг гејри-мүмкүндүр. Вә ејни заманда буну дејән алимин

тәгти елминдән, һәмчинин әрузун әсли тәф'иләләринин тәркибиндән хәбәри олмадығыны да јазыр. Фасиләјә кәлдикдә исә фасилеји-кубранын өзүнүн чәтинликлә гәбул олундуғуну билдирәрәк бу мә'нада, фасилеји-үзманын варлығынын күлүнч олдуғуну сөјләјир.

167. Тәбии ки, нәзәри бахымдан үчүнчү јол елә фасилә вә сәбәбләрин бирләшмәси шәклиндә олмалы иди. Лакин тәчрүби бахымдан бу хошакәлмәз бир шеј олдуғу үчүн Шәмс Гејс Рази ону ики сәбәб вә бир вәтәдин бирләшмәси илә әвәз едир ки, нәтичәдә мәфА'Илүн, фА'илАтүн, мүстәф'илүн, мәф'УлАтү әсли тәф'иләләри алынмыш олур.

168. Нәсирәддин Туси ики сәбәб вә бир вәтәдин бирләшмәсиндән практикада ишләнмәјән, лакин нәзәри даһа он сәккиз тәф'иләнин јарадылмасынын мүмкүн олдуғуну сөјләјир.

169. Тәрфил зиһафыјла Шәмс Гејс Разинин әрәб зиһафларынын сајы 24 олур. Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чамидә тәрфил зиһафы әсас зиһафлар сырасында өз әксини тапыр. Бу зиһаф әслиндә әрәб әрузуна мәхсус зиһаф олдуғу үчүн, јә'ни бу зиһафы билаваситә әрәб әрузчулары јаратдыгларына вә онун маһијјәти бир зиһаф кими әрәб әрузунда дашыдығы хүсусијјәтләрлә ејни олдуғуна көрә биз ону әрәб зиһафларындан сајырыг. Вә белә һесаб етдијимиз үчүн Шәмс Гејс Разинин әрәб зиһафларынын сајынын 24, Әбдүррәһман Чаминин әрәб зиһафларынын сајынын 22, Вәһид Тәбризинин әрәб зиһафларынын сајынын исә 21 олдуғуну сөјләјирик. Лакин бу әрузчулар фарс әрузунда ишләнәркән бу зиһафы мүстәф'илүн әсли тәф'иләсинә аид етдикләринә көрә биз бу зиһафдан фарс зиһафлары сырасында бәһс едирик. Гејд етмәк јеринә дүшәр ки, әрәб әрузунда бу зиһаф анчаг мүтәфА'илүн әсли тәф'иләсинә аиддир. Беләликлә, фарс әрузчуларынын әрәб әрузундан алыб ишләтдикләри зиһафларын кәмијјәтини мүәјјән етмәк истәсәк бүтүн алимләрин бу һагда дедикләрини нәзәрдән кечирдикдән сонра һәгигәтән дә фарс әрузчуларынын әрәб әрузундан алыб ишләтдикләри зиһафларын сајынын бүтөвлүкдә 22 олдуғуну көрәрик. Бу рәгәм исә фарс әрузчулары арасында јалныз Әбдүррәһман Чаминин зиһафлары илә үст-үстә дүшүр. Башга сөзлә десәк һеч бир артыг-әскиклијә јол вермәдән јалныз Әбдүррәһман Чами өз әсәриндә фарсларын әрәбләрдән алыб ишләтдикләри анчаг 22 зиһафы көстәрмишдир. Һәмин зиһафлар ашағыдакылардыр: гәбз, кәфф, хәрм, хәрб, шәтәр, һәзф, гәср, хәбн, шәкл, гәт', тәш'ис, тәсбиғ, тәјј, тәхли', хәбл, изалә, тәрфил, вәгф, кәсф, салм, сәрм, сәлм.

170. Шәмс Гејс Разидә көрдүјүмүз бу әмәлијјата мүасир әрәб эрузчуларындан орта әсрләр әрәб эрузчуларынын әсәрләри васитәсилә Хәлил ибн Әһмәдин фикирләрини бәрпа етмәк истәјән анчаг Әбдүлһәмид әр-Разинин "Шәрһу тәһфәт әл-Хәлил" әсәриндә раст кәлирик. (38) Белә ки, о да гәср зиһафы васитәсилә мүс-тәф'и-лүн әсли тәф'иләсиндән мәф'Улүн төрәмә тәф'иләсинин алынмасыны мүмкүн сајыр.

171. Бәтр зиһафы үмумијјәтлә эрузшүнаслыг тарихиндәән мүрәккәб зиһафлардан биридир. Белә ки, мәсәлән онун әрәб вә фарс эрузларында мејдана чыхан хүсусијјәтләрини үмумиләшдирән Әкрәм Чәфәр бу эрузларда ишләнәркән бәтрин бүтөвлүкдә сәккиз хүсусијјәт дашыдығыны көстәрир. (37,107) Бәтр зиһафынын әрәб эрузундакы маһијјәтиндән данышаркән Әбдүррәһман Чаминин фикри һеч дә әрәб эрузчуларынын фикирләрилә үст-үстә дүшмүр. Әслиндә о, бәтр зиһафы ады алтында һәзәз зиһафынын маһијјәтиндән бәһс едир. Шәмс Гејс Разинин исә бу зиһафын маһијјәти һаггында мүлаһизәләри Әбдүррәһман Чаминин фикирләри илә ејнидир. Ејни заманда о, бу зиһафын әрәб эрузчуларына көрә дашыдығы маһијјәти дә хатырладыр. Белә ки, Шәмс Гејс Рази бәтрин әксәр әрәб эрузчуларында көрдүјүмүз кими һәзф вә гәт' зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәт олдуғуну сөјләјир. Нәтичә е'тибарилә исә Әбдүррәһман Чаминин вә гисмән дә Шәмс Гејс Разинин нәјә әсасән бәтр зиһафынын фә'Улүн әсли тәф'иләсинин тәркибиндән јанашы вәтәди атмасыны демәләри мә'лум олмур.

172. Чәд' - Шәмс Гејс Рази, Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чамијә көрә мәф'УлАтү әсли тәф'иләсиндән ики јүнкүл сәбәбин атылмасы вә аралы вәтәдин сонунчу һәрәкәли һәрфинин сакин едилмәсидир.

173. Һәтм - Шәмс Гејс Рази вә Әбдүррәһман Чамијә көрә һәзф вә гәср зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәтдир. Вәһид Тәбризи исә һәзф вә гәср зиһафларынын адыны чәкмәдән мәфА'Илүн әсли тәф'иләсиндән сонунчу јүнкүл сәбәбин атылмасыны вә ондан әввәлки јүнкүл сәбәбин сон һәрфинин атылараг даһа әввәлки һәрфин сакин едилмәсини һәтм адландырыр. Һәзф вә гәср зиһафларынын мәзмунлары Вәһид Тәбризинин фикирләри илә үст-үстә дүшдүјүнә көрә һәтм зиһафы һаггында һәр үч эрузчунун фикри ејнидир.

174. Чәһф - Әксәр фарс эрузчуларына көрә фА'илАтүн әсли тәф'иләси хәбн едилдикдән сонра кичик фасиләнин атылмасыдыр.

175. Тәхниг - Бу зиһафа Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чамидә раст кәлмирик. Шәмс Гејс Рази исә бу зиһафын

әрәб зиһафы олан хәрмлә ејни маһијјәтдә олдуғуну сөјләјир. Лакин ејни заманда хәрмин јалныз бејтин әввәлиндә ишләнән әсли тәф'иләјә, тәхнигин исә һәшвләрдә ишләнән мәфА'Илүн әсли тәф'иләсинә аид олдуғуну да гејд едир.

176. Сәлх - Бу зиһаф Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чамидә јохдур. Шәмс Гејс Рази исә фА'и-лА-түн әсли тәф'иләсинин ахырындан ики јүнкүл сәбәб атылдыгдан сонра аралы вәтәдин сонунчу һәрфинин һәрәкәсиз едилмәсини сәлх адландырыр.

177. Тәмс - Бу зиһафа Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чамидә раст кәлмирик. Шәмс Гејс Разијә көрә исә фА'и-лА-түн әсли тәф'иләсиндән ики јүнкүл сәбәбдән сонра аралы вәтәддән ахырынчы һәрәкәли һәрфин атылмасыдыр.

178. Чәбб - Әксәр фарс әрузчуларына көрә мәфА'Илүн әсли тәф'иләсинин сонундан ики јүнкүл сәбәбин атылмасыдыр.

179. Зәләл-Шәмс Гејс Рази вә Әбдүррәһман Чами бу зиһафын хәрм вә һәтм зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәт олдугларыны сөјләјирләр. Вәһид Тәбризинин дә фикри онларла ејнидир. Лакин о, зәләлин тәркибиндә ишләнән хәрмин вәзифәсиндән данышса да онун адыны чәкмир.

180. Нәһр - Шәмс Гејс Рази бу зиһафын чәд' вә кәшф зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәт олдуғуну сөјләјир. Әбдүррәһман Чами мәф'УлАтү әсли тәф'иләсиндән ики јүнкүл сәбәбин вә аралы вәтәддән сонунчу һәрәкәли һәрфин атылмасына нәһр дејир. Вәһид Тәбризијә көрә исә мәф'УлАтү әсли тәф'иләси мәчду едилдикдән сонра аралы вәтәддән та һәрфинин атылмасы (јә'гин ки, һәрәкәси илә бирликдә) нәһрдир.

181. Рәф' - Шәмс Гејс Рази, Вәһид Тәбризи вә Әбдүррәһман Чамијә көрә мүстәф'илүн вә мәф'УлАтү әсли тәф'иләләриндән биринчи јүнкүл сәбәбин атылмасыдыр. Гејс Рази бу зиһафы бир гәдәр кениш шәкилдә изаһ едәрәк әввәли ики јүнкүл сәбәблә башлајан әсли тәф'иләләрин тәркибиндән биринчи јүнкүл сәбәбин атылмасына рәф' дејир.

182. Рәб' - Шәмс Гејс Разијә көрә салм вә хәбн, Әбдүррәһман Чамијә көрә исә гәт' (әслиндә бәтр олмалыдыр, Әбдүррәһман Чами јанлыш олараг ону гәт' адландырыр) вә хәбн зиһафларынын бирләшмәсиндән ибарәтдир. Һәр ики әрузчу өз принсипләринә көрә дүзкүн һәрәкәт етмишләр. Амма истәр салм вә истәрсә дә гәт' зиһафлары әрәб әрузунда тамам башга характер дашыдыгларына көрә бизчә бу зиһафын тәркибиндә әрәб әрузуна мәхсус, һәгигәтдә Чамидә олдуғу кими бәтр вә хәбнин ишләндијини сөјләмәк даһа

мəгсəдəујғундур. Бу барəдə əлавə мə'лумат алмаг үчүн əрəб вə фарс əрузларында бəтр, салм, һəзəз (əһəз) зиһафларынын маһијјəтинə бир даһа нəзəр салмаг олар.

183. Бəтр - Гејс Разијə вə Əбдүррəһман Чамијə көрə чəбб вə хəрм зиһафларынын бирлəшмəсиндəн ибарəтдир. Вəһид Тəбризијə көрə исə мəфА'Илүн əсли тəф'илəси əзəл (зəлəл) едилдикдəн сонра ајын һəрфинин атылмасына бəтр дејилир.

184. Һəзəз - Вəһид Тəбризи, Əбдүррəһман Чами вə ејни заманда Шəмс Гејс Разинин хүсуси гејдинə көрə фарс ше'-риндə мүстəф'илүн əсли тəф'илəсиндəн јанашы вəтəдин атылмасына һəзəз дејилир.

185. Бу зиһафа анчаг Шəмс Гејс Разидə тəсадүф едирик. Шəмс Гејс Разијə көрə тəвси' фА'илАтүн əсли тəф'илəсинə фə' јүнкүл сəбəбини артырараг ону фА'илијјАтүн төрəмə тəф'илəсинə чевирир.

186. Шəмс Гејс Разијə көрə фА'илАтүн əсли тəф'илəсинин сонуна фА' артырараг ону фА'илијјАтАн төрəмə тəф'илəсинə чевирмəкдир.

187. Тəтвил-Шəмс Гејс Разијə көрə фарс əрузчуларынын тəрфил зиһафыны, јə'ни мүстəф'илАтүн тəф'илəсини мүстəф'илАтАн тəф'илəсинə чевирмəлəридир.

188. Тəрфил - Шəмс Гејс Рази, Вəһид Тəбризи вə Əбдүррəһман Чамијə көрə мүстəф'илүн əсли тəф'илəсинə бир јүнкүл сəбəб артырараг ону мүстəф'илАтүн төрəмə тəф'илəсинə чевирмəкдир.

189. Əбдүррəһман Чами өз əсəриндə бүтөвлүкдə отуз ики зиһафын адыны чəкир. Бунлардан ијирми икиси əрəб, ону исə фарс əрузуна мəхсус зиһафлардыр. Вəһид Тəбризидə исə отуз зиһаф көрүрүк. Бу зиһафлардан ијирми бири əрəб, доггузу исə фарс əрузуна мəхсусдур. Фарс əрузчуларынын əсəрлəриндə үмумијјəтлə бүтөвлүкдə зиһафларын, хүсусилə дə фарс əрузуна мəхсус олан зиһафларын мүхтəлиф кəмијјəтдə мејдана чыхмаларынын сəбəби бир тəрəфдəн һəр мүəллифин өз əсəрини јазаркəн гаршысына гојдуғу мəгсəдлə бағлыдырса, дикəр тəрəфдəн фарс зиһафларынын һəлə там шəкилдə формалашыб гуртармамалары илə əлагəдардыр.

190. Əсли тəф'илəлəр вə төрəмə тəф'илəлəр бəһслəринə аид ики мəсəлəни ајры-ајрылыгда гејд етмəк истəјирик. Биринчиси əсли тəф'илəлəр бəһсиндəн данышаркəн биз фарс əрузчуларына көрə фА'илүн əсли тəф'илəсинин фарс əрузунда ишлəнмəдијини сөјлəмишдик. Лакин сонралар зиһафлар бəһсиндə Вəһид Тəбризинин бə'зəн бу əсли тəф'илəдəн төрəмə тəф'илəлəр алдығыны көрмүшдүк. Гејд етмəк лазымдыр ки, бу просесə биз гыса да олса Нəсирəддин Тусидə дə тəса-

дуф едирик. Көрүнүр, мүтәдарик бәһри Хәлил тәрәфиндән јарадылмадығы үчүн бу бәһри вә бу бәһрин әсас тәф'иләсини гәбул етмәјән фарс әрузчулары сонрадан мүтәдарик бәһри фарс поезијасында ишләндијинә көрә бир нөв ону гәбул етмәјә мәчбур олмуш вә ондан гыса шәкилдә данышмаг вә зиһафлар алмагла кифајәтләнмәк истәмишләр.

Биз истәр әрәб, истәрсә дә фарс әрузундан данышаркән зиһафлар васитәсилә әсли тәф'иләләрдән алынан төрәмә тәф'иләләр барәсиндә гыса шәкилдә бәһс етмиш, лакин онларын бүтүн кәмијјәт вә кејфијјәти һаггында әтрафлы мә'лумат вермәмишдик. Гејд етмәк лазымдыр ки, мүхтәлиф мәнбәләрдә төрәмә тәф'иләләрин кәмијјәти мүхтәлиф шәкилдә көстәрилир. Буна көрә дә биз бу китабын һәчмини артырмамаг үчүн өзүнәгәдәр олан мәнбәләри үмумиләшдирәрәк истәр әрәб, истәрсә дә фарс төрәмә тәф'иләләри һаггында даһа кениш вә әтрафлы мә'лумат верән Нәсирәддин Тусинин төрәмә тәф'иләләрини бурада көстәрмәклә кифајәтләнирик. Нәсирәддин Тусијә көрә әрәб вә фарс әрузунда ишләнән төрәмә тәф'иләләрин сајы бүтөвлүкдә јүз сәккиздир. Алимин фикринә көрә јүз сәккиз төрәмә тәф'иләдән јетмиш үчү әрәб, отуз беши фарс әрузуна мәхсусдур. Нәсирәддин Туси һәмчинин әрәб әрузунда ишләнән јетмиш үч төрәмә тәф'иләнин отуз сәккиз вәзндә олдуғуну гејд едир. Биз төрәмә тәф'иләләр һаггында Нәсирәддин Тусинин әрәб әрузунун төрәмә тәф'иләләри барәсиндә олан фикирләрини нүмунә кәтиририк. Нәсирәддин Тусинин әрәб әрузуна мәхсус төрәмә тәф'иләләри ашағыдакылардыр: фә', фә'әл, фә'лү, фә'лүн, фәУл, фәУлү, фә'илүн, фә'илАн, фәУлүн, фА'илүн, мәфУлү, фә'илАтү, фә'әләтүн, мәфА'илү, фәУлАн, фА'илАн, мәфУлүн, мәфА'Илүн, мәфА'Илү, фә'илАтүн, мүфтә'илүн, фәУлАтү, фА'илАтү, фә'әләтАн, мүстәф'илү, мәфУлАн, фә'илијјАн, мәфА'илАн, мүфтә'илАн,мәфА'илүн, мүстәф'илүн, фА'илијјАн, мүстәф'илАн, мүтәфА'илАн, мәфА'илАтүн, мүфтә'илАтүн, мүстәф'илАтүн, мүтәфА'илАтүн.

191. Атауллаһ Маһмуд Һүсејнинин зиһафлар һаггында олан фикирләри Рәһим Мусулмангуловун ады чәкилән әсәриндә кениш вә әтрафлы шәрһ едилдији үчүн биз бурада онун үзәриндә хүсуси олараг дајанмағы артыг билирик. Бах: (48,*80*)

192. Биринчи даирәјә дахил олан бәһрләр вә фарс әрузунда онларын даирә үзрә әсас гәлибләри ашағыдакы шәкилдәдир.

Һәзәч бәһри
мәфА'Илүн мәфА'Илүн мәфА'Илүн мәфА'Илүн

рəчəз бəhри
мүстəф'илүн мүстəф'илүн мүстəф'илүн мүстəф'илүн
рəмəл бəhри
фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАтүн

193. Икинчи даирəјə дахил олан бəhрлəр вə фарс əрузунда онларын даирə үзрə əсас гəлиблəри ашағыдакы шəкилдəдир.

Мүнсəриh бəhри
мүфтə'илүн фА'илАтү мүфтə'илүн фА'илАтү
мүзаре бəhри
мəфА'Илү фА'илАтү мəфА'Илү фА'илАтү
мүгтəзəб бəhри
фА'илАтү мүфтə'илүн фА'илАтү мүфтə'илүн
мүчтəс бəhри
мəфА'илүн фə'илАтүн мəфА'илүн фə'илАтүн

194. Үчүнчү даирəјə дахил олан бəhрлəр вə фарс əрузунда онларын даирə үзрə əсас гəлиблəри ашағыдакы шəкилдəдир.

Сəри бəhри
мүфтə'илүн мүфтə'илүн фА'илАтү
ғəриб (чəдид) бəhри
фə'илАтүн фə'илАтүн мəфА'илүн
гəриб бəhри
мəфА'Илү мəфА'Илү фА'илАтү
хəфиф бəhри
фə'илАтүн мəфА'илүн фə'илАтүн
мүшакил бəhри
фА'илАтү мəфА'Илү мəфА'Илү

195.Дөрдүнчү даирəјə дахил олан бəhрлəр вə фарс əрузунда онларын даирə үзрə əсли гəлиблəри ашағыдакы шəкилдəдир.

Мүтəгариб бəhри
фə'Улүн фə'Улүн фə'Улүн фə'Улүн
мүтəдарик бəhри
фА'илүн фА'илүн фА'илүн фА'илүн

196. Фарс əрузунун бүтүн сəвијјəлəриндəн данышаркəн hисс олунур ки, əслиндə əрəб əрузунун хүсусијјəтлəринə тохунмадан бу сəвијјəлəри ахыра гəдəр баша дүшмəк олмаз. Она көрə дə фарс əрузчулары фарс əрузунун бу вə ја дикəр бəhсини изаh едəркəн əрəб əрузунун да həмин сəвијјəсини изаh етмəјə мəчбур олмуш, бунунла да өз фикирлəринə вə фарс əрузунун нəзəри əсасларына ајдынлыг кəтирмəк истəмишлəр. Даирəлəр бəhсиндə дə белəдир. Белə ки, фарс даирəлəрини изаh едəн фарс əрузчулары истəр-истəмəз əрəб

әрузунун даирәләриндән дә данышмыш вә јахуд да өтәри дә олса онлар һагтында мә'лумат вермәк истәмишләр. Мәсәлән, Вәһид Тәбризи үмумијјәтлә алты даирәдән бәһс етмишдир ки, онун икинчи мүттәфигә даирәсинә әрәб әрузуна мәхсус вафир вә камил бәһрләри, үчүнчү мүчтәлибә даирәсинә исә тәвил, мәдид, вә бәсит бәһрләри дахилдир. Марагльдыр ки, Вәһид Тәбризи икинчи мүттәфигә даирәсинә камил вә вафир бәһрләрини фарс әрузунда олдуғу кими дөрдтәф'иләли шәкилдә дахил етмишдир ки, бунунла да бу бәһрләрин чәтинликлә дә олса фарс ше'риндә ишләндијини демәк истәмишдир. Үмумијјәтлә исә мә'лумдур ки, фарс әрузчулары тәвил, мәдид, бәсит, вафир вә камил бәһрләринин фарс әрузунда ишләнмәдикләрини сөјләмиш бу бәһрләрин дахил олдуғу даирәләри исә фарс әрузунун даирәләриндән сајмамышлар. Мәсәлән, бу Шәмс Гејс Рази вә дикәр әрузчуларда әсасән беләдир.

Вәһид Тәбризи һәмчинин фарс әрузунда ишләнмәјән, тәвил, мәдид вә бәсит бәһрләринин дахил олдуглары даирәнин адыны, јә'ни мухтәлифәни, мүнсәриһ, мүзаре, мүгтәзәб вә мүчтәс бәһрләринин дахил олдуғу даирәнин адына верир ки, әслиндә әрәб әрузунда бу бәһрләрин дахил олдуглары даирәнин өз ады вардыр - мүштәбиһә. Вә көрдүјүмүз кими бу чүр сәрбәстлик бир даһа терминоложи гарышыглыға сәбәб олур.

197. Бах: Гејд 193-194. Әруз һагтында мөвчуд олан бә'зи әсәрләрдә бу гәлибләрин бә'зән дүз олмајан вариантларына да тәсадүф едирик. Көрүнүр бу нөгсанлар, ја әсәрин үзүнү көрән катибләрин вә јахуд да китабы чапа һазырлајан мүасир алимләрин гүсурларыдыр. Нәтичә е'тибарилә исә бу гүсурлар бу бәһрләрин дахил олдуглары даирәләрин маһијјәтинин анлашылмамасына сәбәб олур.

198. Зиһафлы гәлибләр термини фарс әрузунда шәрти характер дашыјыр. Фарс әрузунда әсли гәлибләр, зиһафлы гәлибләр анлајышы јохдур. Чүнки фарс әрузунда ишләнән гәлибләрин онсуз да бөјүк әксәријјәти фарс ше'ринә ујғун олараг зиһафлы тәф'иләләр шәклиндә мејдана чыхыр. Бу мә'нада, фарс әрузундакы гәлибләр әрәб әрузундакы кими мүтләг шәкилдә әсли вә зиһафлы гәлибләр дејә ики јерә ајрылмыр.

199. Шәмс Гејс Рази өз гијмәтли әсәриндә бу барәдә бир гәдәр кениш данышараг бу мәсәләләри әтрафлы изаһ едир. Белә ки, о, даирәләрин маһијјәтини даирәләрин әтрафына топланан бәһрләрин бир-бириндән чыхмасы, алынмасы шәклиндә шәрһ едир. Бу исә бә'зи зиһафлы гәлибләрдә мүмкүн олса да, Шәмс Гејс Разијә көрә бә'зиләриндә белә бир про-

сес баш тутмур. Она көрә дә дикәр бир нечә сәбәби дә әсас тутараг Шәмс Гејс Рази зиһафлы гәлибләри ајрыча даирәләрин әтрафында топламағын әлејһинә чыхыр вә буну даирәләрин маһијјәтинин позулмасы олдуғуну сөјләјәрәк чаһиллик адландырыр.

200. Фарс әрузунун даирәләринә јекун вураркән Шәмс Гејс Разинин бир гијмәтли гејдинә дә тохунмаг истәрдик. Белә ки, фарс әрузу һаггында кениш әһатә даирәсинә малик бир әсәр јазмағы гаршысына мәгсәд гојан Шәмс Гејс Рази фарс әрузунда конкрет олараг практик шәкилдә ишләнән бәһрләри көстәрдикдән вә онлары јухарыда садаладығымыз даирәләр әтрафында бирләшдирдикдән сонра гәдим фарс әрузчуларынын нәзәри шәкилдә јаратдыглары, лакин тәчрүбәдә бир о гәдәр дә јајылмајан ағыр бәһрләри дә көстәрәрәк, онларын дахил олдуғу даирәләрин тәсвирини нүмајиш етдирир. Шәмс Гејс Разинин вердији мә'лумата көрә Бәһрами Сәрәхси, Бүзүрчмеһр Гәсими вә дикәр гәдим фарс әрузчуларынын нәзәри шәкилдә јаратдыглары ијирми бир бәһр ашағыдакылардыр. Сәрим, кәбир, бәдил, гәлиб, һәмид, сәгир, әсәмм, сәлим, һәмим, мәсну, мүстә'мәл, әхрәс, мүбһәм, мә'кус, мүһмәл, гате, мүштәрәк, мүәммәм, мүсәттәр, мүәјјән, баис.

Шәмс Гејс Разијә көрә гәдим фарс әрузчулары бу бәһрләри үч даирә әтрафында топламышлар. Һәмин даирәләр бунлардыр: мүн'әкисә даирәси, мүнәлигә даирәси вә бир дә мүнғәлитә даирәси. Шәмс Гејс Рази ејни заманда Бәһрами Сәрәхси вә онун "Ғајәт әл-әрузејн" әсәринә әсасән мүн'әкисә даирәсинин Әбу Абдуллаһ Горши тәрәфиндән јарадылдығыны сөјләјәрәк һәмин даирәјә дахил олан бәһрләрин ајрыча шәрһини верир. Мүн'әкисә даирәсинә дахил олан бәһрләр ашағыдакылардыр: сәрим, кәбир, бәдил, гәлиб, һәмид, сәгир, әсәмм, сәлим, һәмим. Шәмс Гејс Рази дикәр ики даирәнин шәрһини вермир. Вә бу бәһрләр һаггында бунлары билмәјин кафи олдуғуну сөјләјир. Шәмс Гејс Рази ејни заманда мүн'әкисә даирәсинин мүштәбиһә даирәсинин әкси олдуғуну да сөјләјир. Бурада мараглы бир мәсәләни дә гејд етмәк истәрдик. Белә ки, үмумијјәтлә Шәмс Гејс Рази гәдим фарс әрузчуларынын бу бәһрләрә "јени јарадылмыш бәһрләр" ады вердијини билдирир. Һәгигәтән Хәлилин јаратдығы бәһрләрә нисбәтән бу бәһрләр јени бәһрләрдир. Лакин ејни заманда Шәмс Гејс Рази бу бәһрләрин ағыр бәһрләр олдуғуну да сөјләјир ки, көрүнүр мәһз бу ағырлыға көрә дә онлар фарс ше'риндә бир о гәдәр дә кениш јајылмамышлар. Бу мә'нада, бир мараглы факты да хатырладаг. Белә ки, Шәмс

Гејс Рази Хәлил ибн Әһмәдин бәһрләри сырасына әлавә олунмуш үч фарс бәһринә-чәдид (ғәриб), гәриб, мүшакил бәһрләринә дә јени јарадылмыш бәһрләр дејир. Һәгигәтән бу бәһрләр дә фарс әрузчулары тәрәфиндән јени јарадылмыш бәһрләрдир. Лакин көрүнүр бу бәһрләр јухарыда ады чәкилән бәһрләр кими бир о гәдәр дә ағыр олмадыгларына вә фарс поезијасында аз-чох да олса ишләндикләринә көрә фарс әрузчулары тәрәфиндән еһтијатла, шүбһә илә дә олса практикада ишләнән он дөрд фарс бәһри сырасына дахил едилмишләр. Мәсәлән, Нәсирәддин Туси гәриб бәһринин адыны чәкиб гәлибини көстәрсә дә ғәриб вә мүшакил бәһрләринин гәлибләрини көстәрәрәк адларыны чәкмир, башга сөзлә десәк онлара ајрыча олараг бәһр статусу вермир.

201. Тәдгигатчылар бу поеманын мүтәгариб бәһринин фә'Улүн фә'Улүн фә'Улүн фә'Ул өлчүсүндә јазылдығыны сөјләјирләр.

202. Түрк дилләринин әруз вәзнинә тәтбиги заманы түрк дилләринин тә'ләффүз гајдаларынын позулмасы һеч шүбһәсиз түрк дилләри илә әрәб дилинин базасы әсасында јаранан әруз вәзнинин һеча гурулушларынын бир-биринә ујғун кәлмәмәси илә бағлыдыр. Тәдгигатлар көстәрир ки, әрәб дилинин нитг ахынында гапалы-узун һечалар, бунун әксинә олараг исә түрк дилләринин нитг ахынында ачыг-гыса һечалар даһа чох үстүнлүк тәшкил едир. Вә түрк дилләринин ачыг-гыса һечасы әруз вәзнинин гапалы-узун һечасы илә растлашан заман тәбии ки, сүн'и узанмаја мә'руз галыр вә бу андача түрк дилләринин тәбии тәләффүз гајдасы позулур. Бу просес истәр классик дөвр түркдилли поезијада, истәрсә дә мүасир түркдилли әрузвәзнли ше'рдә һәмишә һисс олунмушдур. Вә мүәјјән мә'нада, һәмишә һисс олуначагдыр. Чүнки нә әрәб дилинин, нә дә түрк дилләринин тәбии нитг ахыныны һеч чүр дәјишмәк мүмкүн дејил. Бу барәдә әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: (35;36)

203. Түркдилли әрузвәзнли ше'рин бир голу олан Азәрбајчан поезијасына тәкчә XIII-XVI әсрләр заман фасиләси кәсијиндә бахсаг поезијамызын истәр дил, истәрсә дә вәзн бахымындан нечә инкишаф етдијини ајдын көрәрик. Белә ки, һәлә XIII-XIV әсрләрдә, мәсәлән Гази Бүрһанәддинин јарадычылығында вәзн вә дил арасында мүәјјән ујғунсузлуглар даһа чох нәзәрә чарпырса, артыг XVI әсрдә әрәб-фарс кәлмәләрилә даһа чох јүкләнән Фүзулинин дилиндә бу ујғунсузлуглар һисс олуначаг дәрәчәдә азалыр. Бу, әкәр бир тәрәфдән Фүзулинин әрәб-фарс кәлмәләринә мүрачиәт етмәсилә бағлы идисә, дикәр тәрәфдән өз сәләфләринә нисбәтән өз поези-

јасында әрузун даһа чох бәһр вә нөвләринә мүрачиәт етмәси илә әлагәдар иди. Азәрбајҹан поезијасында көрдүјүмүз бу просеси әруз вәзнини ишләдән дикәр түркдилли халгларын поезијасында да мүшаһидә етмәк олар.

204. Әруз вәзни илә түрк дилләри арасында олан ујғунсузлуғу шаирләр һәмишә һисс етмишләр. Тәсадүфи дејил ки, түркдилли поезијанын көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Фүзули "Ол сәбәбдән фарси ләфзилә чоxдур нәзм ким, Нәзми-назик түрк ләфзилә икән дүшвар олур" мәтлә'ли мәшһур гит'әсиндә түрк дили илә әруз вәзниндә јазмағын чәтинликләриндән бәһс етмиш, бир нөв түрк дилләринин әруз вәзнинә јатмамасындан шикајәтләнмишдир.

205. Бурада вә үмумијјәтлә бу фәслин адында үмумтүрк терминини ишләтмәк даһа мәгсәдәујғундур. Тәдгигатлар көстәрир ки, Нәваи түрк дили, түрк әрузу дедикдә үмумтүрк дилләрини, үмумтүрк әрузуну нәзәрдә тутмушдур. Ајры-ајры халгларын поезијасына аид ҹәһәтләри хүсусиләшдирмәк истәјәндә исә о, билаваситә һәмин түркдилли халгын адыны чәкир. Белә ки, чығатај халгыны, өзбәкләри вә Ирак тәрәкәмәләрини доғру олараг түркләрин бир голу һесаб едәрәк онларын поезијасына аид хүсусијјәтләрдән ајрыҹа сөһбәт ачыр. Бу факт да бизә Нәваинин түрк дили, түрк әрузу дедикдә үмумтүрк дилләрини вә үмумтүрк әрузуну нәзәрдә тутдуғуну сөјләмәјә имкан верир. Ејни заманда, бу, билаваситә онун өзбәк дилинин вә ше'ринин материалларына сөјкәнәрәк үмумтүрк әрузуну системләшдирдијини көстәрир.

206. Тәдгигатчылар Нәваи дөврүндә түрк дилләриндә әруз һаггында әсәр јазан алимләрдән Амасјалы Әлаәддин Алинин (вәфаты 1470-1471) әруза аид рисаләсинин, Һәлим Ширванинин мәнзум рисаләсинин, Әһмәд әл-Бәрдәки әл-Амидинин 1502-дә тамамладығы "Китаб әл-Ҹами әнва әл-әдәб Фариси"синин, Ашгынын 1534-ҹү илдә тамамладығы "Әрус әл-әрузи"синин, Ҹәлиболулу Сүруринин 1540-чы илдә тамамладығы "Бәһр әл-маариф"инин, Фериштеоғлунун 1541-ҹи илдә јаздығы әрузла бағлы рисаләсинин, Диврикили Гази Абдуллаһын "Бәһри дүрәр"инин адларыны чәкирләр. (61) Ады чәкилән әсәрләрин сонунҹудан башга дикәрләри әлимиздә олмадығы үчүн онлар һаггында сөз дејә билмирик. Диврикили Гази Абдуллаһын трактаты исә бир-нечә сәһифәдән ибарәт мәнзум әсәр олдуғуна вә түркдилли әрузун хүсусијјәтләри барәдә һеч бир гијмәтли факты өзүндә әкс етдирмәдијинә көрә үмумтүрк әрузунун нәзәри әсасларыны өјрәнмәк бахымындан әһәмијјәт дашымыр. Садәҹә олараг әруз һаггында

түрк дилләриндә јазылан илк мәнзум әсәрләрдән бири олдуғу үчүн диггәтәлајигдир. (7; 58)

207. Нәваи вә Бабур әрузун рүкнләринә түрк мәншәли сөзләрлә јанашы чәмән, сәмән, чеконәм, фиганәм, чеконәмәш, шәчәр, сәмәр, Хүтән, Әдән, намә, хамә вә с. кими әрәб-фарс мәншәли сөзләри дә нүмунә көстәрмиш вә әрузун рүкнләрини бу сөзләр үзәриндә дә изаһ етмәк истәмишләр.

208. Бабур бә'зи әрузчуларын әрузун рүкнләринин доггуз олдуғуну гәбул етдикләрини сөјләјир. Белә ки, сәбәбләрин сырасына сәбәби-мүтәвәссити, вәтәдләрин сырасына дөрд һәрфдән ибарәт олан, ики әввәлки һәрфләри һәрәкәли, сонракы һәрфләри исә һәрәкәсиз олан вәтәди-кәсрәти, фасиләләрин сырасына исә алты һәрфдән ибарәт олан, беш һәрфи һәрәкәли, сонунчу һәрфи исә һәрәкәсиз фасилеји-үзманы артырдыгларыны гејд едир. Бабур сәбәбә хәнд, гәнд, ајт вә кајт, вәтәдә нишан вә ниһан, кутарт вә јибарт, фасиләјә исә нәфиганәмәш, нәшиканәмәш вә гараламады сөзләрини мисал көстәрир. Бабур ејни заманда рүкнләрдән данышаркән Нәсирәддин Тусинин дә адыны чәкәрәк онун кими фасиләләрин сәбәб вә вәтәддән ибарәт олдуғуну сөјләјир. Вә фасиләләри ајрыча рүкн сајмајан Бабур кичик фасиләнин ағыр сәбәб вә јүнкүл-сәбәбдән, бөјүк фасиләнин ағыр сәбәб вә јанашы вәтәддән, фасилеји-үзманын исә ики ағыр сәбәб вә бир јүнкүл сәбәбдән ибарәт олдуғуну гејд едир. Бабур да дикәр әрузчулар кими тәк бир рүкнүн тәкрарындан әмәлә кәлән тәф'иләнин хошакәлмәз бир шеј олдуғуну сөјләјир.

209. Нәваијә көрә фарс вә түрк әрузунда ишләнән беш әсли тәф'илә ашағыдакылардыр: фәУлүн, мәфА'Илүн, фА'илАтүн, мүстәф'илүн, мәф'УлАтү.

210. Нәваи дә бүтөвлүкдә әрузда сәккиз әсли тәф'иләнин ишләндијини сөјләјир.

211. Мәсәлән, Бабурун хәфиф бәһринин бир нечә нөвүнә сүн'и шәкилдә дүзәлтдији нүмунәләрә нәзәр салаг.

Мәшкули-мәкфуфи-мәгсур
Нә сәнинчә чәфакари чәфачуј
Нә мәнимчә вәфадари дуагуј
фА'илАтү мәфА'Илү мәфА'Ил

мәшкули-мәкфуфи-мәгбуз
Нә сәнинчә чәфакар чәфа гылыр
Нә мәнимчә вәфадар вәфа гылыр
фә'илАтү мәфА'Илү мәфА'илүн

мәшкули-мәкфуфи-әштәр
Нә сәнинчә чәфакар вардурур
Нә мәнимчә вәфадар вардурур
фә'илАтү мәфА'Илү фА'илүн

мәшкули-мәгбузи-мәгсур
Нә сәнинчә чәфа гылыр чәфакар
Нә мәнимчә вәфа гылыр вәфадар
фә'илАтү мәфА'илүн мәфА'Ил

мәшкули-мәгбузи-мәһзуф
Нә сәнинчә чәфа гылыр һәбиби
Нә мәнимчә вәфа гылыр гәриби
фә'илАтү мәфА'илүн фә'Улүн

мәшкули-мәгбузи-әштәр
Нә сәнинчә чәфа гылыр, вар киши
Нә мәнимчә вәфа гылыр, вар киши
фә'илАтү мәфА'илүн фА'илүн

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу ше'рләрин көстәрилән вәзнләриндә дә бир нечә хырда гүсур вардыр. Белә ки, бүтүн бејтләр ејни шәкилдә башласа да, биринчи бејтин тәф'иләси фА'илАтү шәклиндә өз әксини тапыр. Әслиндә о да дикәр бејтләр кими фә'илАтү шәклиндә олмалыдыр.

212. Мәсәлән, Бабур "Мүхтәсәр" әсәриндә мүтәгариб бәһринә һәр мисрасы сәккиз тәф'иләдән ибарәт олан вәзнлә түрк ше'риндән ашағыдакы нүмунәни мисал верир.

Еј јүзү чабук, веј көзү үсрүк, веј дили чучук, ләбләри шәккәр,
Еј хәти сүнбүл, веј сөзү чүн мүл, веј јүзү гүл-гүл гамәти әрәр.
фә'лү фә'Улүн фә'лү фә'Улүн фә'лү фә'Улүн фә'лү фә'Улүн

Башга бир јердә исә сәккизтәф'иләли рәмәл бәһринә мисал көстәрир.

Нечә ким чөври чәфа илә әзаб ејләсән еј јари-чәфачүји-пуразари-ситәмкар мәнә сән

Гыларам гуллуғи һизмәт чәкәрәм чөври-чәфа та ки, тирикмән ирурам јари-вәфадар сәнә мән.

фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илАтүн

Нәваидә дә белә ше'рләрә раст кәлирик. Мәсәлән, о да әсәриндә Хоча Исмәт Бухаринин рәмәл бәһриндә бу шәкилдә јазылмыш бир бејтини мисал көстәрир. Бабурда исә белә

нүмунәләри һәзәҹ вә рәҹәз бәһрләриндән дә мисал кәтирмәк олар. Һәтта Бабур Тирази адлы шаирин јарадыҹылығындан һәр мисрасы он мәфА'Илүн-дән ибарәт олан ше'рә дә нүмунә верир.

213. График принсип вәзнин гәлибиндә һәр бир һәрфин әрәб әлифбасы илә јазылмыш ше'рин мисрасында олан һәр бир һәрфә ујғун кәлмәси демәкдир. Әрәб-фарс дилләриндә бу принсипин маһијјәти горунур. Лакин түркдилли ше'рдә бу принсип өзүнү доғрултмур. Орта әсрләр әруз елминдә ше'рин вәзнини тә'јин етмәкдә башга принсип олмадығына көрә Нәваи вә Бабур да ше'рин вәзнини тә'јин едәркән бу принсипдән чыхыш етмәк мәҹбуријјәтиндә галмыш вә әрәб әлифбасы илә јазылмыш мәтнләрин имласыны график принсипә ујғунлашдырмаға чалышмышлар.

214. Мәсәлән, Бабур јазыр: "Түрк дилиндә әсл гајда одур ки, фәтһә, дамма вә кәсрәдән сонра әлиф, вав вә јә кәләр". Әслиндә бу гајда әрәб дилинә аид олса да, көрүнүр Бабур бу ганунун түрк имласында да сахланмағыны лазым билмишдир.

215. Истәр Нәваи истәрсә дә Бабур тә, нун, вав кими һәрфләрин дә хүсусијјәтләри һаггында мә'лумат верирләр.

216. Нәваидә раст кәлдијимиз зиһафлар ашағыдакылардыр: гәбз, кәфф, хәрм, хәрб, шәтәр, һәзф, гәср, һәтм, ҹәбб, зәләл, бәтр, шәкл, гәт', тәмс, ҹәһф, тәсбиғ, рәб', тәјј, тәхли', һәзәз, рәф', хәбл, изалә, тәрфил, вәгф, кәшф, салм, ҹәд', нәһр, сәлм, хәбн.

217. Нәваи вә Бабур өз әсәрләриндә әруз елми илә бағлы олмајан, лакин әруз вәзниндә гәләмә алынан бир нечә түрк ше'р формасынын да адыны чәкирләр. Нәваидә раст кәлдијимиз һәмин поетик жанрлар ашағыдакылардыр: тујуғ, гошуг, чәнке, аразвари, мәһәббәтнамә вә түрки. Бабур исә ашағыдакы жанрларын адыны чәкир: тәрхани, өленк, тујуғ, гошуг, түрки. Нәваи тујуғун рәмәл бәһринин фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАн өлчүсүндә, гошуғун мәдид бәһринин фА'илАтүн фА'илүн фА'илАтүн фА'илүн вә јенә дә рәмәл бәһринин фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илүн өлчүсүндә, чәнкенин мүнсәриһ бәһринин мүфтә'илүн фА'илАн мүфтә'илүн фА'илАн өлчүсүндә, аразваринин һәзәҹ бәһринин мәфА'Илүн мәфА'Илүн мәфА'Илүн мәфА'Илүн вә рәмәл бәһринин фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илүн өлчүләриндә, мәһәббәтнамәнин һәзәҹ бәһринин мәфА'Илүн мәфА'Илүн мәфА'Ил өлчүсүндә, түркинин исә јенә дә рәмәл бәһринин фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАн өлчүсүндә јазылдығыны сөјләјир. Бабурун дә Нәваинин поетик жанрлары илә үст-үстә дүшән нүмунәләри тәгрибән Нәваинин көстәрдији

бәһрләрдә гәләмә алынмышдыр. Вердикләри изаһатдан мә'лум олур ки, Нәваинин чәнкеси илә Бабурун өленкиси тәгрибән ејни поетик формадыр. Һәр ики мүәллиф бу ше'р формасынын мүнсәриһ бәһринин мүфтә'илүн фА'илүн мүфтә'илүн фА'илүн өлчүсүндә олдуғуну сөјләјир. Вә һәр икиси әсас мәтндән сонра нәгарәт кими јар-јар кәлмәләринин тәкрар олдуғуну јазыр. Бу фактлар бизә әсас верир ки, бу поетик жанрларын ајры-ајры адлар дашымасына бахмајараг маһијјәт е'тибарилә онларын ејни бир жанр олмасыны күман едәк. Көрдүјүмүз кими жанрлар бахымындан Нәваинин әсәри Бабурун әсәриндән даһа зәнкиндир. Чүнки Нәваидә Бабурда көрмәдијимиз түрк ше'ринә мәхсус даһа ики поетик жанра тәсадүф едирик: аразвари вә мәһәббәтнамә. Нәваи аразваринин Ирак тәрәкәмәләринә, мәһәббәтнамәнин исә үмумијјәтлә түрк улусуна мәхсус олдуғуну сөјләјир. Бабур исә Нәваидә раст көрмәдијимиз башга бир поетик форманын адыны чәкир: тәрхани. Бу форма һаггында һеч бир башга мә'лумат вермәјән Бабур садәчә олараг онун рәмәл бәһриндә јазылдығыны сөјләјир. Бүтүн бу поетик формалар түрк ше'рини поетик формаларынын инкишаф тарихини вә үмумијјәтлә түркдилли әрузвәзнли ше'рин инкишафыны изләмәк бахымындан нә гәдәр гијмәтлидирсә, Нәваинин бу фәсилдә гејд етдији бир фикир хүсуси әһәмијјәт дашыјыр. Беләки, өз дөврүндә мөвчуд олан түрк поетик формаларынын ганунлары вә вәзнләри һаггында мүәјјән үмумиләшмиш фикир сөјләјән Нәваи јазыр: "Озанларын озмағы вә өзбәкләрин будај-будајы һеч бир вәзнә ујғунлуг көстәрмәз. Бу сәбәблә ондан өрнәк верилмәди. Һәр нә гәдәр өрнәкләри варса да әруз елминә илкиси јохдур." Долајысы јолла да олса, бәлкә дә бурада Нәваи һеча вәзнини нәзәрдә тутмуш, онун әрузла һеч бир әлагәси олмајан ајрыча бир вәзн олдуғуну һисс етмишдир. Бу мә'нада, әкәр белә демәк мүмкүнсә, Нәваинин бу гејди илә һеча вәзнинә олан илк елми мүнасибәтин тарихини бурадан башламаг олар. Лакин тәәссүф ки, Нәваи бу барәдә олан фикирләрини дәринләшдирмәмиш вә өз мүлаһизәләринә һеч бир нүмунә вермәмишдир.

218. Нәсирәддин Туси "Әсас әл-игтибас" әсәринин сәнәтдән, поезијадан бәһс едән доггузунчу мәгаләтиндә дә гафијә мәсәләләринә тохунур: "Гафијәнин дә мә'насы ондан ибарәтдир ки, сөзләрин ахыры садә олдуғу кими дә охшар олур. Гәдимдә ше'рдә гафијәләнмәк шәрти јох иди. Бу, әрәб ше'р сәнәткарлығына хасдыр. Башга халглар онлардан көтүрмүшдүр. Гафијә һаггында елми мүлаһизә вардыр вә бу елм луғәт елми тәркибинә дахилдир. Ше'ри зәнкин көстәрән гафијәдир.

Гафијә ше'рин ајрылмаз һиссәсидир. Гафијәләр барәдә: гафијәнин сәнәтдә әһатәси - онун варлығы зәруридир. Вә гафијә заһири парылты, көз гамашдырмаг вә с. кими бәдии кејфијјәтләрлә әһатә олунмушдур. Јунанларын гафијәјә мә'нәви тәләбләри мәһдуд иди. Ше'рдә һәр бир гафијәнин өзүнәмәхсус мөвгеји вардыр. Гафијә ... мә'нанын сурәтини даһа да чохалдыр". (17;33)

219. Әбу Әмр бин әл-Ә'ла (689-770) "Әбу Әмр ушаглыгдан елмә бөјүк һәвәс көстәрмиш, Мәккәдә, сонралар Бәсрә вә Куфәдә танынмыш алимләрдән дәрс алмыш, Гур'ан охумагла мәшғул олмушдур. О, әрәб филолокијасы тарихиндә једди мәшһур гаренин ән көркәмлиләриндән биридир. Мүасирләри ону дөврүнүн ән мәшһур, ән мө'тәбәр алими һесаб етмишләр. Әбу Әмр, әсасән, әрәб дили дәрси демәк вә Гур'ан охумағы өјрәтмәклә мәшғул олмушдур. Әбу Әмр Чаһилијјәт дөврүнүн ше'р нүмунәләрини топламаға чох әмәк сәрф етмишдир. Рәвајәтә көрә, бу нүмунәләр јазылмыш дәфтәрләр вә башга китаблар онун евинин таванына гәдәр галаныбмыш. Сонралар о, һәмин ишдән әл чәкмиш, бүтүн китабларыны јандырмыш, галан өмрүнү Гур'анын гираәти вә өјрәнилмәсинә һәср етмәк мәгсәдилә хәлвәтә чәкилиб кушәнишин олмушдур. Мәһз буна көрә дә онун һеч бир әсәри дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмамышдыр. Әбу Әмрин әрәб дилинин грамматикасына даир бизә кәлиб чатмыш мүлаһизәләри чүз'и олса да, онун Гур'анын гираәтиндә мүәјјән етдији гајдалара ислам аләминдә бу күнүн өзүнә гәдәр чидди риајәт олунур.

Бәсрә мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләриндән Јунус бин Һәбиб, Әбу Убејдә, әл-Әсмәи вә башгалары ону ән маһир гаре, әрәбләрин тарихини, әдәбијјатыны ән јахшы билән мүтәхәссис кими гијмәтләндирмишләр.

Әбу Әмр ејни заманда әрәб филолокијасы тарихиндә гафијә вә онун ганунлары илә мәшғул олмуш, гафијәшүнаслыг истилаһларыны јаратмыш илк мүтәхәссис һесаб едилир". (44,*20—21*)

Мәсәлән, Хәтиб Тәбризи өз әсәриндә гафијә барәсиндә, онун нөгсанларындан сөһбәт ачаркән башга алимләрлә бәрабәр Әбу Әмр бин әл-Ә'ланын фикирләринә дә истинад едир. Үмумијјәтлә, бу алимин дә гафијә барәдә олан мүлаһизәләри бизә башга мүәллифләрин әсәрләриндә гырыг-гырыг шәкилдә кәлиб чатмышдыр.

220. Галеј Аллаһвердијев көстәрилән әсәриндә (29) бу алимләрин анчаг гафијә илә мәшғул олмаларыны Әбу Бәкр Мәһәммәд бин Әбдүлмалик бин әс-Сәррач әш-Шәнтәрани әл-Әндәлусинин "Әл-Мијар фи өвзан әл-әш'ар вә әл-кафи

фи елм әл-гәвафи" әсәринә әсасән гејд едир. Һәгигәтән дә әрәб дилчилик елминдә көркәмли јер тутан бу алимләр мәнбәләрин вердији мә'луматлара әсасән гафијәнин дә нәзәри мәсәләләри илә мәшғул олмуш вә онларын бә'зи фикирләри гафијәдән данышан башга мүәллифләрин әсәрләриндә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмамышдыр. Әс-Сәррачын ады чәкилән әсәри әлимиздә олмадығына көрә биз онун гејд олунан фикринә өз мүнасибәтимизи билдирә билмирик.

221. Тәсадүфи дејил ки, бә'зи әрузчулар, мәсәлән, Сәккаки бу типләрин һәр биринә әрузун тәф'иләләриндән мисаллар вермиш, башга сөзлә десәк, әрузла гафијәнин әлагәсини көстәрәрәк, бу гафијә типләринин мәһз һансы вәзндә, һансы тәф'иләләрдә мејдана чыхачагларыны өз әсәриндә әкс етдирмишдир. Мәсәлән, мүтәрадиф фА'илАн, мүстәф'илАн, мәфА'илАн, мүфтә'илАн вә саирә, мүтәватир мәфА'Илүн, фА'илАтүн, фә'Улүн, фә'илАтүн вә саирә, мүтәдарик мүтәфА'илүн, мүстәф'илүн, мәфА'илүн вә саирә, мүтәракиб мүфА'әләтүн мүфтә'илүн, фә'илүн вә саирә, мүтәкавис исә анчаг фә'иләтүн вәзнинә малик олан, јахуд сонралары, јә'ни әруз вә зәрбләри анчаг бу тәф'иләләрдә әкс олунан гәлибләрдә мејдана чыха биләр.

222. Хәлил ибн Әһмәдин гафијәјә вердији тә'рифдән вә ејни заманда беш гафијә типинин шәрһиндән ајдын олур ки, әрәб гафијәшүнаслары гафијәнин сонунчу һәрфинин һәрәкә, јә'ни әрәб дилинә мәхсус һал әламәтләри гәбул етмәсинә бахмајараг ону сакин һәрф кими гәбул етмишләр. Үмумијјәтлә, әрәб алимләринин фикринчә һал әламәтләри чүмләнин сонунда кәләркән јазыда јазылса да, адәтән охунмур. Вә әрәб алимләринә көрә һал әламәтләрини грамматик бир категорија кими әрәб дилчилијиндә хүсусиләшдирән илк дәфә Сибәвејһи олмушдур. Бу сәбәбләрә көрә дә гафијә алимләри, хүсусилә дә Хәлил гафијәнин сонунчу һәрфини сакин һәрф һесаб едир.

223. Хәтиб Тәбризинин јаздығына әсасән о, ади вәзијјәтдән кәнара чыхдығына вә бунунла да гајданын позулмасына сәбәб олдуғуна көрә мүтәкавис адланмышдыр. Үмумијјәтлә әрәб алимләри әрәб дилиндә дөрд һәрәкәли һәрфин ардычыл кәлмәсини әрәб дилинин нормаларындан бир гәдәр кәнара чыхмаг кими гијмәтләндирмишләр. (Бурада вә бә'зи дикәр гафијә терминләринин изаһында Галеј Аллаһвердијевин Хәтиб Тәбризинин әруз вә гафијә һаггында олан әсәринин тәрҹүмәсинин әлјазмасындан истифадә едилмишдир.)

224. Мүтәракиб далбадал минмиш демәкдир. Бурада үч һәрәкәли һәрф далбадал кәлдијинә вә санки бир-биринин далына миндикләринә көрә бу тип белә адландырылмышдыр.

225. Мүтәдарик дүзәлтмә, еһтијат тәдбирләри көрмә, хәбәрдарлыг етмә, габаглама, бир-биринә чатма, башгалары илә бәрабәр тәләсмә, габагчадан баша дүшмә, бир-биринин далына минмәк демәкдир. Ики һәрәкәли һәрф ардычыл кәлдији үчүн бу тип белә адланмышдыр.

226. Мүтәватир далбадал кәлән демәкдир. Она көрә мүтәватир адланмышдыр ки, бурада бир һәрәкәли һәрфдән сонра бир сакин һәрф кәлир.

227. Мүтәрадиф һәмаһәнк, рәдифли демәкдир. Ики сүкунлу һәрф бир-биринин ардынча кәләрәк бир-биринин синонимини тәшкил етдији үчүн мүтәрадиф, синонимли адланмышдыр.

228. Хәтиб Тәбризи гафијәни тәшкил едән һәрф вә һәрәкәләрин адларыны терминоложи вә луғәви бахымдан ашағыдакы кими изаһ едир. "Рәви јүк вә маллары бағламаг үчүн истифадә едилән кәндирин адыдыр. Рәви һәрфи дә кәндир кими бејтин бүтүн һәрфләрини бир јерә топлајыр вә бу мә'наја көрә рәви адланыр". Бә'зи истисналардан башга дилдә олан бүтүн һәрфләр рәви ола биләр.

229. Тә'сис әсас, бүнөврә, тә'сис етмә, узун әлиф демәкдир. О, јалныз әлиф һәрфиндән ибарәт олур вә рәви һәрфинин өнүндәки һәрфин габағында кәлир. О, рәвини горујараг мүһафизә етдији вә бир нөв гафијәнин әсасы олдуғу үчүн тә'сис адландырылмышдыр.

230. Дәхил дахил олма, хаһишчи демәкдир. О, тә'сис вә рәви һәрфи арасында олан һәрфдир. Бу һәрф мәһз она көрә дәхил адландырылмышдыр ки, елә бил ки, гафијәнин ичәрисинә дахил олмушдур вә сән ону башга һәрфләр кими, јә'ни тә'сисин әлифи кими аралы көрә билмирсән.

231.Ридф сонракы, архадакы, миничинин архасында отурмуш шәхс демәкдир. Рәви һәрфиндән габаг кәлән үч сүкунлу һәрф әлиф, вав вә јә ридф ола биләр. О, рәвинин әлавәси вә онунла бәрабәр бир гајдаја табе олдуғу үчүн ридф адландырылмышдыр. Белә ки, сүваринин тәркинә минән адам сүваринин талејинә дүчар олур, чүнки о, онунла бир јердәдир вә онун архасына минмишдир.

232. Вәсл бирләшмә, әлагәләндирмә, әлагә, дамар, ајрыч демәкдир. Дөрд һәрф вәсл ола биләр: онлар әлиф, вав, јә вә һә-дир. Вәсли она көрә вәсл адландырмышлар ки, рәви һәрфинин һәрәкәсинә баглыдыр. Бу һәрәкәләр бирләшәндә вә узун дејиләндә онлардан јумшаг һәрфләр јараныр.

233. Хуруч чыхыш, сапма, кәнара чыхма демәкдир. Үч сукунлу һәрф - әлиф, вав вә јә хуруч ола биләр. О, рәвинин вәслини ашкар еләјәрәк көстәрдијинә вә вәслин һәддиндән кәнара чыхдығына көрә хуруч адландырылмышдыр.

234. Мәсәлән, Ибн Әбд Рәббиһ дә өз әсәриндә гафијәдән вә ону тәшкил едән һәрфләрдән данышаркән бу һәрфләрин сырасында дәхлин адыны чәкмир. Лакин сонрадан онун һаггында гыса бир гејд етмәклә кифајәтләнир.

235. Рәсс әсас, башланғыч демәкдир. Тә'сис әлифин өнүндәки фәтһәнин адыдыр. Бә'зи алимләр гејд едирләр ки, рәсс барәсиндә данышмаға һеч бир еһтијач јохдур, чүнки әлифин тә'сис олуб-олмамасындан асылы олмајараг ондан габаг һәмишә фәтһә кәлир. Бу фәтһә рәссул-һумә (гыздырманын әввәли) сөзүндән көтүрүлмүшдүр, чүнки онда кизлилик вә ирәлиләјиш бир јердә өзүнү көстәрир.

236. Ишба' дојмушлуг, разылыг, һопма демәкдир. Дәхилин һәрәкәсинин адыдыр. Бу она көрә белә адландырылмышдыр ки, рәвидән әввәл сукунлу олан тә'сис вә ридфдән башга һеч бир һәрф кәлмир. Ридф вә тә'сисдән фәргли олараг һәрәкәли дәхил бурада кәлдикдә, онун һәрәкәси бир нөв бу һәрф үчүн әлавә олур, јә'ни елә бил ки, ону бир нөв дојурур.

237. Һәзв јамсылама, башгасы кими һәрәкәт етмә демәкдир. Ридфдән габагкы һәрәкәнин адыдыр. Она көрә белә адландырылмышдыр ки, әлиф һеч вахт фәтһәсиз вә ја онунла әлагәдар олмадан кәлмир, јә'ни фәтһәни јамсылајыр. Вә өз чинсинә ујғун олараг һәрәкәт едир. Буну вава вә јәјә дә аид етмәк олар, чүнки әксәр һалларда әкәр јә-дән габаг кәлән һәрф кәсрәли, вав-дан габаг кәлән һәрф исә даммалы дејилдирсә, бу ики һәрф ридф олмур.

238. Төвчиһ истигамәт, јөнәлтмә һәдәфләмә, мүрачиәт етмә, истигамәти тә'јин етмә демәкдир. Мүтәјјәдли рәви һәрфинин өнүндәки һәрәкәдир. Мүтәјјәд рәвидән габаг кәлән һәрәкә онун тәркибинә дахил олдуғу үчүн бу һәрәкә белә адландырылмышдыр.

239. Мәчра ахын, јол, истигамәт, кедиш демәкдир. Рәви һәрфинин һәрәкәси белә адланыр. Бу һәрәкә вәсл һәрфләриндәки чәрәјанла башладығы үчүн о, белә адландырылмышдыр.

240. Нәфаз дахил олма, анлама, јеринә јетирмә, һәјата кечирмә демәкдир. Вәслдәки һә һәрфинин һәрәкәсинин адыдыр. Вәсл олан һә-нин һәрәкәсинин хуруча дахил олдуғуна көрә, о, белә адландырылмышдыр.

241. Нәсирәддин Тусинин јаздығына көрә бә'зи алимләр рәсси, бә'зиләри исә ишба'ны е'тибарсыз һесаб етмишләр.

242. Рәвиси һәрәкәли, тә'сисли, вәслли, хуручлу нөв: сәһәбәһә-кәтәбәһә. Мүасир графикада әрәб әлифбасында көстәрилән гыса саитләр, һәрәкәләр гисмән өз эксини тапмадығына көрә биз анчаг әрәб гафијәсини тәшкил едән һәрфләри шәрһ етмәклә кифајәтләнирик. Белә ки, бу гафијәдә биринчи ә-ләр әлфи-тә'сис, һ вә т һәрфләри дәхил, б-һәрфи һәр ики гафијәдә рәви, икинчи һ-һәрфи һәр ики гафијәдә вәсл, сонунчу ә-ләр исә һәр ики гафијәдә хуручдур.

243. Рәвиси һәрәкәли, тә'сисли, вәслли, хуручсуз нөв: сәһәбә-кәтәбә. Һәр ики сөздә биринчи ә-ләр әлфи-тә'сис, т вә һ һәрфләри дәхил, б-һәрфи һәр ики сөздә рәви, сонунчу ә-ләр исә һәр ики гафијәдә вәслдир.

244. Рәвиси һәрәкәли, ридфли, вәслли, хуручлу нөв: чәмәләһә-хәјәләһә. Һәр ики сөздә икинчи ә-ләр ридф, л-ләр рәви, һ-лар һәр ики сөздә вәсл, сонунчу ә-ләр исә һәр ики гафијәдә хуручдур.

245. Рәвиси һәрәкәли, ридфли вәслли хуручсуз нөв: чәмәлә-хәјәлә. Һәр ики сөздә икинчи ә-ләр ридф, л-ләр рәви, сонунчу ә-ләр исә вәслдир.

246. Рәвиси һәрәкәли, мүчәррәд, вәслли хуручлу нөв: зәрәбәһә-хәтәбәһә. Һәр ики сөздә б-һәрфләри рәви, һ-һәрфләри вәсл, сонунчу ә-һәрфләри исә хуручдур.

247. Рәвиси һәрәкәли, мүчәррәд, вәслли, хуручсуз нөв: зәрәбә-хәтәбә. Һәр ики сөздә б һәрфи рәви, сонунчу ә һәрфи исә вәслдир.

248. Рәвиси һәрәкәсиз, тә'сисли нөв: гази-һами. Биринчи а һәрфләри һәр ики сөздә әлфи-тә'сис, з-м һәрфләри дәхил, и-һәрфи исә јенә дә һәр ики сөздә рәвидир.

249. Рәвиси һәрәкәсиз, ридфли нөв: чәмәл-хәјәл. Икинчи ә-ләр һәр ики сөздә ридф, л һәрфләри исә рәвидир.

250. Рәвиси һәрәкәсиз, мүчәррәд нөв. Хәтәр-гәмәр. Һәр ики сөздә сонунчу р һәрфи рәвидир.

251. Мүәссәс, јә'ни әлфи-тә'сисли нөв. Башга сөзлә десәк тәркибиндә әлфи-тә'сис иштирак едән гафијә.

252. Мүрдәф, јә'ни тәркибиндә ридф һәрфи иштирак едән нөв.

253. Мүчәррәд, јә'ни тәркибиндә әлфи-тә'сис, дәхил вә ридф һәрфләри иштирак етмәјән нөв.

254. Мовсул мәхрәч, јә'ни тәркибиндә тәкчә вәсл, һәм дә хуруч һәрфләри иштирак едән гафијә нөву.

255. Мовсул тәнһа, јә'ни тәркибиндә тәкчә вәсл һәрфи иштирак едән гафијә нөву.

256. Гејри-мовсул вә гејри-мәхрәч, јә'ни тәркибиндә һәм васл, һәм дә хүруч һәрфләри иштирак етмәјән гафијә нөвү.

257. Әрәб гафијәшүнаслары гафијә дедикдә гафијәләнмиш һәр ики гафијә кәлмәсиндә тәкрарланан һәрф вә һәрәкәләрин сон дәрәчә дәгиглијини вә ејнилијини нәзәрдә тутмушлар ки, бу мә'нада тәкрарланан һәрф вә һәрәкәләрин ән чүз'и шәкилдә бир-бириндән фәргләнмәләри белә онларын нәзәриндә гафијә ејби һесаб олунур.

258. Игва сөзүнүн лүғәви мә'наларындан бири әкс истигамәтдә ипи ешмә, дикәр мә'насы касыблама демәкдир. Терминоложи мә'нада исә игва рәвинин һәрәкәләринин мүхтәлиф олмасыдыр. Көрүнүр, рәвинин һәрәкәләринин мүхтәлиф олмасы нәтичәсиндә гафијә касыблашдығы, нөгсанлы олдуғу үчүн бу ејби бу адла адландырмышлар.

259. Икфә сөзүнүн лүғәви мә'наларындан бири мәгсәддән гајтармаг, дикәри исә ашырма, чевирмә демәкдир. Терминоложи мә'нада икфә рәвинин әсасән јахын мәхрәчли һәрфләрлә ифадәсидир. Көрүнүр рәвинин јахын мәхрәчли һәрфләрлә ифадәси бир нөв бу терминин лүғәви мә'насына ујғун кәлдији үчүн бу ејби икфә адландырмышлар.

260. Ита. Бу сөзүн лүғәви мә'наларындан бири бир ајағыны о бири ајағынын јеринә гојма, тапданмыш, тәкрарланмыш демәкдир. Терминоложи мә'нада исә ита тәгрибән ејни бир сөзүн гафијә кими ејни грамматик вә мә'на чаларлары илә дикәр бир гафијәнин тәркибиндә тәкрарланмасыдыр.

261. Синад. Һүсејн Ваиз Кашифијә көрә синад сөзүнүн лүғәви мә'наларындан бири ихтилаф, интизамын олмамасы демәкдир. Терминоложи мә'нада да бу сөз гафијәләнмә заманы рәвидән әввәл кәлән һәрфләрин бир-биринә ујғун кәлмәмәси кими мејдана чыхан гүсура, ејбә верилән аддыр.

262. Тәзмин. Бу сөзүн лүғәви мә'наларындан бири зәманәт гојма, вермә, дахил етмә демәкдир. Терминоложи мә'нада исә тәзмин бир бејтин гафијәсинин дикәр бејтин гафијәсиндән асылы олмасыдыр. Санки бир гафијә дикәр бир гафијәнин мүтләг ишләнәчәјинә зәманәт верир.

263. Мәсәлән, Хәтиб Тәбризи мисал көстәрир:

Ә мин али мејјәтә ра'иһун, ау муғтәди
'Ачләнә зә зәдин ва ғејра музәввади

(Мејјәтә гәбиләсиндән олан гадын. Бизә имкан верәчәксән ки, бир сәнә дојунча бахаг)

Зә'амә-л-бәваричу әннә риһләтәнә ғадән
Ва бизәкә хаббаранә-л-ғурабу, әл-асваду

(Кәјәрчинләр иддиа едирләр ки, о, сабаһ јола дүшәчәкдир: Буну о, гара гарға хәбәр верди)

Бу гафијәләрдә, јә'ни музәввади вә әл-асваду сөзләриндә рәвинин һәрәкәси мүхтәлиф шәкилдә мејдана чыхмышдыр. Башга сөзлә десәк гафијәләнмиш ики сөзүн бири адлыг һалында, дикәри исә јијәлик һалындадыр.

264. Мәсәлән, Хәтиб Тәбризи мисал көстәрир.

Губбиһти мин сәлифәтин вамин судуғ
Кәәннәһә кушјәту даббин, фи сугу'

(Сән һәр чәһәтдән чиркинсән. Арха тәрәфин ајы пијинә охшајыр. Сачларын үзүнә вә јанагларына төкүлмүшдүр.)

Бурада судуғ вә сугу' сөзләриндә рәви һәрфләри ајн вә ғајндыр. Шүбһәсиз ки, бу да нөгсандыр.

265. Бәһрами Сәрәхсинин "Кәнз әл-гафијә" әсәринин адыны дилимизә тәгрибән "Гафијә хәзинәси" кими чевирмәк олар.

266. Гејд сөзүнүн луғәти мә'насындан бири нараһатчылыг, гајғыкешлик демәкдир. Шәмс Гејс Рази бу һәрфин өз јериндән тәрпәнмәдији вә башга һәрфлә әвәз олунмадығы үчүн гејд адландығыны сөјләјир.

267. Мәзид сөзүнүн луғәти мә'насы әлавә едилмиш, артырылмыш демәкдир. Шәмс Гејс Рази хүручун әрәб гафијә һәрфләриндән аралы дүшдүјү, фарс гафијәсиндә исә мәзидин хүруча артырылдығы үчүн белә адландығыны сөјләмишдир.

268. Најирә сөзүнүн мә'наларындан бири горхаг, нәдәнсә узаг дүшмүш демәкдир. Гафијәшүнаслара көрә бу һәрф гафијәнин әсас һәрфләриндән аралы дүшдүјү үчүн белә адланыр.

269. Нәсирәддин Туси рәвији-мүзаәф дејәндә рәвиси гоша, ики самитлә ифадә олунмуш рәвиләри нәзәрдә тутур. Башга сөзлә десәк Нәсирәддин Тусијә көрә мүзаәф гошалашмыш рәви демәкдир. Мәсәлән, нист вә бист сөзләриндә с вә т һәрфләри Нәсирәддин Тусијә көрә рәвидир.

270. Мәсәлән, Һүсејн Ваиз Кашифи ридфи-заиддән данышаркән бә'зи тәдгигатчыларын бу һәрфи рәвији-мүзаәфин биринчи һәрфи адландырдығыны сөјләјир. Шүбһәсиз ки, Һүсејн Ваиз Кашифи бурада ад чәкмәсә дә сөһбәтин Нәсирәддин Тусидән кетдији ајдындыр. (13)

271. Мүгәјјәд-мүчәррәд. Ридфсиз, гејдсиз, тә'сиссиз, рәвиси һәрәкәсиз олан нөв: мәхфәр р-бурада рәвидир. (Гејд едәк ки, Шәмс Гејс Разијә әсасән көстәрдијимиз мисалларын һамысында мүәллифин өз нүмунәләринә әсасланмышыг. Ејни заманда Шәмс Гејс Рази бә'зи нөвләрә тәкчә бир мисал вермәклә кифајәтләнир)

272. Ридфли, рәвиси һәрәкәсиз олан нөв. Шәмс Гејс Разијә көрә бу нөв өзү ики нөв шәклиндә мејдана чыхыр. Бир

вариантда ридфи-әсли илә, дикәр бир вариантда исә ридфи-заидлә. Мәсәлән, кәмал. А бурада ридфи әсли, л исә рәвидир. Хаст бурада а ридфи-әсли, с ридфи заид, т исә рәвидир.

273. Гејдли, рәвиси сакин олан нөв. Арзуманд, бурада н гејд, д исә рәвидир.

274. Тә'сиссиз, гејдсиз, ридфсиз, рәвиси һәрәкәли олан нөв: дүшмәни, н бурада рәви, и исә васлдир.

275. Гејдли, рәвиси һәрәкәли олан нөв. Бәстәм - рәстәм. Бурада с-лар гејд, т-лар рәви, м-лар исә васлдир.

276. Ридфли, рәвиси һәрәкәли олан нөв. Бу нөв дә ридфи-әсли вә ридфи-заид шәклиндә мејдана чыхыр: дустдари, бурада а ридфи-әсли, р рәви, и исә васлдир. Әфрахте, бурада а ридфи-әсли, х ридфи-заид, т рәви, е исә васлдир.

277. Рәвиси һәрәкәли, васлли, хуручлу нөв: дәрим-бурада р-рәви, и васл, м исә хуручдур.

278. Рәвиси һәрәкәли, васлли, хуручлу вә мәзидли нөв: делестәш-һаселестәш. Бурада л рәви, с васл, т хуруч, ш-лар исә мәзиддир.

279. Рәвиси һәрәкәли, васлли, хуручлу мәзидли вә најирәли нөв: пәрвәримшан-авәримшан. Бурада р рәви, и -ләр васл, м-лар хуруч, ш-лар мәзид, а вә н-лар најирәдир.

280. Рәвиси һәрәкәли, гејдли, васлли, хуручлу нөв. Рәстәст-аһәстәст, бурада биринчи т-лар рәви, икинчи с-лар васл, икинчи т-лар хуручдур.

281.Рәвиси һәрәкәли, гејдли, васлли, хуручлу, мәзидли нөв. Рәнкәстәш хәдәнкәстәш: бурада н-лар гејд, к-лар рәви, с-лар васл, т-лар хуруч, ш-лар мәзиддир.

282. Рәвиси һәрәкәли, гејдли, васлли, хуручлу, мәзидли вә најирәли нөв. Рәфтәнист-гофтәнист. Бурада ф-лар гејд, т-лар рәви, н-лар васл, и-ләр хуруч, с-ләр мәзид, т-лар исә најирәдир.

283. Рәвиси һәрәкәли, ридфли, васлли, хуручлу нөв. Бу нөв дә ики вариантда мејдана чыхыр. Дарәми, а бурада ридфи-әсли, р рәви, м васл, и исә хуручдур. Фүрухтәми-духтәми, бурада у-лар ридфи-әсли, х-лар ридфи-заид, т-лар рәви, м-лар васл, и-ләр исә хуручдур.

284. Рәвиси һәрәкәли, ридфли, васлли, хуручлу, мәзидли нөв. Роханәстәш-нешанәстәш. Бурада а-лар ридфи-әсли, н-лар рәви, с-лар васл, т-лар хуруч, ш-лар исә мәзиддир. Арастәстәш-хәвастәстәш, бурада икинчи а-лар ридфи-әсли, биринчи с-лар ридфи-заид, биринчи т-лар рәви, икинчи с-лар васл, икинчи т-лар хуруч, ш-лар исә мәзиддир.

285. Рəвиси һəрəкəли, ридфли, вəслли, хүручлу, мəзидли вə најирəли нөв. Јарəстəми-карəстəми, бурада а-лар ридфи-əсли, р-лар рəви, с-лар вəсл, т-лар хүруч, м-лар мəзид, и-лəр исə најирəдир. Бəрдахтəнистиш-сахтəнистиш. Бурада а-лар ридфи-əсли, х-лар ридфи-заид, биринчи т-лар рəви, н-лар вəсл, биринчи и-лəр хүруч, с-лар мəзид, икинчи т-лар, и-лəр вə ш-лар исə најирəдир.

286. Бəһрам Сирус "Гафијə дəр нəзми тачик" əсəриндə Шəмс Гејс Разинин "Əл-Мө'чəм"дə отуз гафијə нөвүнү көстəрдијини вə онлардан онунун тə'сисли нөв олдуғуну сөјлəјир. (32). Гејд етмəк лазымдыр ки, "Əл-Мө'чəм"ин бизим əлимиздə олан нүсхəсиндə биз чəми 20 гафијə нөвү илə растлашырыг ки, онларын да сырасында тə'сисли нөвлəр јохдур.

287. Шəмс Гејс Разинин гафијə нөвлəриндəн данышаркəн орада иштирак едəн гафијə һəрфлəрини вə һəрəкəлəрини əтрафлы шəкилдə изаһ етдијимиз үчүн Нəсирəддин Тусинин гафијə нөвлəрини бир даһа тəһлил етмирик.

288. Һүсејн Ваиз Кашифинин јаздығына көрə шајган сөзүнүн мə'насы чох вə фираван демəкдир. Санки гафијə шајганла зəнкинлəшдији үчүн она белə ад вермишлəр.

289. Нəсирəддин Туси һа шəкилчиси илə əмəлə кəлəн шајганлара сəрһа-дəстһа, јаји-нəкəрə илə əмəлə кəлəн шајганлара əсби вə мəрди, кəлəчəк билдирəн дал һəрфи илə дүзəлəн шајгана исə ҝујəд вə дəһəд сөзлəрини нүмунə верир.

290. Нəсирəддин Туси əрəб дилиндə олан шајган гафијəлəрə мүслүмат вə мө'минат сөзлəрини мисал верир.

291. Һүсејн Ваиз Кашифијə көрə шајган рəви һəрфинин сонуна артырылан ики сакин һəрфдир.

292. Рəдиф сөзүнүн лүғəти мə'наларындан бири чəркə, чəркəјə дүзүлмəк демəкдир ки, бу да онун терминоложи мə'насына ујғун кəлир. (47)

Фарс гафијəшүнаслары гафијəнин нəзəри, проблемлəриндəн данышаркəн һачиб һаггында да өз фикирлəрини билдирмишлəр. Белə ки, һачиб фарс гафијəшүнасларына көрə гафијəдəн əввəл тəкрарланан сөздүр.

ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЈЈАТ

МӘНБӘЛӘР

1. Абдуррахмони Чоми. Рисолаи кофия. Рисолаи аруз. - Абдуррахмани Чоми. Осор. Чилди хаштум. Душанбе, 1990.
2. Абу Закарийа (ал-Хатиб) ат-Тибризи. Ал-Кафи фи-л-'аруд ва-л-кавафи. - Д.В.Фролов. Классический арабский стих. (История и теория аруда). Москва, 1991.
3. Алишер Навоий. Мезонул-авзон. Тошкент, 1949.
4. Бобир, Захириддин Мухаммад. Мухтасар. Тошкент, 1971.
5. Бабур, Захир ад-Дин Мухаммад. Трактат об 'арузе. Москва, 1972.
6. Вахид Табризи. Джам-и мухтасар. Москва, 1959.
7. Диврикили Гази Абдуллаһ. Бәһри дүрәр. - Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata. Napoli, 1982.
8. Әндәлүси, Әбил Чејш. Әруз әл-Әндәлүси. Станбул, 1261.h.г.
9. Зәмәхшәри. Әл-Гистас әл-мүстәгим фи елм әл-әруз. Багдад, 1969.
10. Ибн Гүтејбә. Әш-ше'р вә әш-шүәра. Бејрут, 1969.
11. Ибн Әбд Рәббиһ. Әл-'Игд әл-фәрид. Бејрут, илсиз.
12. Ибн Рәшиг. Әл-'Умдә фи маһасин әш-ши'р ва-әдәбиһ ва-нәгдиһ. Бејрут-Ливан, илсиз.
13. Камал ад-Дин Хусайн Ва'из Кашифи. Бадаи' ал-афкар фи санаи' ал-аш'ар. Москва, 1977.
14. Мәһәммәд 'Уфи. Лүбаб әл-әлбаб. Теһран, 1335. h.г.
15. Мәһәммәд бин Өмәр әр-Радујани. Тәрчүман әл-бәлағә. Теһран, илсиз.
16. Нәсирәддин Туси. Ми'јар әл-әш'ар. 1369.
17. Нәсирәддин Туси. Әсас әл-игтибас. Теһран, 1342.
18. Нәсирәддин Туси. Ми'јар әл-әш'ар. Теһран, 1320.
19. Нәсирәддин Туси. Ми'јар әл-әш'ар. Исфаһан, 1363.
20. Низами Әрузи Сәмәргәнди.Чаһар мәгалә.Теһран, 1341. h.г.
21. Низами 'Арузи Самарканди. Собрание редкостей, или Четыре беседы. Москва, 1963.
22. Рашид ад-Дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии. Москва, 1985.
23. Саһиб бин Әббад. Әл-Игна фи әл-әруз вә тәхрич әл-гәвафи. Бағдад, 1960.
24. Сәккаки. Китаб мифтаһ әл-үлум. Бејрут-Ливан, илсиз.
25. Хәварәзми. Тәрчүме-је мәфатиһ әл-үлум. Ентешарат-е бонјад-е фәрһәнк-е Иран, илсиз.

26. Хәтиб Тәбризи. Китаб әл-кафи фи әл-әруз вә әл-гәвафи. Бејрут, илсиз.
27. Шәмсәддин Мәһәммәд бин Гејс әр-Рази. Әл-Мө'чәм фи мә'ајир әш'ар әл-Әчәм. Теһран, 1935.
27а. Шамс ад-Дин Мухаммад ибн Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии. Москва, 1997.
28. Ali-şir Nevayi. Mizanu'l-evzan. Ankara, 1993.

ТӘДГИГАТЛАР

29. Аллахвердиев Г. Труд Хатиба Тебризи "Китаб ал-Кафи фи-л-'аруз ва-л-кавафи" как источник по восточной поэтике. Баку, 1992.
30. Ашъори хамасрони Рудаки. Сталинобод, 1958.
31. Бахром Сирус. Арузи точики. Душанбе, 1963.
32. Бахром Сирус. Кофия дар назми точик. Сталинобод, 1955.
33. Гасым Чаһани. Нәсирәддин Тусинин доггузунчу мәгаләти. Азәрбајчан журналы, 1984, №11
34. Гулијев Т. Нәсирәддин Тусинин "Ми'јарүл-әш'ар" әсәри. Филолокија елмләри намизәди алимлик дәрәчәси алмаг үчүн тәгдим едилмиш диссертасија.Бакы, 1990. Азәрбајчан Республикасы ЕА әсаслы китабхана. Шифрә Д-1252.
35. Гулијев Т. М.Кашғаринин "Диван"ындакы ше'рләрин вәзни. Әдәбијјат гәзети, 27 март, 1992-чи ил.
36. Гулијев Т. Азәрбајчан дили вә әруз вәзни. Азәрбајчан мүәллими, 26 сентјабр, 1990-чы ил.
37. Әкрәм Чәфәр. Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу. Бакы, 1977.
38. Әбдүлһәмид әр-Рази. Шәрһу төһфәт әл-Хәлил фи әл-әруз вә әл-гафијә. Бағдад, 1968.
39. Зехни Т.Н. Санъатхои бадеи дар шеъри точики. Сталинобод, 1960.
40. Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX в. - И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения, т.II, М-Л; 1956.
41. Крачковский И.Ю. Ибн ал-Му'тазз. - И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения, т.VI М -Л; 1960.
42. Крачковский И.Ю. "Реторика" Кудамы ибн Джа'фара. - И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения, т.II, М-Л; 1956.
43. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. Москва, 1983.
44. Мәммәдәлијев В. Әрәб дилчилији. Бакы, 1985.
45. Мәһәммәд Һәсән Ал-и Јасин. Мүгәддимә.-Саһиб бин Әб-

бад. Әл-Игна фи әл-әруз вә тәхрич әл гәвафи. Бағдад, 1960.
46. Мәһәммәд бин Әбдүлваһһаб Гәзвини, Мүгәддиме-је мүсәһһеһ. - Шәмсәддин Мәһәммәд бин Гејс Рази. Әл-Мө'чәм фи мә'ајир әш'ар әл-Әчәм. Теһран, 1935.
47. Мусульманкулов Р. Об истоках редифа в персидско-таджикской поэзии. - Проблемы исторической поэтики литератур Востока. Москва, 1988.
48. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика. (X-XV вв.), Москва, 1989.
49. Санчес А.А. К вопросу о сущности системы арабской метрики - Арабская филология. Москва, 1968.
50. Стеблева И.В. Извлечения из трактата Бабура по стихосложению (арузу). - Письменные памятники Востока. Историко - филологические исследования. Ежегодник, 1968, Москва, 1970.
51. Стеблева И.В. Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия.-Тюркологический сборник. Москва, 1966.
52. Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюркоязычную поэзию. - Проблемы литературы и эстетики в странах Востока, Москва, 1964.
53. Фильштинский И.М. История арабской литературы. V-начало X века. Москва, 1985.
54. Фролов Д.В. Классический арабский стих (История и теория аруда). Москва, 1991.
55. Фролов Д.В. К вопросу о становлении и эволюции классического арабского стиха. - Проблемы исторической поэтики литератур Востока. Москва, 1988.
56. Фролов Д.В. Теория 'аруда: просодия и ритм. -Проблемы арабской культуры. Москва, 1987.
57. Ханна аль-Фахури. История арабской литературы, т.II, Москва, 1961.
58. Һачыјев Т. Орта әсрләрә аид мәнзум әсәр. Азәрбајчан мүәллими, 26 декабр, 1986-чы ил.
59. Чалисова Н.Ю. Рашид ад-Дин Ватват и его трактат "Сады волшебства в тонкостях поэзии". - Рашид ад-Дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии, Москва, 1985.
60. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв), Москва, 1974.
61. Kemal Eraslan. Önsöz. -Ali-Şir Nevayi. Mizanu'l-evzan. Ankara, 1993.

МҮНДӘРИЧАТ

ӨН СӨЗ 3

КИРИШ 5

ӘРӘБ ӘРУЗ ЕЛМИ 9

ФАРС ӘРУЗ ЕЛМИ 47

ҮМУМТҮРК ӘРУЗ ЕЛМИ 74

ӘРӘБ ГАФИЈӘ ЕЛМИ 88

ФАРС ГАФИЈӘ ЕЛМИ 99

НӘТИЧӘ 109

ГЕЈДЛӘР ВӘ ШӘРҺЛӘР 111

ӘДӘБИЈЈАТ 178

Тәрлан Гулијев
“Әруз вә Гафијәшүнаслыг тарихи”

Компүтер графикасы: Рәсмиjjә Гасымова.
Корректор: Јагут Гулиjева.

Јығылмаға верилмиш: 25.09.97. Чапа имзаланмыш 24.02.98
84 x 108 1/32. Офсет кағызы. Офсет чап үсулу. Физики
чап вәрәги 5,75. Тиражы 1000. Сифариш 556.

"Әбилов, Зејналов вә оғуллары" Истеһсалат-тичарәт компанијасы.

"Әбилов, Зејналов вә оғуллары" ИТК-нын мәтбәәси, Бакы, М.Горки 43.